

Inhoudstabel

A INLEIDING

1 Probleemstelling.....	4
2 Wetenschappelijke Relevantie.....	6
3 Maatschappelijke Relevantie.....	7
4 Persoonlijke Relevantie.....	8
5 Structuur van de Thesis.....	8
1 Classificaties binnen het discours theoretische landschap	11
1.1.1 Discourstheorie en discoursanalyse.....	12
1.1.2 Kritisch en niet-kritisch.....	13
1.1.3 Realisme, relativisme, materialisme, idealisme en constructivisme.....	13
1.1.4 Herneming van de eigenschappen van het gewenste discoursconcept.....	15
1.2 Discourstheoretische Politieke Analyse als theoretisch kader.....	15
2 De contingente en niet-arbitraire oorsprong van Laclau en Mouffe's conceptuele kader.....	16
2.1 Betekenis, Realiteit, Idealisme en Structuralisme	19
2.1.1 De Saussure.....	20
2.1.2 Claude Levi-Strauss	22
2.1.3 Conclusies en Kritieken: naar poststructuralisme.....	24
2.2 Van Marxisme naar Postmarxisme.....	26
2.2.1 Marxisme gesitueerd.....	26
2.2.2 Marx en Ideologie.....	27
2.2.3 De Vraag naar meer Contingentie in de Theorievorming.....	29
2.2.4 Gefaalde pogingen tot meer Contingentie: structureel Marxisme.....	30
2.2.4.1 Balibar.....	30
2.2.4.2 Althusser.....	31
2.2.5 De gesloten structuren ten top gedreven: functionalisme.....	34
2.2.6 Conclusie: tekortkomingen van de (neo)marxistische maatschappijvisie.....	35
2.3 Conclusie.....	37
2.3.1 Gesloten Gecentreerde Totaliteiten.....	37
2.3.2 Van structuur naar structuratie.....	37
2.3.3 Van modernisme naar postmodernisme.....	39
2.3.4 Desiderata van de Gewenste Maatschappijvisie.....	40
3 Foucault's Quasistrukturalistische Discourstheorie.....	41
3.1 Het Archaeologische discoursconcept.....	42
3.1.1 Quasistrukturalisme ?.....	42
3.1.2 De productie van kennisobjecten doorheen epistemen, discursieve formaties en discourses.....	44
3.1.3 Subjectpostities.....	46
3.2 Het Genealogische discoursconcept.....	48
3.2.1 Power/Knowledge.....	48
3.2.2 Ideologie.....	51
3.3 Foucault en onze poststructuralistische, postmarxistische, en postmodernistische Desiderata	53
3.3.1 Het analytisch onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve.....	53
3.3.2 Structuratie of structuralisme.....	54
3.3.3 De dood van het subject?.....	54
4 De bijdrage van Gramsci voor Discourstheoretische Politieke Analyse.....	56
4.1 Gramsci en de Terugkeer van het Politieke.....	56
4.1.1 Hegemonie en ideologie bij Gramsci.....	57
4.1.2 Gramsci's maatschappelijke topografie	59

4.1.3 Gramsci's anti-economisme.....	60
4.2 Naar Primordialiteit van het Politieke.....	61
1 Een herneming.....	64
2 Het Conceptuele Kader van Laclau en Mouffe.....	68
2.1 De Instabiliteit van het Maatschappelijke.....	68
2.2 Rearticulatie na Dislocatie.....	70
2.3 De Hegemonische Strijd om Betekenaars.....	72
2.4 Hegemonie en Antagonismen.....	74
2.4.1 Het Constitutieve Buiten of de Antagonistische Ander.....	74
2.4.2 Equivalentieketens.....	76
2.4.3 Differentieketens.....	78
2.4.4 Hegemonie gereïnterpeteerd.....	79
2.4.5 Schematische voorstelling.....	81
2.5 Checklist.....	83
2.6 Kritieken.....	84
1 Defensiediscours als Onderzoeksobject.....	87
1.1 Internationale Betrekkingen en Nationale Identiteit.....	87
1.1.1 Nationalisme als een Imagined Community.....	87
1.1.2 De Natie en Internationale Betrekkingen.....	92
1.2 Gevaar, Defensie en Identiteit in Amerika.....	95
1.3 Het Symbolische Karakter van de Aanslagen op 11 September.....	97
1.3.1 Terrorisme Geproblematiserd.....	97
1.3.1.1 Definiëringsproblemen gecategoriseerd.....	97
1.3.1.2 Definiërings- en categorisatieproblemen.....	97
1.3.1.3 Terrorisme als Essentie?.....	100
1.3.1.4 Terrorisme en Distributie / Constructie.....	103
1.3.2 Een alternatieve benadering voor een alternatief terrorisme?.....	104
1.3.2.1 Een chronologie.....	104
1.3.2.2 Een nieuw soort terrorisme?.....	111
1.3.2.3 The Mother of Events.....	111
1.3.3 Dislocatie of mogelijke Hegemonisatie van het neoconservatieve defensiediscours?.....	112
1.4 De Retoriek van PNAC en Bush als Analyseobject.....	114
1.4.1 Representativiteit en Receptie.....	120
1.4.2 Gebrekkige Historiek en te veel Homogeniteit.....	120
1.4.3 Te Linguïstisch Tekstueel.....	121
1.4.4 Te Rationeel.....	121
2 PNAC voor 11 September.....	123
2.1 De Instabiliteit van Identiteit en Maatschappij.....	123
2.2 De Ideologische Aard van het PNAC-discours aangetoond.....	124
2.3 Op zoek naar fixatie van betekenis in het PNAC-discours.....	126
2.3.1 PNAC en het huidige globale veiligheidssysteem (in 2000).....	126
2.3.2 Het Constitutieve Gebrek in het PNAC-discours.....	131
2.3.3 De Eigen Identiteit, de Ander, en de vraag naar Hegemonisch Potentieel.....	137
2.3.3.1 Vijanden en Tegenstanders: de kwestie van de Ander.....	137
2.3.3.2 De Amerikaanse identiteit als weergegeven in het PNAC-discours.....	142
2.4 Besluit van het PNAC-discours als gevoerd voor 11 september 2001.....	145
3 Bush en PNAC na 11 september.....	148
3.1 Op Zoek naar Ideologie in de Bush Doctrine.....	149
3.2 Manifestaties van het Kwade en de Spiegel van het Zelf.....	151
3.2.1 Antagonisme !.....	153
3.2.2 'War' against 'Terror'?.....	155
3.2.2.1 Antagonisme van 11/09/2001 tot 06/11/2001.....	156
3.2.2.2 Antagonisme van 06/11/2001 tot aan de voltooiing van de Bush Doctrine.....	161

3.3 Op zoek naar overeenkomsten tussen de PNAC- en de Bush Doctrines voor en na 11 september	162
3.3.1 Een Vergelijking op Basis van de Reeds Verworven Kennis	162
3.3.2 Naar een Integratie?	165
3.3.2.1 Antagonisme verwelkomt in het PNAC discours	166
3.3.2.2 PNAC naar een (ver)nieuw(d) hegemonisch project ?	167
3.3.2.3 Equivalentietekens in het geradicaliseerde hegemonisch project	171
3.3.2.4 Verschillen in de Amerikaanse subjectposities ?	172
4 War on Terror: een beperkt overzicht van de besluiten uit de analyse	177
1 De Desiderata van de Gewenste Maatschappijvisie	180
2 Vooraf Geformuleerde Kritieken op de Analyse	185
3 Discourstheoretische Politieke Analyse Geëvalueerd	187
4 Evaluatie van de Kritieken	192
1 Overzicht van de Gebruikte Literatuur	194
2 Onderzoeksubjecten m.b.t. het discours van The Project for the New American Century	199
3 Onderzoeksubjecten m.b.t. het discours van George W. Bush	200

A Inleiding

---

1 Probleemstelling

Het hoeft geen wetenschappelijk gefundeerd onderzoek om te beseffen dat de aanslagen van 11 september een schokgolf doorheen de Westerse beschaving stuurden. Iedereen die zelfs na twee jaar de televisie langer dan een paar uur op laat staan, wordt aan de wereldwijde impact van deze gebeurtenissen herinnerd. Toespraken, reportages, junk mail, artikels, cartoons, en talloze andere vormen van analyse banen zich een weg doorheen onze sterk gemediatiseerde wereld. Voor elke stelling is er wel een tegenstelling, complottheorieën en theorieën die de gebeurtenissen beschrijven als het resultaat van een ongelukkige samenloop van omstandigheden – de analyses dringen zich op in alle mogelijke vormen, maten, tijdstippen en representaties. Men kan zich dan ook terecht de vraag stellen in welke mate we ooit de volledige waarheid m.b.t. de oorzaken, gevolgen, en contexten van de aanslagen zullen achterhalen. Zoals we echter zullen zien is waarheid een hoogst problematisch gegeven, en is de manier waarop we de werkelijkheid waarnemen en construeren een alles behalve evidente zaak. Kan ik dit echter wel zomaar schrijven? Beweer ik dan dat het mogelijk is dat de aanslagen zich nooit hebben voorgedaan? Dat het niet waar is dat duizenden gestorven zijn in het Pentagon en in de *Twin Towers*? Geenszins, maar de manier waarop deze gebeurtenissen worden opgevat is alles behalve eenduidig. Getuige hiervan zijn de talloze analyses waar iedereen in de huidige samenleving nog steeds mee geconfronteerd wordt.

De manier waarop gebeurtenissen geïnterpreteerd worden, is niet alleen een kwestie van intellectuele, morele, of emotionele voorkeuren, het heeft zeer reële gevolgen op welke reacties al dan niet gevormd kunnen worden. Of de dood van een individu als moord, doodslag, ongeluk, of oorlogsdaad wordt omschreven, heeft bijvoorbeeld zeer reële gevolgen voor de manier waarop we de verantwoordelijke vervolgen. Hetzelfde is dan ook van toepassing m.b.t. de aanslagen van 11 september; gaat het om Jihad, om politiek verzet, om blinde haat, of om het onvermijdelijke gevolg van globalisering, kapitalisme, of informatisering. De interpretatie van het gebeuren bepaalt dan ook de acties die men al dan niet kan ondernemen. Een interpretatie staat echter niet op zichzelf, maar ontstaat uit de inbedding van de gepercipieerde werkelijkheid in een betekenisvolle relatie t.o.v. het wereldbeeld dat we reeds gevormd hebben. Indien we deze redenering echter doortrekken komen we bij een uitermate problematisch gegeven; als de betekenis van gebeurtenissen volledig afhankelijk is van de manier waarop ik deze plaats in relatie tot mijn reeds verworven kennis, waar vind ik dan nog een objectieve werkelijkheid? In het aantal slachtoffers, in de knal die ik hoorde toen de vliegtuigen de torens doorboorden, of misschien in het feit dat ik zelf onder het puin lig? In het onderstaande wordt niet gepleit voor een theorie die het bestaan van een objectieve werkelijkheid in vraag stelt. Waar we wel voor pleiten is voor een theorie die *objectieve kennis* in vraag stelt. In het zoeken naar een dergelijk theoretisch kader zijn we uiteindelijk terechtgekomen bij de theorievorming van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Hun theorievorming kunnen we plaatsen binnen een bredere discours-theoretische stroming die gekenmerkt wordt door een erkenning van het relatieve karakter van alle betekenis. Gezien de problematische aard van alle kennis is de centrale vraag van deze thesis in welke mate betekenis eenduidig gefixeerd kan worden, en in welke mate het conceptuele kader van Laclau en Mouffe de mogelijkheden biedt om te onderzoeken. Laten we onze aandacht nu richten op de probleemstelling die we m.b.t. 11 september en het problematische karakter van betekenis hebben opgesteld;

‘War’ against ‘Terror’: een Discourstheoretische Politieke Analyse naar het Amerikaanse neoconservatieve defensiediscours omtrent 11 september geïnspireerd op het conceptuele kader van Laclau en Mouffe.

De Amerikaanse *War against Terror* is een zeer dankbaar analyseobject voor wat we later zullen aanduiden als discours-theoretische politieke analyse. De redenen hiervoor zijn zeer divers, maar liggen hoofdzakelijk in het feit dat begrippen als *oorlog* en *terreur* lang niet zo eenduidig zijn als ze op het eerste zicht lijken. Bovendien zullen we zien dat we de reacties van de Amerikaanse regering niet kunnen verklaren op basis van de aanslagen *an sich*, en dat de *War against Terror* een alles behalve *noodzakelijke* reactie was. De manier waarop de aanslagen binnen de bredere opvattingen omtrent de Amerikaanse identiteit, het globale wereldbeeld, of opvattingen over de rol van Amerika in de wereld werden ingebed, was bepalend voor de manier waarop Amerika reageerde. Toch mogen we bij dit alles niet vergeten dat niet alleen de aanslagen, maar ook de reacties hierop betekenisvolle *constructen* zijn. Bovendien zijn wereldbeelden ook niet onveranderlijk of onkwetsbaar voor bepaalde gebeurtenissen; we zullen dan ook nagaan in welke mate bestaande vooronderstellingen in het neoconservatieve defensiediscours al dan niet ondermijnd werden door de gebeurtenissen van 11 september. Het verklaringmodel dat we hiervoor zullen hanteren duiden we aan als een vorm van discours-theoretische politieke analyse. Hoewel we hierbij voornamelijk steunen op inzichten van Laclau en Mouffe kunnen we deze theorie onmogelijk belichten zonder de verschillende stromingen waartegen deze auteurs reageerden ook te belichten. Het betreft hier een enorm uiteenlopend scala aan marxistische, neomarxistische, structuralistische en poststructuralistische theorieën dat we zo beknopt mogelijk zullen belichten. Maar net zoals elke andere term is ook *beknopt* een rekbaar begrip. In het volgende hebben we ons echter beperkt tot het minimum aan theorievorming waarmee we mogelijke kritieken op deze thesis kunnen weren. De resulterende tekst is inderdaad uitgebreid voor een thesis, maar kon onmogelijk veel korter worden gemaakt zonder de tekst kwetsbaar te maken voor kritieken die anders omzeild konden worden.

De reden waarvoor we gekozen hebben voor het neoconservatieve defensiediscours als onderzoeksobject ligt in het feit dat de politieke toepassing van een dergelijk discours duidelijk gepaard gaat met de werking van machtsmechanismen. De politieke stroming van het neoconservativisme die we in Amerika kunnen terugvinden, heeft namelijk als voornaamste project het actief promoten van de Amerikaanse belangen en idealen in het buitenland. De manier waarop idealen en belangen geïnterpreteerd of geconstrueerd worden, wordt dan ook van groot belang in de internationale politiek. Uiteraard heeft elk wereldbeeld een invloed op wat we al dan niet doen en laten, maar in het licht van de oorlogen tegen Afghanistan, Irak, en terrorisme in het algemeen, wordt de vraag welke vooronderstellingen achter deze acties staan, bijzonder relevant. Het feit dat het interessant is om na te gaan hoe het neoconservatieve wereldbeeld in mekaar zit, en welke mogelijkheden tot actie hieruit kunnen voortvloeien, maakt het echter niet veel gemakkelijker om een geschikt analyseobject te vinden. De selectie van analyseobjecten was dan ook een moeilijke taak. Uiteindelijk hebben we gekozen voor de analyse van het neoconservatieve defensiediscours zoals dat verkondigd wordt door *The Project for the New American Century*, en voor het discours zoals dat gevoerd wordt door George W. Bush. De reden waarom we ook het presidentiële discours willen belichten, ligt in het feit dat veel van de leden uit de Bush administratie de teksten van PNAC ondertekend hebben. Om deze reden is het dan ook interessant om na te gaan welke correlaties er al dan niet tussen beide discoursen te vinden zijn. Toch zullen we niet op zoek gaan naar een wederzijds constitutief verband. In de discours-theoretische politieke analyse die we onderschrijven zullen we namelijk enkel (1) het discours van PNAC voor 11 september, (2) het discours van George W. Bush na 11 september, en (3) het PNAC discours na de aanslagen, belichten. We zullen dus enkel kunnen nagaan op welke manier de *Bush doctrine* PNAC beïnvloed heeft en vice versa. Bovendien kunnen we zelfs in dit geval enkel van wisselwerking spreken waar er in documenten van PNAC concreet naar Bush verwezen wordt. In alle andere gevallen kunnen we slechts spreken van *correlaties*. Al de teksten die van belang zijn geweest in deze analyse zijn ingevoegd in de bijlage die beschikbaar is aan het secretariaat van de vakgroep communicatiewetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel. De teksten die we als onderzoeksobject nemen, zijn bovendien allemaal online beschikbaar op de websites van het Witte Huis en *The Project for the New American Century*. Gezien de omvang van de bijlage is het onmogelijk om deze in de thesis zelf op te nemen. In de bijlage zijn op een occasionele tekst na, enkel die documenten opgenomen die ook concreet in deze analyse zijn aangehaald.

Deze thesis is in de eerste plaats gebaseerd op een uitgebreid theoretisch literatuuronderzoek. Hierbij spitsten we ons toe op (1) de kwestie van macht, en (2) de kwestie van betekenisgeving. Zoals we echter zullen zien, zijn beide problematieken sterk met mekaar verweven. Dat is dan ook de reden waarom we zullen afstappen van de (neo)marxistische benaderingen die dit tweede aspect ontkennen, en (2) de structuralistische benaderingen die te weinig rekening houden met het eerste aspect. Als alternatief zullen we op zoek gaan naar een poststructuralistisch, postmarxistisch, en postmodern alternatief dat we in sterke mate belichaamd zullen zien in de discoursstheorie van Laclau en Mouffe.

Ook de operationalisering van deze theorie heeft allures die veel weg hebben van een traditioneel literatuuronderzoek. We beperken ons dan wel tot een onderzoek naar de officiële documenten van PNAC, en officiële toespraken van George W. Bush, de analyse die we voorstaan valt moeilijk in een paar zinnen te omschrijven. Meer nog; de specificatie van welke analysevorm we zullen hanteren kan enkel accuraat uitgelijnd worden na een doorlichting van de vereiste theorievorming. We zullen ons hier dan ook beperken tot de opmerking dat we als gevolg van de gehanteerde theoretische vooronderstellingen geen strikt onderscheid tussen theorie en empirie *kunnen* maken. We zullen dan ook geen pogingen ondernemen om de onderstaande analyse als een strikt positief wetenschappelijk project te omschrijven. Ook de aanknopingspunten met de interpretatieve benaderingen die we terug vinden in kwalitatief onderzoek verschilt sterk van onze aanpak die we omschrijven als een vorm van *discourstheoretische politieke analyse*. Met dit onderzoek zullen we ons bovendien distantiëren van elke vorm van effect- en receptieonderzoek. Het gaat hier namelijk om een zuiver tekstuele analyse.

2 Wetenschappelijke Relevantie

Er zijn meerdere manieren om de wetenschappelijke relevantie van deze thesis aan te tonen. Ten eerste is er de stroming van discoursstheorie die aan belang wint in de toenemend interdisciplinaire menswetenschappen. Deze interdisciplinariteit komt echter ook tot uiting in het discoursconcept, wat problemen scheidt m.b.t. wat hier al dan niet onder verstaan wordt in de respectievelijke disciplines. Een eerste doelstelling van deze thesis is dan ook *theoretische clarificatie*. Omdat we niet elke vorm van discoursanalyse, of elke vorm van discoursstheorie kunnen belichten, richten we ons specifiek op het theoretisch kader van Laclau en Mouffe. Doorheen het vormen van een algemeen beeld van het discoursstheoretisch landschap zijn we namelijk tot de stelling gekomen dat dit kader zeer geschikt is voor het type analyse wat we willen uitvoeren.

Een andere belangrijke wetenschappelijke motivatie voor deze thesis heeft betrekking op de relatie tussen theorie en empirie. Veel van de constructivistische theorievorming wordt door tegenhangers als postmodern relativisme of nihilisme van de hand gedaan. We zullen echter zien dat het radicale constructivisme wat we terugvinden in de discoursstheorie van Laclau en Mouffe *inderdaad* postmodern is, maar tegelijkertijd een *nuttig alternatief* biedt voor een uiteenlopend scala van structuralistische, marxistische, neomarxistische en quasistrukturalistische stromingen. De redenen waarvoor dit type van theorievorming door veel wetenschappers, filosofen en theoretici van de hand wordt gedaan, liggen o.a. in het feit dat postmoderne theorievorming vaak bijzonder abstract is, en steevast vraagtekens zet bij elke relatie die we menen waar te nemen tussen kennis en realiteit. Vandaar de beschuldigingen van relativisme en nihilisme. De legitimatie voor deze thesis ligt dan ook in belangrijke mate in de manier waarop we al dan niet in staat zullen blijken om het inderdaad zeer abstracte conceptuele kader van Laclau en Mouffe op de problematiek van de oorlog tegen terrorisme toe te passen. Hoewel we zullen zien dat de analyse waar we voor pleiten geenszins positief wetenschappelijk is, een uiterst interpretatief karakter heeft, en bijgevolg nog steeds zeer theoretisch geladen is, zullen we aantonen dat een dergelijke aanpak wel degelijk interessante resultaten kan opleveren.

Een derde reden waarom deze thesis wetenschappelijk gezien relevant is, ligt in de crisis die we in heel wat van de traditionele benaderingen terugvinden. Dit is dan ook de voornaamste reden waarom we zoveel aandacht zullen besteden aan de theoretische stromingen waartegen Laclau en Mouffe reageerden. De derde vraag die we ons dan ook kunnen stellen, is in welke mate de discours Theorie van deze auteurs een uitweg biedt voor de problemen waarmee de traditionele theorievorming geconfronteerd wordt. Ten vierde is er ook nog de kwestie van ontsluiting die we als wetenschappelijke motivatie kunnen aanhalen. De Nederlandstalige literatuur is enorm beperkt m.b.t. discours Theorie en discours analyse. Deze thesis kan dan ook deels gelegitimeerd worden vanuit de ontsluiting voor Nederlandstalige studenten die in deze theoretische en empirische problematiek geïnteresseerd zijn. Het onderstaande biedt namelijk een uitgebreid overzicht op de belangrijkste aspecten van de werken van Laclau en Mouffe m.b.t. de vorming van ideologieën, hegemonieën, betekenissen, en de constitutie van het sociale in het algemeen.

Uiteraard is deze thesis geschreven vanuit de verwachting dat de discours Theorie van Laclau en Mouffe een uitweg kan bieden voor heel wat van de theoretische / empirische vraagstukken waarmee we ons geconfronteerd zullen zien. Daarmee willen we echter niet vervallen in een vorm van heldenverering en beweren dat de theorievorming die beide auteurs uitlijnen vrij blijft van kritiek. Toch moeten we erkennen dat we ons doorheen het schrijven van deze thesis vaak hebben laten beïnvloeden door de standpunten van auteurs die deze theorievorming sterk aanhangen. Dit was gezien de omvang van de literatuur en het beschikbare tijdsbestek echter een noodzakelijk kwaad om een coherent overzicht te kunnen bieden. Bijgevolg is o.a. onze visie op de discours Theorie van Foucault sterk geïnspireerd op de inzichten van auteurs als Jacob Torfing, of David Howarth die allen sterk gespecialiseerde aanhangers zijn van de theoretische constructen van Laclau en Mouffe. Wanneer we bijgevolg een soms eenzijdige visie verkondigen, kan dat gelegitimeerd worden vanuit de doelstelling van theoretische clarificatie en het beperkte bestel van tijd en ruimte waarin deze eindverhandeling afgegewerkt dient te worden. Hiermee willen we de lezer van deze thesis bewust maken van het feit dat andere interpretaties van auteurs als Althusser, Gramsci, Foucault, Saussure, Lévi-Strauss, etc. weelderig bloeien in de uiteenlopende disciplines waarop deze een invloed hebben gehad. In het onderstaande willen we in de eerste plaats een coherente uiteenzetting bieden van het theoretisch kader van Laclau en Mouffe, en hun specifieke lezing van dit uiteenlopend scala aan auteurs. Hiermee beweren we geenszins dat we een zuiver eenzijdige interpretatie aanbieden; we willen de lezer er echter in de eerste plaats op attenderen dat men in de interdisciplinariteit van de menswetenschappen een constante kruisbestuiving kan terugvinden waarbij betekenissen constant onderhevig zijn aan interpretaties en misverstanden. Elke vorm van analyse is gebaseerd op een beperkte selectie van teksten, en dat is ook hier het geval. Deel van de kracht van een eindverhandeling schuilt in de verantwoording van de selectie van teksten. Maar het blijft een feit dat elke selectie – zowel theoretisch als empirisch – onvermijdelijk gepaard gaat met een verlies aan nuances. De verantwoording voor de selectie die we hebben toegepast op deze thesis vinden in de eerste plaats in de doelstellingen van *coherentie* en *theoretische clarificatie*.

3 Maatschappelijke Relevantie

We hebben er in de verduidelijking van de probleemstelling van deze thesis reeds op gewezen dat wereldbeelden een enorm grote invloed hebben op wat we al dan niet doen en laten, als waar of onwaar beschouwen, als gepast of ongepast achten. De maatschappelijke relevantie van een onderzoek naar de structuur van dergelijke wereldbeelden kan hier zeker kracht uit putten. Wereldbeelden die waarheid als een objectief gegeven zien, laten namelijk een zeer beperkte ruimte over voor alternatieve interpretaties. En aangezien elk wereldbeeld onlosmakelijk gekoppeld is aan een bijhorend mensbeeld, zijn deze zogezegd objectieve visies van groot belang op hoe we mekaar zien. Het gevolg van dergelijke wereldbeelden is dan ook dat we de waarheden van andere mensen kunnen miskennen met allerlei vormen van conflict als gevolg. Empathie kan hier zeker een uitweg bieden, maar ook op intellectueel vlak kunnen we op zoek gaan naar een oplossing. Deze intellectuele

vorm van empathie kan zich echter enkel manifesteren in de vorm van een sterk doorgedreven relativisme dat rekening houdt met de verwevenheid van kennis en macht, of anders gesteld; van mens / wereldbeelden en mogelijkheden tot actie.

In deze context is een accuraat begrip van ideologieën die pleiten voor een actieve inmenging van Amerika in het wereldgebeuren, en van discoursen gevoerd door mensen als president Bush die zich effectief op hoge machtsposities bevinden, zeer wenselijk. Door een dergelijke intellectuele empathie kunnen we namelijk de motivaties achter bepaalde acties achterhalen en hier rekening mee houden wanneer we onze eigen reacties construeren. Concreet kan het lezen van deze thesis gevolgen hebben op de manier waarop de lezer zich opstelt t.a.v. internationale verhoudingen, officiële toespraken, of machtsverhoudingen in het algemeen. Een maatschappelijke motivatie voor een onderzoek gevoerd naar *The Project for the New American Century* ligt deels in het feit dat het hier gaat om een bijzonder unilateraal discours dat een eenduidige visie op de Amerikaanse identiteit en de rol hiervan in het wereldgebeuren verkondigt. Een gebrek aan relativisme kan dan ook grote gevolgen hebben in situaties waarin mensen die een dergelijk discours aanhangen machtsposities bekleden en geconfronteerd worden met internationale problematieken. Ook het onderzoek naar het discours gevoerd door George W. Bush kan uit een dergelijke motivatie gelegitimeerd worden. De grootste maatschappelijke relevantie die we aan deze thesis kunnen koppelen is dan ook de hoop dat de lezer gevoeliger zal worden voor de relativiteit en het uiteindelijk zeer menselijke karakter van *alle* sociale identiteiten. Een gebrekkig inzicht hierin heeft immers vaak geleid tot vormen van discriminatie en machtsuitoefening strekkende van problematieken op de werkvloer tot kwesties als het apartheidsregime in Zuid Afrika, genocides, of wereldoorlogen. Hoewel deze thesis uiteindelijk gericht is aan een academisch publiek, hopen we toch dat dit geschrift een bescheiden bijdrage kan leveren aan de verspreiding van dergelijke relativistische inzichten doorheen de maatschappij in het algemeen.

4 Persoonlijke Relevantie

Persoonlijk ben ik steeds geïnteresseerd geweest in de manieren waarop kennis, macht, identiteit en waarheid met mekaar verweven zijn. Deze interesse vloeide voort uit de fascinerende diversiteit waarmee culturen, sociale identiteiten, en individuele persoonlijkheden zich doorheen de geschiedenis en binnen de maatschappij voordoen. Hoewel eender welke poging tot allesomvattend begrip bij voorbaat gedoemd is te falen als gevolg van de beperktheid van het menselijk kunnen en kennen, ben ik ervan overtuigd dat eender welke poging tot begrip moet beginnen vanuit de aanvaarding van deze diversiteit. Eender welke theorievorming die hierbij gehanteerd wordt of tot stand komt, moet vanuit deze houding vertrekken. In het zoeken naar conceptuele kaders om deze diversiteit te kunnen vatten, omschrijven, en misschien zelfs verklaren, ben ik dan terechtgekomen bij het discoursbegrip. Dit concept heeft zoals we reeds aangehaald hebben uiteenlopende betekenissen en implicaties, maar impliceert tegelijkertijd een open houding t.a.v. de manier waarop betekenissen geconstrueerd worden, en t.a.v. de manier waarop we onze psychosociale, politieke, culturele, en maatschappelijke werelden indelen. Een dergelijke concept kan niet alleen dienen om een beter begrip te krijgen van mensen en culturen die zich buiten onze directe leefwereld bevinden, maar kan ook dienen om het eigen proces van betekenisgeving aan een kritische blik te onderwerpen.

5 Structuur van de Thesis

Gezien de complexiteit en omvang van deze thesis is het meer dan wenselijk om een beknopt overzicht te bieden van de komende delen en hoofdstukken. Toch zal deze uiteenzetting redelijk beperkt zijn omdat we nog niet over het conceptuele kader beschikken om de hele argumentatie uit te

lijnen. Grofweg is deze eindverhandeling ingedeeld in vier delen, de inleiding en bibliografie niet ingerekend.

Deel B is er in de eerste instantie op gericht om de theorieën die aan de basis van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe uit te lijnen. Voor we hieraan kunnen beginnen is het echter belangrijk om een aantal eigenschappen te omschrijven die we in de gewenste theorievorming geïntegreerd willen zien. Deze initiële omschrijving zal bovendien gepaard gaan met een beknopte beschrijving van het discours-theoretische landschap. Vervolgens richten we ons op de contingente en niet-arbitraire oorsprong van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. De theorievorming die we onder dit subhoofdstuk zullen belichten heeft voornamelijk betrekking tot de structuralistische en (neo)marxistische tradities. Vanuit een problematisering van deze stromingen zullen we dan ook de desiderata van de gewenste maatschappijvisie op een rijtje zetten. Vervolgens kunnen we overgaan tot een uitgebreide belichting van de discours-theorie van Michel Foucault. Hoewel Foucault's discoursconcept ons een pak dichter brengt bij de desiderata die we aan het einde van het vorige hoofdstuk geïsoleerd hebben, zullen we zien dat er toch nog een aantal tekortkomingen zijn die we graag beantwoord willen zien in een nog radicaler poststructuralistisch, postmarxistisch en postmodern project als dat van Laclau en Mouffe. We kunnen echter niet overgaan tot de belichting van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe zonder eerst het hegemonieconcept van Gramsci te introduceren. Dit concept stuurde namelijk een vernieuwende impuls doorheen het hele sociaal wetenschappelijke en filosofische landschap. Maar hoewel Gramsci's hegemonieconcept bijzonder vernieuwend was, moeten we erkennen dat er wel degelijk nog een aantal problemen gekoppeld zijn aan Gramsci's theorievorming. Vanuit Gramsci's maatschappelijke topografie kunnen we echter wel een beweging maken naar een specificatie van onze opvatting omtrent de relatie tussen het sociale en het politieke, waarbij we om redenen die we uitgebreid zullen uitlijnen, zullen pleiten voor een *primacy of politics*. Deze *primacy of politics* is een central concept in het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. We beschikken nu over voldoende voorkennis om de discours-theorie van deze auteurs te belichten.

Deel C is dan ook uitsluitend gewijd aan de discours-theorie die geformuleerd wordt door Laclau en Mouffe. Dit deel is het centrale thema van de thesis en is zo opgebouwd dat de belangrijkste concepten voor wat we zullen definiëren als discours-theoretische politieke analyse stuk voor stuk behandeld worden. Deze vorm van analyse wordt echter niet voorgeschreven door de auteurs waar we een beroep op doen. Zoals we reeds gesteld hebben, is hun theorievorming bijzonder abstract en is het bijgevolg enorm moeilijk om een sluitende methodologie te formuleren. Laclau en Mouffe hebben zich hier dan ook nooit aan gewaagd, wat leidde tot uiteenlopende toepassingen door een verscheidenheid aan auteurs. In geen van de doorgenomen werken hebben we echter een omschrijving van eender welke vorm van methodologie kunnen terugvinden. Bijgevolg kan de vorm van *discourstheoretische politieke analyse* die we hier onderschrijven, best opgevat worden als een *prototype*. Nergens in de onderzochte toepassingen hebben we namelijk een woord teruggevonden over de manier waarop het conceptuele kader van Laclau en Mouffe geoperationaliseerd kan worden. Aan het einde van deel C zullen we de *checklist* van de gewenste eigenschappen overlopen, en tot de conclusie komen dat het conceptuele kader van Laclau en Mouffe inderdaad een potentieel heeft om als conceptueel kader voor discours-theoretische politieke analyse te dienen. Hoewel we doorheen de opbouw van de thesis de meeste kritieken menen te hebben opgevangen, zijn er toch nog een aantal punten van kritiek waar we op moeten wijzen m.b.t. wat we zullen omschrijven als een *probleem van ongelijkheid*, en een persoonlijke filosofische kritiek m.b.t. een niet opgelost probleem in wat Laclau en Mouffe de *politics of the subject* noemden. Met deze kritieken zullen we deel C afsluiten.

Deel D is het deel waarin we de concrete analyse zullen uitvoeren. Voor we dit echter kunnen doen zijn er een aantal concepten die we dienen aan te halen om de selectie van teksten te legitimeren. Ook hiervoor zullen we in grote mate steunen op het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. We zullen hun theorievorming namelijk toepassen in de problematisering van de *natie*, *nationalistische projecten*, *internationale betrekkingen*, *defensiebeleid*, *gevaar*, *gebrek*, en de gevolgen van dit alles

voor de constructie van nationale identiteiten. Eens we deze begrippen voldoende geïmpliciteerd hebben zodat we deze in de discours-theoretische politieke analyse kunnen toepassen, kunnen we niet voorbijgaan aan de problematisering van de termen *terrorisme*, *terreur*, en de relatie hiervan tot *oorlog*. We zullen hierbij aantonen dat de betekenissen van deze begrippen niet zo eenduidig zijn als ze op het eerste zicht misschien lijken. In de hypothese die we vervolgens formuleren, zullen we bovendien stellen dat dit grote gevolgen kan hebben voor de constructie van de Amerikaanse identiteit. Bij dit alles zullen we nergens spreken van de *effecten* van 11 september. We zullen hooguit een beknopte tijdslijn bieden met een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen m.b.t. de *War on Terror* die gevoerd werd in de eerste maanden na 11 september. Na het formuleren van deze hypothese rest ons enkel nog een overzicht te bieden van de mogelijke kritieken die men kan leveren op de analyse die we in al het bovenstaande hebben uitgelijnd. Vervolgens kunnen we overgaan tot de eigenlijke analyse. Deze analyse zullen we doorheen twee stappen ondernemen. Het eerste deel bestaat uit een onderzoek naar het discours van *The Project for the New American Century* zoals het eruit zag voor 11 september. Het tweede deel van de analyse bestaat uit een onafhankelijke analyse van het defensiediscours gevoerd door George W. Bush, waarna we zullen nagaan of er zich wijzigingen hebben voorgedaan in de manier waarop het PNAC discours gestructureerd is. In deze analyse zullen we volledig steunen op het conceptuele kader van Laclau en Mouffe, maar ook dankbaar gebruik maken van een aantal concepten van Foucault. Ook de op poststructuralistische wijze geïmpliciteerde begrippen van *natie*, *gevaar*, *risico*, etc., zijn belangrijke instrumenten gebleken voor een accurate beschrijving van de opbouw van de respectievelijke discourses. Doorheen het lezen van de reacties van PNAC op de *Bush doctrine* in het tweede deel van de analyse zullen we de hieraan gekoppelde wereldbeelden en Amerikaanse identiteiten vaak vergelijken. Aan het einde van deel D zullen we om al te veel herhalingen te vermijden, ons dan ook beperken tot een beknopte opsomming van de voornaamste besluiten die we uit de analyse kunnen trekken.

De besluiten die we aan het einde van deel D trekken, vormen echter nog niet de evaluatie van deze thesis in zijn geheel. Of en in welke mate er al dan niet tegemoet wordt gekomen aan de wetenschappelijke doelstellingen die we in deze inleiding geformuleerd hebben, en in het komende zullen uitwerken, is namelijk het onderwerp van deel E. We zullen hier tot een synthese van deze thesis trachten te komen, en de mogelijkheden van de discours-theoretische politieke analyse op basis van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe kritisch belichten. Met dit als voornaamste doelstelling zullen we een terugkoppeling maken naar de wetenschappelijke, maatschappelijke, en persoonlijke relevantie, maar ook de aandacht richten op zaken die aanleiding kunnen geven tot verder onderzoek. Nu we de lezer enige voorkennis hebben meegegeven m.b.t. de structuur van deze thesis, lijkt het ons best om deze inleiding af te sluiten. We wensen de lezer dan ook een interessante reis doorheen het discours-theoretische landschap toe.

B Naar Discourstheoretisch Politieke Analyse

---

1 Classificaties binnen het discourstheoretische landschap

Raymond Williams stelt in *Keywords* dat hoe genuanceerder, complexer en contradictorisch geladen een woord is, hoe waarschijnlijker het is dat het een cruciale rol heeft gespeeld in historisch belangrijke debatten¹. Hij maakt deze opmerking specifiek i.v.m. de term *postmodernisme*, maar het is zeker niet minder waar voor *discours*. Sara Mills belicht dan ook een interessante tegenstrijdigheid²;

“ The term ‘discourse’ has become common currency in a variety of disciplines so much that it is frequently left undefined, as if its usage were simply common knowledge. ... It has perhaps the widest range of possible significations of any term in literary and cultural theory and yet it is often the term within theoretical texts which is least defined.” (Mills, 1997, 1)

Mills is lang niet de enige die deze contradictie belicht. Conceptuele vaagheid als gevolg van de veelheid aan definities binnen en tussen de verschillende inter- en intradisciplinaire benaderingen, is een van de enige punten waarover men het in de verschillende disciplines van de sociologie, filosofie, linguïstiek, sociale psychologie etc. over eens is. Enerzijds biedt dit probleem de mogelijkheid tot een brug tussen een grote verscheidenheid aan disciplines, maar anderzijds kan dit leiden tot een ongrijpbare fragmentatie en verlies aan geloofwaardigheid van het discoursconcept. In de bestaande overzichtswerken is er desalniettemin een consensus aan het groeien omtrent de classificatie van de verschillende benaderingen. Het is hier echter niet de bedoeling om deze veelheid aan theoretische en disciplinaire benaderingen omtrent *discours* volledig uit te diepen. Daarentegen zullen we een fundamentele lijn trekken tussen wat we een discourstheoretische politieke analyse zullen noemen en andere benaderingen die dan wel interessant doch minder relevant zijn voor de probleemstelling van deze thesis. Heel illustrerend om de verscheidenheid van theoretische, disciplinaire en empirische oriëntaties duidelijk te maken is het onderstaande schema van Wetherell³;

Disciplines	Domains
Psychology	Social interaction
Sociology / Cultural Studies	Mind, selves and sensemaking
Social Policy	Culture and social relations
Anthropology	
Education	

---

¹ HEBDIGE (D.) . Postmodernism and ‘the other side’ . In: MORLEY (D.) en CHENG (K) (ed.) . *Stuart Hall: critical dialogues* . New York, Routledge, 1996, p. 175 .

² MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, p. 1 .

³ WETHERELL (M.) . Debates in Discourse Research . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) . *Discourse Theory and Practice: a reader* . London, Sage Publications, 2001, pp 381-383.

Forms of Data	Discourse Traditions
Interviews	Conversation analysis
Focus Groups	Foucauldian research
Documents and records	Critical discourse analysis and critical linguistics
Media representations	Discursive psychology
Naturally occurring conversations	Bakhtinian research
Political speeches	Interactional sociolinguistics and the ethnography of speaking

Voor we echter verdergaan met het kenmerken van dit omvangrijk studiegebied is het misschien beter om eerst en vooral duidelijk te maken hoe we Laclau en Mouffe theoretisch kunnen kenmerken. Het is immers voornamelijk hun conceptuele kader dat de voornaamste middelen zal bieden ter analyse van het Amerikaanse defensiediscours na 11 september. Het onderstaande kan dan gelezen worden in functie van deze kennis. De discours­theorie van Laclau en Mouffe is discours­theoretisch, uitermate kritisch en sociaal constructivistisch getint, en tracht een tussenweg te bewandelen tussen materialisme, relativisme en idealisme. Ten slotte is het belangrijk te beseffen dat het onderstaande inleidend bedoeld is. Een extensieve belichting van Laclau en Mouffe komt later aan bod. Het onderstaande heeft als enige doelstelling deze auteurs te plaatsen binnen het bredere discours­theoretische en –analytische landschap.

1.1.1 Discourstheorie en discoursanalyse

Een eerste fundamentele breuklijn waarmee we Laclau en Mouffe kunnen isoleren is een onderscheid tussen *discourstheorie* en *discoursanalyse*. Het gaat hier om een semantisch onderscheid dat zelden gemaakt wordt maar wel nuttig is voor de classificatie die we hier willen maken. Torfing is een van de voorstanders van dit onderscheid. Hoewel men beide concepten kan terugvinden als betekenaars voor een grote verscheidenheid aan benaderingen, zullen we de term *discourstheorie* gebruiken om te verwijzen naar de poststructuralistische en postmarxistische conceptuele kaders van Foucault, Laclau en Mouffe. De term *discoursanalyse* zullen we gebruiken om te verwijzen naar de eerder linguïstische technieken die gebruikt worden in de min of meer formele beschrijvingen van verschillende discursieve communicatievormen⁴. Dat de term *analyse* gebruikt wordt wil echter niet zeggen dat het hier om loutere empirie gaat. In beide gevallen gaat het om theorie, of op zijn minst om theoretisch geïnspireerde analyses die erop gericht zijn om *discours* – hoe men dit ook definieert – te analyseren. Laten we dit even illustreren.

Hoewel bijvoorbeeld Wetherell, Simeon en Yates hun boek *Discourse Theory and Practice* noemen, classificeren we de benaderingen die zij onder deze noemer plaatsen als eerder *discoursanalytisch* dan *discourstheoretisch*. Het gaat hier om een omvangrijke reader waarin een grote verscheidenheid aan discoursanalytische benaderingen aan bod komt van conversatie analyse over ethnomethodologie, interactieve sociolinguïstiek, discursieve psychologie, kritische discoursanalyse naar kritische linguïstiek en andere benaderingen⁵. Ook Foucault bezet een belangrijke plaats in deze theoretische bundeling. Foucault zal echter later besproken worden in relatie tot de ontwikkeling van Laclau en

⁴ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 11-12 .

⁵ WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.). *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, pp. 6-7 .

Mouffe's conceptuele kader. De grenzen tussen deze benaderingen zijn niet altijd even duidelijk te trekken en zijn niet noodzakelijk tegenstrijdig. Ook andere auteurs als Fairclough en Mills identificeren in grote mate dezelfde theoretische stromingen in de evolutie van wat zij vaak discours­theorie, en wij meestal discoursanalyse noemen. Omdat het hier om een buitengewoon uitgebreid scala van theorieën gaat, zijn er nog een aantal andere punten die meer duidelijkheid kunnen scheppen bij de keuze voor Laclau en Mouffe's conceptuele kader.

1.1.2 Kritisch en niet-kritisch

Een andere verdienstelijke manier om discoursgerelateerde theorie in te delen, is a.d.h.v. de dichotomie kritisch / niet-kritisch. Een onderscheid dat uiteraard in de eerste plaats gemaakt wordt door de aanhangers van CDA of *Critical Discourse Analysis*. Hoewel Fairclough erkent dat ook deze classificatie niet absoluut is, is hij er toch van overtuigd dat het hier om een nuttige indeling gaat. Kritische benaderingen verschillen van niet-kritische benaderingen in het feit dat ze verder gaan dan het louter beschrijvende. Ze willen aantonen hoe discoursen gevormd worden door machtsrelaties en ideologieën en welke constructieve effecten discoursen hebben op sociale identiteiten, relaties, kennis- en geloofssystemen⁶. Er is dus sprake van een wederzijdse constitutie tussen het discursieve en de maatschappelijke realiteit. Hierbij moeten we wel voor ogen houden dat *discours* binnen de verschillende kritische en niet-kritische benaderingen heel anders geïnterpreteerd kan worden. In deze thesis zullen we net als Fairclough pleiten voor een kritisch discoursconcept dat vragen stelt omtrent de rol van het discursieve voor de vorming van identiteiten, ideologieën en hegemonieën. Deze thesis is dan ook sterk geïnspireerd op de structuralistisch en poststructuralistische breuken met voorgaande theorieën omtrent taal en representatie. Waar taal vroeger gezien werd als een redelijk transparant en representatief communicatiemiddel, definiëren structuralistische en poststructuralistische theoretici taal als een systeem met haar eigen regels en beperkingen die een determinerend effect hebben op de manier waarop individuen denken en handelen. Meer nog; een discours zou in belangrijke mate de wereld vormen waarover het spreekt⁷. Dit is dan ook de reden waarom een discours­theoretische politieke analyse noodzakelijkerwijs van kritische aard moet zijn. Niet-kritische benaderingen worden immers gekenmerkt door een gebrekkige sociale oriëntatie t.a.v. wat zij *discours* plachten te noemen – d.i. conversaties en taalkundige uitingen in het algemeen. Er is meestal sprake van een eenzijdige nadruk op de retorische en strategische aspecten van doorgaans interpersoonlijke communicatiestrategieën. De niet-kritische benaderingen hebben dan ook zelden oog voor de constructivistische rol van discursieve activiteiten⁸. Dit is geenszins het geval in de discours­theorie van Laclau en Mouffe.

1.1.3 Realisme, relativisme, materialisme, idealisme en constructivisme

Nog een andere manier om het discours­theoretische landschap in te delen is a.d.h.v. realistische, relativistische, materialistische, idealistische of constructivistische oriëntatie. Zoals we hierboven al deels geargumenteed hebben, willen we het discursieve zien als iets simultaan representatief en productief. Een dergelijke visie bemoeilijkt echter het onderscheid tussen het discursieve en het extradiscursieve⁹. Bij een oppervlakkige lezing van Laclau en Mouffe leidt dit tot de kritiek dat deze denkers het materiële ontkennen. De auteurs stellen echter niet dat er geen realiteit zou bestaan, maar argumenteren dat de *betekenis* die wordt toegekend aan deze realiteit in hoge mate arbitrair is. De betekenis van gebeurtenissen, concepten, identiteiten etc. is volledig afhankelijk van de discoursen waarin deze wordt ingebed. Het is zoals Jacob Torfing het formuleert; “*Our cognitions and speech-*

⁶ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 12-13 .

⁷ MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, pp. 8-17 .

⁸ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 25 .

⁹ WETHERELL (M.) . *Debates in Discourse Research* . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) . *Discourse Theory and Practice: a reader* . London, Sage Publications, 2001, p. 389 .

acts only become meaningful within certain pre-established discourses, which have different structurations that change over time” (Torfing, 1999, 84-85)¹⁰. Hiermee pleiten we dan ook niet voor de ontkenning van de materiële realiteit, maar stellen we wel dat het proces van betekenisgeving een zuiver discursieve operatie is. Niet alle discours theoretici zijn het hiermee eens. Zo pleiten zowel Foucault als Fairclough voor een *analytisch* onderscheid tussen het discursieve en het extradiscursieve, iets wat vanuit het oogpunt van Laclau en Mouffe redelijk absurd lijkt aangezien alle betekenis volgens hen sociaal geconstrueerd is. Bijgevolg vindt elke waarneming plaats doorheen een discursieve bril. Dit is het constructivistische aspect van de discours theorie van Laclau en Mouffe. Deze constructivistische aanspraken vinden we echter zeker niet exclusief terug bij deze auteurs. In het onderstaande zullen we de constructivistische ontwikkeling belichten vanaf de Saussure tot aan Laclau en Mouffe.

Wat houdt het materialisme / idealisme onderscheid nu in? Omdat deze concepten het onderwerp zijn van de meest fundamentele metafysische filosofische debatten zullen we ons hier beperken tot de interpretatie van deze begrippen binnen de discours theorie van Laclau en Mouffe. Laten we beginnen met realisme. Realistische benaderingen aanvaarden het bestaan van een wereld die onafhankelijk van enige menselijke betekenisgeving bestaat. Zo bekeken zijn zelfs filosofen als Plato realistisch in de zin dat Plato het bestaan van de materiële wereld *a priori* aanvaardde, ook al legde hij de oorsprong van deze wereld in een onafhankelijke ideeënwereld. Laten we even kijken naar hoe Laclau en Mouffe materialisme en idealisme opvatten;

“What actually distinguishes idealism from materialism is its affirmation of the ultimately conceptual character of the real; for example, in Hegel, the assertion that everything that is real is rational. Idealism, in its sense of opposition to materialism and not realism, is the affirmation not that there do not exist objects external to the mind, but rather that the innermost nature of these objects is identical to that of mind – that is to say, that is ultimately thought (not thought of individual minds, of course; not even of a transcendent God, but ‘objective thought’)... the essence of idealism is the reduction of the real to the concept. (Laclau en Mouffe, 1990, 106-107)

Het onderscheid tussen materialisme en idealisme schuilt dan ook voornamelijk in de functie van constructivisme. Materialistische benaderingen benaderen de werkelijkheid immers alsof betekenis objectief in deze werkelijkheid te vinden valt¹¹. Het komende betoog is in essentie een argumentatie tegen zowel zuiver materialisme als zuiver idealisme. Hoewel hier nog zeer veel over gezegd kan worden, wil ik me hier beperken tot deze korte introductie. Het is hier in de eerste plaats belangrijk te onthouden dat Laclau en Mouffe hun discours theorie als realistisch en constructivistisch bestempelen. Er is geen sprake van zuiver idealisme of materialisme. Daarnaast hebben we hierboven kort het onderscheid tussen het discursieve en het non- of extradiscursieve in het denken van Foucault en Fairclough aangehaald. Ook deze dichotomie is het onderwerp van vele discussies. In deze thesis zal gepleit worden voor de opheffing van dit onderscheid op basis van een radicaal constructivisme. Als Laclau en Mouffe in sommige van hun teksten laten uitschijnen dat Foucault een strikte scheiding tussen een discursieve en een extradiscursieve sfeer maakt moeten we dit toch wel enigszins relativeren. Foucault maakt namelijk inderdaad een *analytisch* onderscheid maar beweert niet dat er praktijken zijn die louter discursief of extradiscursief zijn. Toch is de opheffing van het analytische onderscheid tussen beide *sferen* mijn inziens gerechtvaardigd op basis van (1) een radicaal constructivisme en (2) de onmogelijke isolatie van discursieve en niet-discussieve praktijken, instituties of structuren. Laten we nu de eigenschappen van het gewenste discours concept even hernemen.

---

¹⁰ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 84-85 .

¹¹ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Post-Marxism without Apologies* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, pp. 106-108 .

1.1.4 Herneming van de eigenschappen van het gewenste discoursconcept

De criteria die we tot noch toe geïsoleerd hebben m.b.t. het gewenste discoursconcept zijn hieronder beknopt weergegeven.

De **discourstheorie** waar we naartoe willen moet;

Kritisch zijn

Het materiële niet ontkennen maar de betekenis ervan wel relativeren

Het constructivistische aspect t.a.v. o.a. ideologie, hegemonie en identiteit benadrukken

Eerder van discourstheoretische dan van discoursanalytische aard zijn. Onder discourstheoretische benaderingen verstaan we structuralistische maar vooral poststructuralistische theorieën die zich afzetten tegen louter representatieve en expressieve taalconcepten.

1.2 Discourstheoretische Politieke Analyse als theoretisch kader

Aangezien *discourstheorie* eigenlijk een té vage term is om het werk van Laclau en Mouffe te bestempelen, lijkt het me nuttig om een toepasselijk adjectief toe te voegen. Zoals we later namelijk zullen zien, hechten deze auteurs een groot belang aan de *primacy of politics*, een concept dat echter teveel verduidelijking vereist om volledig toe te lichten in deze inleiding. We kunnen echter wel alluderen dat de discourstheorie van Laclau en Mouffe een substantieel andere weg heeft doorlopen dan bijvoorbeeld de CDA (Critical Discourse Analysis) van Fairclough. Gemeenschappelijk is hun referentie aan Althusser, Foucault en soms ook Gramsci die een uitermate determinerende rol heeft gespeeld in heel het denken omtrent discours voor zowat alle disciplines die het discoursconcept hanteren, ongeacht de definitie die hierbij wordt gehanteerd. De term *politieke analyse* wordt bovendien gerechtvaardigd doordat het hier om een theorie van politieke identiteitsvorming gaat. We zullen argumenteren dat politieke identiteiten doorheen discursieve praktijken gevormd worden. In het onderstaande zullen we pogen om dit denken van Laclau en Mouffe te verklaren als een reactie op structuralistische en (neo)marxistische tekortkomingen. Het verschil met andere discourstheoretische en –analytische benaderingen kan men namelijk verklaren vanuit de ontstaansgeschiedenis van hun theorievorming. De belangrijkste doelstelling van deze thesis is het toetsen van de toepasbaarheid van hun toch wel redelijk abstracte conceptuele kader, maar voor we van toepassing kunnen spreken, is het van fundamenteel belang de theorie goed te doorgronden.

2 De contingente en niet-arbitraire oorsprong van Laclau en Mouffe's conceptuele kader

Alvorens in te gaan op het conceptuele kader dat Laclau en Mouffe uitwerkten, is het nuttig te vermelden binnen welk intellectueel project hun denken zich heeft ontwikkeld. Volgens Laclau en Mouffe moeten linkse bewegingen de taak op zich nemen om de democratische revolutie die tweehonderd jaar geleden werd ingezet verder uit te diepen tot een radicale pluralistische democratie. De auteurs stellen dat we uit onze ervaringen met totalitaire systemen de les kunnen trekken dat er geen systeem bestaat dat een groter progressief potentieel heeft dan de liberale democratie. Het is de beste manier om een samenleving te organiseren waarin zoveel mogelijk mensen vrij en gelijk zijn. De contingente articulatie van liberalisme met democratie en pluralisme is echter niet zo evident als ze lijkt en dient constant gerearticuleerd te worden met alle problemen van dien¹². Dit is echter een discussie waar we niet dieper op in willen gaan. Het is hier wel belangrijk te beseffen dat het hier dus niet om een discours-theorie *an sich* gaat, maar om een theorie die ontwikkeld werd binnen een bredere intellectuele inspanning die gecentreerd was omtrent het denken over een *radical democratic imaginary*. Hiermee willen de auteurs het linkse politieke project een nieuwe impuls geven in de veranderde wereld waarin we leven. De twee voorwaarden tot herdenking van het socialistische project zijn (1) de acceptatie van de contingente nieuwheid van de transformaties die onze maatschappij ondergaat en (2) het zoeken naar een verklaring hiervoor vanuit het heden. Dit wil zeggen dat we de huidige transformaties noch mogen negeren, noch mogen vervormen om ze compatibel te maken met verouderde schema's opdat we onze oude denkbeelden kunnen blijven aanhangen¹³. Laclau en Mouffe argumenteren dan ook dat de nieuwe fenomenen die we in recente decenia zijn tegengekomen zoals een vernieuwd feminisme, de ecologische bewegingen, en protestbewegingen van etnische, nationalistische en seksuele minderheden enz., niet verklaard kunnen worden a.d.h.v. de klassiek Marxistische vooronderstellingen. Deze vooronderstellingen staan immers een juist begrip van deze fenomenen in de weg omdat ze binnen het Marxisme stevast gereduceerd worden tot effecten van het kapitalistisch systeem. Met hun theorie omtrent een radicaal democratisch project – waar we niet dieper op in zullen gaan – willen Laclau en Mouffe het sociale project ontclassen (zie verder) en pluraliseren zodat een grote verscheidenheid van sociale strijdkrachten gebundeld kan worden binnen een vernieuwd hegemonisch / ideologisch project¹⁴. Veel van het werk van Laclau en Mouffe draait dan ook rond de opkomst van emancipatorische bewegingen. Emancipatie wordt door Laclau als volgt omschreven;

“Emancipation means at one and the same time radical foundation and radical exclusion; that is, it postulates, at the same time, both a ground of the social and its impossibility”
(Laclau, 1994, 98)

Wat *radicale fundering* en *radicale exclusie* precies betekenen, zal duidelijk worden in het verloop van deze thesis. We kunnen hier kort alluderen dat het gaat om twee logisch incompatibele redeneringen die zich noodzakelijkerwijs tegelijkertijd voordoen bij de constructie van sociale identiteiten. De contradictie is de volgende; de vorming van een emanciperende identiteit impliceert een geloof in de objectiviteit en mogelijkheid tot volledige representatie van het sociale, terwijl het sociale alles behalve een gesloten en objectief representeerbaar sociaal systeem *is*¹⁵. Dit laatste zal door Laclau en Mouffe aangeduid worden als *the impossibility of society*¹⁶.

¹² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 247-258.

¹³ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Post-Marxism without Apologies* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, p 98 .

¹⁴ DE VOS (P.) en TEURLINGS (J.) . *Discussion Paper for the round-table ‘Discourse and post-Marxism* . Brussel, VUB, *Discourse Theory and Social Analysis*, 10/12/2001, pp. 4-5 .

¹⁵ LACLAU (E.) . *Beyond Emancipation* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *Emancipation(s)* . London, Verso, 1994, pp. 5-6 .

Hun argumentatie vereiste echter de ontwikkeling van een uitgebreide discours­theorie waar we niet op in kunnen gaan zonder eerst de problematiek van het klassiek marxisme te belichten. De postmarxistische / poststructuralistische discours­theorie heeft immers veel te danken aan Marxistische noties als *ideologie* en *hegemonie*. Omdat Laclau en Mouffe het Marxisme herdachten vanuit een extramarxistisch (post)structuralistisch perspectief worden ze echter regelmatig geconfronteerd met kritieken van postmodern eclecticisme, relativisme en zelfs nihilisme.

Laclau en Mouffe hebben inderdaad een zeer relativerende theorie die gestoeld is op een grote verscheidenheid aan disciplines, maar dit betekent daarom niet dat de ridiculisering en discreditering van hun inderdaad postmoderne gedachtegang gerechtvaardigd is¹⁷. Wat tegenwoordig bekend staat als *postmoderne theorie* is immers vaak een dekmantel voor een grote verscheidenheid aan theorieën die zich inlaat met kwesties van taal, cultuur en discours. Deze theorieën staan radicaal tegenover reductionistische, essentialistische of fundamentalistische redeneringen waarvan het Marxisme misschien wel het hardnekkigste voorbeeld is. Het Marxisme ziet immers op essentialistische wijze historisch materialisme, productiemodaliteiten en socio-economische klassen als de meest vooraanstaande motoren van maatschappelijke verandering¹⁸. Het problematische hiervan is dat de rol van het politieke en ideologische gereduceerd wordt tot een randfenomeen van het economische. Laclau spreekt zelfs van een *disappearance of politics*¹⁹. Het is hier echter niét de bedoeling om het Marxisme te reduceren tot een inferieure theorie die al haar geldigheid heeft verloren. Daarnaast willen we het Marxistisch denken ook niet reduceren tot het werk van Karl Marx zelf. Zoiets zou gezien de omvang van de stroming uitermate onrechtvaardig zijn. We zullen hier echter enkel de belangrijkste punten van het Marxisme en neomarxisme belichten. Dit is noodzakelijk opdat we de latere ontwikkeling van concepten die van uitermate groot belang voor deze thesis zijn beter kunnen verantwoorden. Ik sluit me dan ook aan bij Laclau en Mouffe wanneer deze stellen dat²⁰:

“... by clearly locating ourselves in a post-Marxist terrain, we not only help to clarify the meaning of contemporary social struggles but also give to Marxism its theoretical dignity, which can only proceed from recognition of its limitations and of its historicity. Only through such recognition will Marx’s work remain present in our tradition and our political culture.” (Laclau en Mouffe, 1990, 130)

In het onderstaande zullen we daarom zowel het structuralisme als het Marxisme belichten. Beide zijn van essentieel belang geweest voor de ontwikkeling van de discours­theorie waar we naartoe willen. Het zal dan ook duidelijk worden dat het hier niet gaat om een louter eclecticisme of relativisme. Laclau en Mouffe zijn zich zeer bewust van hun theoretische vooronderstellingen en zijn dankzij dit bewustzijn in staat gebleken om een coherent theoretisch kader op te bouwen dat uitermate geschikt is voor politieke analyse zonder hiervoor terug te vallen op essentialistische verklaringen. Hun conceptueel kader is uitermate geschikt en flexibel voor heel wat analyses inclusief de analyse die we hier later zullen uitwerken. Om dit kader ten volle te begrijpen is inzicht in de historische ontwikkeling ervan echter meer dan noodzakelijk. We kiezen dan ook voor een thematische aanpak met een historische tint. We zullen hier echter niet heel het marxistische of structuralistische denken belichten en bekritisieren tot op het punt waarop de theorievorming van Laclau en Mouffe mogelijk werd. Het Marxisme belichten we met de bedoeling om het historisch toenemend aantal zwakheden van de neomarxistische orthodoxie te belichten, zwakheden die uiteindelijk steeds meer aanzetten

¹⁶ LACLAU (E.) . The Impossibility of Society . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, pp. 90-91 .

¹⁷ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discours­theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: Ethiek en Maatschappij . Gent, jg 4, nr. 4, p. 3 .

¹⁸ WOOD (E.M.) . What is the ‘Postmodern’ Agenda? . In: WOOD (E.M.), FOSTER (J.B.) (ed.) . In defense of history: marxism and the postmodern agenda . New York, Monthly Review Press, 1997, p.5-7 .

¹⁹ TORFING (J.) . New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek . Oxford, Blackwell, 1999, p. 19 .

²⁰ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . Post-Marxism without Apologies . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, p. 130.

gaven tot een toenemende rol van ideologie en hegemonie in het neomarxistische denken²¹. Tot in het structuralistisch Marxisme blijft men zich echter vasthouden – al is het *in the last instance* – aan een essentialistische component. Indien men echter tot een anti-essentialistische theorievorming wil komen is een poststructuralistisch standpunt onvermijdelijk.

In het onderstaande willen we dan ook een dubbele beweging maken. Enerzijds zullen we vanuit het linguïstisch en antropologisch structuralisme het poststructuralistisch denken verklaren. Ten tweede zullen we een beweging maken vanuit het klassiek Marxisme over het structuralistisch Marxisme van Balibar en Althusser naar het functionalistisch Marxisme van Cohen. Hiermee zullen we de tekortkomingen van zowel het structuralisme als het (neo)marxisme aantonen opdat we in de conclusie kunnen pleiten voor een postmodern, poststructuralistisch en postmarxistisch discoursconcept. Tot slot nog iets over Althusser. Deze auteur speelt namelijk een grote rol in de theorie van *non-class interpellation* die Laclau en Mouffe aanhangen²². Centraal zijn hier de concepten van *interpellatie*, *hailing*, en *overdeterminatie*, waarover later meer. Ook de poststructuralistische opvatting van het *subject* zoals we die terugvinden bij o.a. Foucault, Laclau en Mouffe is in sterke mate door Althusser geïnspireerd. Hoewel we deze laatste auteur fel zullen bekritisieren, willen we zijn belang dan ook niet onderschatten.

Nog één opmerking om af te sluiten. In het onderstaande betoog kan de lezer de indruk krijgen dat heel de discussie omtrent ideologie, hegemonie, identiteit en betekenis een louter Marxistische aangelegenheid is. Hoewel ik me om redenen van bondigheid inderdaad beperk tot voornamelijk neo- en postmarxistische discussies moet ik eerlijkheidshalve toegeven dat veel van de inzichten die we hieronder tegenkomen, geïnspireerd zijn vanuit de psychoanalyse. Om redenen van bondigheid zal ik de interactie tussen deze verschillende disciplines spijtig genoeg niet altijd kunnen belichten. Waar de psychoanalytische invloeden het grootst zijn, zal ik de lezer hier echter wel attent op maken.

---

²¹ TOWNSHEND (J.) . *The Politics of Marxism* . London, Leicester University Press, 1996, p. 243 .

²² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 30-34 .

2.1 Betekenis, Realiteit, Idealisme en Structuralisme

In tegenstelling tot theorieën die stellen dat taal refereert naar een betekenis die ligt in de wereld van objecten stellen structuralisten als Saussure, Jakobson en Hjelmslev dat betekenis en betekenisgeving producten zijn van de gehanteerde tekensystemen zelf²³. Stuart Hall classificeert het structuralisme als ontwikkeld door Ferdinand de Saussure dan ook als een constructivistische theorie die staat tegenover reflectieve en intentionele benaderingen t.a.v. representatie. Intentionele theorieën stellen dat taaluitingen refereren naar wat de spreker, schrijver of schilder wil zeggen, reflectieve theorieën zien taaluitingen dan weer als referenties naar betekenissen die buiten de spreker liggen. Tenslotte ziet de constructivistische benadering betekenis als geconstrueerd in en door taal²⁴. Ik zal in dit betoog argumenteren voor een realistische maar tegelijkertijd radicale vorm van constructivisme. Dit is noodzakelijk omdat veel van de kritieken omtrent het discoursconcept gebaseerd zijn op de valse beschuldiging van een *shamefaced idealism*. Laten we hier even ingaan op wat dit idealisme zou inhouden. De problematiek van idealisme versus realisme draait rond de stelling of er al dan niet een wereld onafhankelijk van onze waarneming bestaat. Geras beweert dat het radicale constructivisme waarvoor Laclau en Mouffe opteren niet meer is dan een extreme vorm van idealisme waarin het onafhankelijk bestaan van objecten zeer problematisch wordt²⁵. Deze beschuldiging ontstaat echter uit een oppervlakkige lezing van Laclau en Mouffe waarin het *zijn (being, esse)* van objecten verward wordt met hun *bestaan (entity, ens)*. Het zijn van objecten is historisch en veranderend, hun bestaan niet. In *Postmarxism without apologies* verdedigen de auteurs zich dan ook hardnekkig tegen beschuldigingen van idealisme geuit door Geras. Het verschil tussen het bestaan en het zijn van een object kan het best geïllustreerd worden a.d.h.v. een aantal voorbeelden die Laclau en Mouffe zelf geven²⁶:

“...In our interchange with the world, objects are never given to us as mere existential entities; they are always given to us within discursive articulations. Wood will be raw material or part of a manufactured product, or an object of contemplation in a forest, or an obstacle that prevents us from advancing; the mountain will be protection from enemy attack, or a place for a touring trip, or the source for the extraction of minerals etc. The mountain would not be any of these things if I were not here; but this does not mean that the mountain does not exist. It is because it exists that it can be all these things; but none of them follows necessarily from its mere existence. ... existence will always be given as articulated within discursive totalities.”
(Laclau en Mouffe, 1990, 103-104)

Descartes' bezorgdheid om de mogelijkheid dat we als gevangenen van onze eigen percepties mogelijk leven in de droom van een *malicious demon*, is de ultieme implicatie van een zuiver idealistische benadering. Dit is echter geenszins waar Laclau en Mouffe op aansturen. Zoals we in de inleiding reeds argumenteerden pleiten we voor een radicaal constructivisme van alle sociale *betekenis*. We staan noch een zuiver idealisme, noch een zuiver materialisme voor. Een realistische benadering is vereist. Dreyfus & Dreyfus' analyse van de filosofische kanten van de film *the matrix* vertoont enige gelijkenissen met de Laclau en Mouffe hun visie op idealisme²⁷;

²³ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 10 .

²⁴ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.15 .

²⁵ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p.45 .

²⁶ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Post-Marxism without Apologies* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, pp. 103-104.

²⁷ DREYFUS (H.) en DREYFUS (S.) . *The Brave New World of the Matrix* .2002, <http://whatisthematrix.warnerbros.com/> .

“The Matrix is a vivid illustration of Descartes’ additional mind blowing claim that we could never be in direct touch with the real world (if there is one) because we are, in fact, all brains in vats.” (Dreyfus & Dreyfus, 2002, <http://whatisthematrix.warnerbros.com>)

Laclau en Mouffe beweren in tegenstelling tot zuiver idealistische filosofen echter niet dat er ook geen werkelijkheid buiten de perceptie zou bestaan. Hun *claim* is daarentegen dat er geen *betekenissen* zijn die verankerd liggen in een zogezegd objectieve materiële werkelijkheid. Hoe objecten identiteiten verkrijgen is het onderwerp van het poststructuralisme van Laclau en Mouffe. Deze vraag werd dan wel reeds in het structuralisme gesteld, een adequaat antwoord bleef hier uit omwille van de synchronische analyse van de maatschappij als een gesloten en gecentreerde totaliteit. Hierover later meer. Hoe deze identiteiten bepaalde machtsposities innemen in de maatschappij is het vraagstuk van hun postmarxistische project. Het lijkt me het efficiëntst om onze aandacht eerst te richten naar de ontwikkeling van het structuralisme als ontwikkeld door Ferdinand de Saussure, en hoe dit structuralisme een rol heeft kunnen spelen in de sociale wetenschappen.

2.1.1 De Saussure

Het structuralisme is begaan met de manier waarop betekenis geconstrueerd wordt in teksten, en gaat hierbij op zoek naar taalstructuren die bestaan uit tekens, narratieven en mythen. De manier waarop taalsystemen functioneren is afhankelijk van hun onderliggende structuur, en door het ontbloten van deze structuren zou men dan ook in staat zijn om verborgen betekenissen te ontdekken. Dit impliceert het decoderen van een geordende relatie tussen betekenselementen die men in een normale situatie niet zou waarnemen. Het structuralisme verschilt in twee belangrijke opzichten van de linguïstiek; ten eerste is het niet enkel begaan met conventionele verbale taal maar met elk tekensysteem dat gelijkenissen met taalsystemen vertoont. Ten tweede richt het structuralisme zich in mindere mate op het tekensysteem zelf, dan op de gekozen teksten en hun betekenissen in de culturen waarin ze voorkomen. Het structuralisme is dus begaan met zowel culturele als linguïstische betekenis. Kennis van het taalsysteem is dan noodzakelijk maar niet voldoende om tot inzicht te komen²⁸. Mijn opmerkingen i.v.m. het kritische aspect van discours Theorie in achtning nemend mag het dan ook niet verbazen dat het structuralisme een belangrijke rol heeft gespeeld in het denken van Laclau en Mouffe. In het structuralisme werd namelijk een duidelijke analogie getrokken tussen cultuur- en taalsystemen.

Saussure ontwikkelde zijn denken nadat men in de 20ste eeuw in de linguïstiek tot de verbazingwekkende conclusie was gekomen dat bijna alle Europese en een aantal Oosterse en Indische talen aan elkaar verwant waren. De geschiedenis van taalvorming was er dan ook een van diversiteit, fragmentatie en verandering. Saussure vroeg zich daarentegen af hoe een taal eruit zou zien als men deze isoleert in tijd²⁹. Hij maakt dan ook een onderscheid tussen synchronische en diachronische linguïstiek. Het eerste perspectief ziet taal als een systeem van gerelateerde termen zonder rekening te houden met het historische aspect. Diachronische linguïstiek houdt zich echter meer bezig met de veranderende evolutionaire aard van taal. Saussure kiest zelf voor het synchronische perspectief omdat een studie van het diachronische niet mogelijk is zonder kennis van het synchronische³⁰.

De sociaal constructivistische visie op taal die Laclau en Mouffe aanhangen heeft veel te danken aan de linguïstische theorie van de Zwitser Ferdinand de Saussure. Deze grondlegger van de structuralistische linguïstiek is radicaal tegen de referentiële taaltheorie die stelt dat objecten gegeven zijn als coherente entiteiten en dat mensen niet meer moeten doen dan namen en concepten toewijzen

²⁸ MCQUAIL (D.) . *Mass Communication Theory* . London, Sage, 1994, pp. 244-245 .

²⁹ KRESS (G.) . From Saussure to Critical Sociolinguistics: the turn towards a social view of language . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) . *Discourse Theory and Practice* . London, Sage Publications, 2001, pp. 29-30 .

³⁰ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 19 .

aan deze objecten om hun betekenis te kunnen vatten. Voor we hier verder op ingaan is het echter nuttig om na te gaan wat de relatie tussen het teken en het taalsysteem volgens Saussure is. Betekenis wordt volgens hem uitsluitend geproduceerd doorheen het gehanteerde taalsysteem zelf³¹. Laten we beginnen met zijn visie op het teken.

Paradigmatisch vs Syntagmatisch

Het teken participeert volgens Saussure in twee soorten structuren. Ten eerste heeft het teken een plaats in een georganiseerde inventaris van tekens die hij de *axis of association* noemt, ten tweede vinden we het teken terug in een meer zichtbare manifestatie die hij aanduidt met de term *axis of combination*. *Axis of combination* en *Axis of Association* zouden later door Hjelmslev aangeduid worden als de respectievelijk *syntagmatische* en *paradigmatische* structuren waarin we het teken kunnen terugvinden. De paradigmatische structuur is de set van tekens die voorhanden zijn, de syntagmatische structuur bepaalt de combinatiemogelijkheden³². Taal als een systeem van tekens wordt aangeduid met de term *langue*. Het bestaat uit een aantal noodzakelijke linguïstische regels waar de sprekers van de taal zich aan moeten houden als deze op een betekenisvolle wijze met elkaar willen communiceren. Dit geheel van *word-images* en regels dat opgeslagen is in de geesten van de sprekers staat in contrast met *parole*. *Parole* refereert naar de individuele uitspraken die met de paradigmatische en syntagmatische structuren gevormd kunnen worden³³.

Signifiant – Signifié

Een taal is opgebouwd uit tekens, maar tekens zijn niet zo evident als ze op het eerste zicht lijken. Volgens Saussure bestaat een teken uit twee elementen die onlosmakelijk met mekaar verbonden zijn en op die manier het teken constitueren. Ten eerste is er de vorm (bijvoorbeeld een foto, woord of beeld) en ten tweede is er het idee of concept dat hieraan gekoppeld wordt. Deze koppeling is een zuiver mentaal en arbitrair proces dat enkel beperkt wordt door het systeem van conventies waarin deze koppeling plaatsvindt.³⁴ Dit conventionele aspect maakt dan ook dat taal een *sociaal* systeem is, zowel in haar arbitraire als in haar conventionele dimensie. Het individu kan gebruik maken van dit systeem door een *parole* te vormen maar is niet in staat om de *langue* zomaar te veranderen of andere arbitraire koppelingen tussen *signifiants* en *signifiés* in het leven te roepen³⁵. Taal verbindt dan niet enkel op arbitraire wijze de *signifiant* met de *signifié*, taal construeert ook de betekenden zelf in een proces dat volledig onafhankelijk is van het extralinguïstische. Dit impliceert dat er niets in de materiële werkelijkheid is dat suggereert waar we een grens moeten trekken tussen bijvoorbeeld 'groen' en 'blauw', 'berg' of 'heuvel'. Wanneer we dan van de ene taal naar de andere overschakelen ruilen we niet enkel de *labels* voor de verschillende objecten in, maar wisselen we in feite de ene wereld van objecten voor de andere in. Er is natuurlijk wel een gelijkaardigheid die vertaalbaarheid toestaat, maar de manier waarop objecten betekenis krijgen in de verschillende taalsystemen is taalspecifiek omdat taal opgebouwd is rond een *system of differences without positive terms* (Saussure, 1966, 120)³⁶. De tekens uit de paradigmatische structuur van de taal kunnen immers enkel betekenis dragen in een differentiële relatie tot elkaar. Het is zoals Sturnock zegt; taal bestaat uit linguïstische en conceptuele vormen wiens identiteiten niet gefixeerd worden door een referentie aan een materieel object. De betekenis van een betekenaar hangt af van diens relatie t.a.v. andere betekenaars. Zo ontleent het concept 'moeder' haar betekenis niet aan het individu waarnaar we

³¹ SMITH (A.M.). *The Radical Democratic Imaginary*. London, Routledge, 1998, pp. 84-85.

³² KRESS (G.). From Saussure to Critical Sociolinguistics: the turn towards a social view of language. In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.). *Discourse Theory and Practice*. London, Sage Publications, 2001, p. 30.

³³ HOWARTH (D.). *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 18-19.

³⁴ HALL (S.). The Work of Representation. In: HALL (S.). *Representation: cultural representations and signifying practices*. London, Sage, 1997, p.31.

³⁵ KRESS (G.). From Saussure to Critical Sociolinguistics: the turn towards a social view of language. In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.). *Discourse Theory and Practice*. London, Sage Publications, 2001, p. 31.

³⁶ SMITH (A.M.). *The Radical Democratic Imaginary*. London, Routledge, 1998, pp. 84-86.

verwijzen, maar aan de zuiver differentiële relatie tussen de concepten ‘moeder’ en bijvoorbeeld ‘vader’, ‘zoon’ of ‘dochter’³⁷.

2.1.2 Claude Levi-Strauss

Laten we nu echter even ingaan op de impact van Saussure’s denken op de sociale wetenschappen. Hoewel Saussure voornamelijk begaan was met linguïstiek in de strikte zin van het woord, werden zijn theorieën na zijn dood toegepast op een breed scala van culturele objecten en praktijken. Saussure had dit voorzien wanneer hij in zijn *Course in General Linguistics* uitkeek naar “*a science that studies the life of signs within society ... I shall call it semiology ...*” (Saussure, 1966, 16). Aangezien alle culturele objecten betekenisvol zijn en alle culturele praktijken afhankelijk zijn van betekenis, moeten deze gebruik maken van tekens. Deze tekens moeten dan ook functioneren zoals taal werkt. Bijgevolg zijn concepten als *signifiant/signifié*, *langue/parole* en de arbitraire notie van het teken nuttige werktuigen voor culturele analyse³⁸.

Een van de eerste gebieden waar Saussure zijn invloed deed gelden was in de antropologie van Claude Levi-Strauss. Zijn antropologisch structuralisme is gebaseerd op de vooronderstelling dat de menselijke geest bepaalde eigenschappen vertoont die voortvloeien uit de eigenschappen van het menselijke brein. Het gaat om mentale structuren die maken dat alle mensen ter wereld onafhankelijk van hun maatschappelijke of culturele achtergrond op gelijkaardige wijze denken. Het voornaamste kenmerk van deze mentale structuren is de drang naar classificatie; mensen willen orde opleggen aan de natuur, aan de relatie tussen mensen en de natuur en aan de relaties tussen mensen onderling³⁹. Er zijn dus *deep structures* die de verschillende culturele praktijken ondersteunen en op objectieve wijze onderzocht kunnen worden. Deze structuren liggen onder de waarneembare fenomenen en zijn manifest in taal, mythen, en classificatiesystemen als totemisatie, kookkunsten, kledingstijlen enzovoorts. Nog ambitieuzer stelt Strauss dat het mogelijk is om een onderliggende structuur te ontdekken die geldt voor *alle* samenlevingen. Dit zou mogelijk zijn omdat er *rules of transformation* bestaan die wetenschappers toelaten om correlaties en equivalenties te vinden tussen wat op het eerste zicht verschillende symbolische systemen zijn. Hier trekt hij dan ook een analogie naar de linguïstiek omdat het bewezen is dat dezelfde grammaticale structuren voorkomen in verschillende talen⁴⁰. De twee belangrijkste bijdragen van de structuralistische antropologie aan de cultuurwetenschappen in het algemeen zijn (1) het aantonen van de arbitraire en differentiële aard van culturele elementen, en (2) het aanduiden van een nieuw analyseniveau. Deze twee bijdragen kunnen we het best illustreren aan de hand van Straus zijn analyses van totemisatie en mythen.

Totemisatie

De traditionele visies op totemisatie zagen totemisatie als een proces van positieve identificatie met natuurlijke fenomenen. Totemisatie zou voortvloeien uit de incapaciteit tot abstract denken van de leden van zogenaamd primitieve culturen. Het zou dus louter praktische of religieuze doeleinden dienen in samenlevingen die zich op een lager civilisatieniveau bevinden. Strauss doet dit af als een vorm van etnocentristisch denken en weigert de essentialistische verklaringen die stellen dat totems verwijzen naar fenomenen die objectief vastgesteld worden in de natuur. Hij toont daarentegen aan dat totemistische representaties eigenlijk twee *systems of difference* met mekaar combineren. Totems worden niet toegewezen op basis van de gelijkenis tussen bijvoorbeeld een persoon en een plant of dier. Planten- en diernamen worden geselecteerd op basis van (1) de plaats die het dier inneemt in

³⁷ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 20 .

³⁸ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.36 .

³⁹ KOTTAK (C.P.) . *Anthropology: the exploration of human diversity* . Michigan, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1997, pp. 341-342 .

⁴⁰ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 23 .

de dierenwereld en (2) de plaats van het individu in zijn wereld. Lévi-Strauss stelt dan ook dat “*It is not the resemblances but the difference which resemble each other.*” (Lévi-Strauss, 1969, 149-150). Totematie beperkt zich bovendien niet enkel tot zogenaamd primitieve samenlevingen. Totemistische representaties zijn een uiting van de nood aan classificatie die we ook terugvinden in Westerse samenlevingen. Net zoals natiestaten vlaggen en volksliederen gebruiken om zichzelf te differentiëren, gebruiken de zogenaamd primitieve volkeren specifieke planten en dieren om zichzelf op unieke wijze te kenmerken⁴¹.

Mythen

Strauss doet echter meer dan enkel Saussure's model toepassen op processen van culturele betekenisgeving. Hij voegt namelijk een nieuw niveau van analyse toe dat voorbijgaat aan *langue*, *parôle* en teken. Dit is bijvoorbeeld heel duidelijk in zijn studie over mythen. Wanneer hij mythen analyseert toont hij aan dat het hier om narratieven gaat die in verschillende culturen dezelfde onderliggende structuren hebben. Mythen zijn opgebouwd uit elementaire structuren die hij *mythemen* noemt⁴². *Mythemen* zijn geen loutere relaties tussen elementen, maar bestaan uit relaties tussen bundels van gerelateerde elementen die op verschillende punten binnen hetzelfde narratief voorkomen. Het zijn de *gross constituent elements* waarmee hij bedoelt dat de mythe niet op niveau van fonemen of morfemen onderzocht kan worden, maar op het hogere niveau van de zinsstructuren. Bovendien bevinden mythen zich op een complex betekenisniveau dat eigenschappen van zowel *langue* als *parôle* combineert. Mythen zijn immers niet als een *parôle* gebonden aan een bepaalde uitspraak op een bepaald moment en overstijgen volgens Strauss zelfs het niveau van de taal zelf⁴³. Strauss toonde namelijk aan dat een bepaald narratief getransformeerd kan worden in een ander bestaand narratief door een aantal eenvoudig operaties als;

- 1) een positief element van een mythe door een negatief element vervangen
- 2) de volgorde van elementen veranderen
- 3) een mannelijke held door een heldin vervangen

De elementen waar Lévi-Strauss het over heeft zijn *binair opposities*. Volgens hem is de *oppositie* een universeel aspect van de menselijke drang tot classificatie. De mens heeft een onweerstaanbare drang tot ordening waardoor hij bepaalde fenomenen die niet noodzakelijk zuivere tegenstellingen zijn, toch als opposities zal benaderen. Kottak verwoordt Lévi-Strauss als volgt;

“*Good and evil, white and black, old and young, high and low are oppositions that, according to Lévi-Strauss, reflect the human need to convert differences of degree into differences of kind.*” (Kottak, 1997, 342)

Door de bovenstaande *operaties* toonde hij aan dat twee schijnbaar uiteenlopende mythen eigenlijk variaties zijn van eenzelfde structuur. Zo is Assepoester transformeerbaar tot de mythe van *Ash Boy*. Structuralistische analyses zijn daarom niet beperkt tot non-industriële culturen. Structuralistische analyses van bijvoorbeeld *Star Wars* of *de Toveraar van Ozz* zijn ook mogelijk⁴⁴. Lévi-Strauss gaat dus op zoek naar het onderliggende en universele in menselijke betekenisgeving.

---

⁴¹ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 24-25 .

⁴² KOTTAK (C.P.) . *Anthropology: the exploration of human diversity* . Michigan, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1997, p. 342 .

⁴³ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 26 .

⁴⁴ KOTTAK (C.P.) . *Anthropology: the exploration of human diversity* . Michigan, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1997, p. 342 .

2.1.3 Conclusies en Kritieken: naar poststructuralisme

In de structuralistische stromingen die we hierboven belicht hebben zitten voldoende elementen om een aantal belangrijke kenmerken van het poststructuralisme dat ook Laclau en Mouffe kenmerkt aan te duiden. Desalniettemin zijn er ook een aantal zwakheden die overkomen moeten worden om tot een adequate discours-theorie te komen.

Verdiensten van het Structuralisme

Het structuralisme speelde een essentiële rol in het aantonen van de arbitraire aard van teken-, taal-, en cultuursystemen. Het belangrijkste structuralistische postulaat dat we zowel bij Saussure als bij Strauss terugvinden is namelijk het anti-essentialisme waarmee men op zoek gaat naar het proces van betekenisgeving. Er is niets in de natuur wat ons verplicht om de wereld op een bepaalde wijze te zien. Betekenisgeving is een zuiver menselijk en cultureel proces dat men niet kan herleiden tot loutere effecten van de materiële wereld waarin we ons bevinden. Dat wil echter nog niet zeggen dat deze systemen niet historisch contingent zijn. Zelfs de diachronische linguïstiek kan dienen om dit punt te maken. Spijtig genoeg werd dit diachronische aspect in toenemende mate verwaarloosd als gevolg van de permanente zoektocht naar de zogezegd onveranderlijke *deep structures*.

Kritieken op het Structuralisme

Ten eerste heeft men moeten vaststellen dat aan de voornaamste motivatie van het structuralisme – zijnde de hoop op een *objectieve wetenschappelijke* aanpak van linguïstische en sociale systemen – niet voldaan werd. Er kwamen immers hevige reacties vanuit de meer actorgerichte benaderingen. Een van de belangrijkste stromingen in dit verband is die van de *Birmingham School of Contemporary Cultural Studies* die in tegenstelling tot de structuralistische benaderingen meer autonomie toekende aan het subject. Hierbij houden de *cultural studies* in principe voornamelijk rekening met de sociale en culturele context waarbinnen productie en consumptie van culturele vormen plaatsvindt, maar na verloop van tijd zijn deze zich voornamelijk gaan richten op de activiteiten van de actor zelf⁴⁵. In sommige gevallen gaat dit zelfs zo ver dat tegenstanders spreken van een *subject-narcisme*⁴⁶. Hoe dan ook vormt deze stroming een belangrijke tegenpool voor de structuralistische benaderingen. In de *cultural studies* richt men zich namelijk op betekenisgeving als een *activiteit*. Betekenis zit dus niet opgesloten in de structuur van de tekst. Het lezen van een bepaalde tekst (d.i. eender welke betekenisvol cultureel element) hoeft immers niet noodzakelijk overeen te komen met de betekenis die door de producent van deze tekst aan de boodschap werd gegeven. Boodschappen zijn immers polysemisch en worden geïnterpreteerd op basis van de context en cultuur waarin de ontvangers zich bevinden. Dit impliceert dat de ideologische functies van de massamedia, staat en andere superstructuren sterk ondermijnd worden. Stuart Hall wijst immers op de verscheidenheid aan manieren om boodschappen te decoderen. Men kan decoderen op *dominant hegemonische wijze* (hier wordt de boodschap gelezen zoals de producenten bedoelden), of men kan *deviant* decoderen d.m.v. *negotiated* (de boodschap wordt gelezen zoals de producenten bedoelden maar er worden kanttekeningen bij geplaatst), of *oppositional* (de boodschap wordt totaal anders geïnterpreteerd) decoding. Op welke wijze men decodeert is dan afhankelijk van de politieke, sociale en culturele disposities van het publiek. De actor kan dus actief weerstand bieden aan de tekstuele en culturele structuren die door de dominante klasse zouden worden opgelegd⁴⁷. Hiermee ontkent Hall niet alle elementen van het structuralisme maar stelt hij wel een aantal belangrijke punten in vraag. Hij

⁴⁵ MATTELART (A.) en MATTELART (M.) . *Theories of Communication: a short introduction* . London, Sage Publications, 1998, pp. 87-88 .

⁴⁶ MOSCO (V.) . *The Political Economy of Communication* . London, Sage Publications, 1996, . 249 .

⁴⁷ STEVENSON (N.) . *Understanding Media Cultures: social theory and mass communication* . London, Sage Publications, 1995, p. 42 .

aanvaardt namelijk dat een tekst gestructureerd is, maar tegelijkertijd stelt hij wel dat de ontvangers van deze tekst de ideologische effecten hiervan kunnen weerstaan. De vooronderstellingen die aan de basis van een dergelijk wereldbeeld liggen, kunnen hier beknopt worden opgesomd; boodschappen zijn polysemisch, er bestaat een variëteit aan interpretatieve gemeenschappen, en de ontvanger van de boodschap – niet de boodschap zelf – determineert de betekenis ervan. Betekenis wordt dus actief geconstrueerd in een interpretatief proces op differentiële wijzen naar gelang de socio-culturele achtergrond⁴⁸. Dit impliceert echter het verlaten van een van de basisstellingen van zowel de structuralistische linguïstiek, als het structureel Marxisme dat we hierna zullen belichten. Een relatief onafhankelijk functioneren van betekenisvolle (discursieve) praktijken t.a.v. de zogezegd *objectief meetbare* materiële werkelijkheid is dan immers vereist. De eerste stappen naar een dergelijke visie op de relatie tussen betekenisgeving en werkelijkheid wordt vanaf het neomarxisme van Gramsci en Althusser ontwikkeld. Toch zijn ook hier tekortkomingen waardoor we zullen argumenteren voor een poststructuralistische en postmarxistische visie.

Een andere belangrijke kritiek op het werk van Saussure is dat hij zijn aandacht te exclusief richt op de formele aspecten van taal waardoor er te weinig aandacht is voor het eigenlijke taalgebruik. Hiermee verdween dan ook de aandacht voor het diachronische aspect van taalsystemen. Hoewel taalsystemen op synchronische wijze onderzocht kunnen worden zijn ze niet reduceerbaar tot hun formele principes. Talen veranderen voortdurend en zijn dus per definitie open systemen. Het is om deze reden dat veel van de auteurs die beïnvloed zijn door Saussure's radicale breuk met de reflectieve en intentionele representatiemodellen zich niet willen vereenzelvigen met de structuralisten. Deze nieuwe lichtung denkers accepteert de openheid van betekenisssystemen en tracht dit dan ook te accentueren door zich als *poststructuralistisch* op te werpen⁴⁹. Ze verwerpen de notie van *closed and centred structures*, een intellectuele handeling die ons onmiddellijk leidt naar het discourconcept⁵⁰. Omdat het echter noodzakelijk is om ook het postmarxistische aspect van Laclau en Mouffe te belichten vragen we de lezer om nog even geduld uit te oefenen alvorens we tot de kern van de zaak komen. Wanneer we in de conclusie de poststructuralistische kritieken belichten zullen we hier verder op in kunnen gaan.

---

⁴⁸ MCQUAIL (D.) . *Mass Communication Theory* . London, Sage Publications, 1994, pp. 53-55 .

⁴⁹ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.35 .

⁵⁰ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 39-40 .

2.2 Van Marxisme naar Postmarxisme

De tweede belangrijke pijler van het denken van Laclau en Mouffe is het postmarxisme. Dit postmarxisme is geen radicale breuk, maar wel een grondige herdenking van de basisbeginselen van het klassiek Marxisme. Vandaar dat we vertrekken vanuit het denken van Marx betreffende de opmaak van de sociale structuur om daarna de revisies die onder invloed van de structuralistische linguïstiek plaatsvonden te belichten. We zullen echter aantonen dat deze revisies zeer inadequaat waren als gevolg van een wanhopige vastklamping aan de Marxistische basisbeginselen. Deze basisbeginselen werden door een aantal historische processen en gebeurtenissen echter in toenemende mate ondermijnd waardoor grondigere herzieningen meer dan noodzakelijk werden. Deze moest echter gebeuren met behulp van stromingen die buiten het Marxisme stonden. Een huwelijk tussen het neomarxisme en het structuralisme met als resultaat een poststructuralistische/postmarxistische theorie is dan ook niet verwonderlijk.

2.2.1 Marxisme gesitueerd

Het Marxisme is heel typerend voor een hele reeks aan Moderniteitstheorieën, -ideologieën en -metanarratieven. Deze worden gekenmerkt door een groot geloof in menselijke ratio en universele maatschappelijke vooruitgang. Moderniteitstheorieën kunnen evengoed van liberale aard zijn. In dit geval gaat men de geschiedenis uiteraard op een andere manier invullen en het reductionisme niet zozeer zoeken in het sociale, maar in de individuele rationaliteit. In beide gevallen gaat het om theorieën die sterk gekenmerkt worden door vormen van Verlichtingsdenken⁵¹. Het geloof in metanarratieven met universele pretenties is in onze hedendaagse (Westerse) samenleving echter in sterke mate ondermijnd door historische ontwikkelingen als de opkomst van het Fordisme, de val van het communisme in Rusland, en een aantal andere intellectuele en maatschappelijke ontwikkelingen en *dislocaties* waarvan we er later nog een aantal zullen aanhalen⁵². Het verminderde geloof in de traditionele metanarratieven wordt niet zelden aangeduid met de term *postmodernisme* waarover later meer. Laclau formuleert de hedendaagse situatie als volgt⁵³:

“We could say that, in some way, the Cold War was – in the ideologies of its two protagonists – the last manifestation of the Enlightenment: that is, that we were dealing with ideologies which distributed the ensemble of the forces operating in the historical arena in two opposite camps, and which identified their own aims with those of a global human emancipation. Both ‘free world’ and ‘communist society’ were conceived by their defenders as projects of societies without internal frontiers or divisions.” (Laclau, 1994, vii)

Dit impliceert niet enkel dat het Marxisme als ideologie, maar ook het Marxisme als wetenschappelijk model fundamenteel ondermijnd werd. Het is hier echter in de eerste plaats de bedoeling om de contingente en niet-arbitraire oorsprong van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe aan te tonen, en niet zozeer om de ontwikkeling van het (neo)marxisme tot in de puntjes te beschrijven. Desalniettemin zijn zowel het Marxisme als het neomarxisme van uitermate groot belang voor deze thesis. Marx had namelijk een zeer uitgesproken visie op zowel identiteit als ideologie, twee noties waar discoursstheorie sterk mee begaan is. En het zijn deze noties waarmee we ons betoog verder willen uitbouwen.

---

⁵¹ WOOD (E.M.) . What is the ‘Postmodern’ Agenda? . In: WOOD (E.M.), FOSTER (J.B.) (ed.) . *In defense of history: marxism and the postmodern agenda* . New York, Monthly Review Press, 1997, p.5-7 .

⁵² TOWNSHEND (J.) . *The Politics of Marxism* . London, Leicester University Press, 1996, pp. 256-265 .

⁵³ LACLAU (E.) . Preface . In: In: LACLAU (E.) (ed.) . *Emancipation(s)* . London, Verso, 1994, p. vii .

Het denken van Marx ontwikkelde zich als reactie op twee ‘gefaalde’ revoluties. De eerste was de Franse Revolutie die de belofte van politieke vrijheid met zich meedroeg, maar uiteindelijk niet veel meer inhield dan de politieke bescherming van privé eigendom. Volgens Marx was er dan ook enkel sprake van bescherming van de private politieke rechten. De tweede revolutie die haar belofte brak was volgens hem de Industriële Revolutie. Deze leverde in plaats van vrijheid en welvaart door technologie en wetenschap, armoede voor de mensen die deze welvaart produceerden. Om uit deze onrechtvaardige situatie te ontsnappen stelde Marx dat er maar één mogelijke uitweg was. Geschiedenis was volgens hem immers een lineair proces van these en antithese, een afwisseling van de ene revolutie door de andere met als uiteindelijke teleologische uitkomst de communistische maatschappij. Hij zag zijn pleidooi voor communisme dan ook niet als een ideologie, maar als een objectieve wetenschap⁵⁴. Dit soort denken kan aangeduid worden met de term *historisch materialisme*. Het betekent kortweg dat er een progressieve, historische maatschappelijke ontwikkeling zou bestaan die elke maatschappij op dezelfde manier doorloopt, vooruit gedreven door een steeds aanwezig klassenconflict⁵⁵.

2.2.2 Marx en Ideologie

Heel erg gesimplificeerd kan men stellen dat het Marxisme voornamelijk begaan is met de manier waarop menselijke wezens met de natuur omgaan om hun materiële bestaansvoorwaarden te (re)produceren. Het Marxisme gaat hier vooral kijken naar hoe sociale en politieke vraagstukken beantwoord kunnen worden vanuit een begrip over hoe de materiele productieprocessen sociaal georganiseerd zijn⁵⁶. Wanneer men het over Marx zijn visie op de maatschappelijke structuur heeft zijn er twee problematieken die we moeten belichten. Ten eerste is er de kwestie van de tegenstrijdige logica's van het kapitalisme, en ten tweede is er de metafoor van de base / superstructure. We zullen beginnen met het tweede. Hoewel Marx de concepten van onderbouw en bovenbouw analytisch hanteerde om bepaalde causale relaties aan te duiden, is het niet erg waarschijnlijk dat hij de latere invullingen van deze concepten zo wenselijk zou vinden. Zijn historisch materialisme wordt immers vaak voorgesteld alsof het niet meer inhoudt dan de stelling dat de economische productierelaties de maatschappelijke basis vormen waarop de superstructuur van wetgeving, politiek en ideologie gebouwd is⁵⁷. Maar dat Marx met productierelaties geen louter economische, maar ook sociale relaties bedoelde is uiteindelijk van minder belang omdat zijn invulling uiteindelijk gesimplificeerd werd tot het onderstaande citaat;

“The Base is the economic structure of society at a given stage of its development ... Every base has its own superstructure corresponding to it. The base of the feudal system has its superstructure - it's political, legal, and other views and the corresponding institutions. The capitalist base has its own superstructure, and so has the socialist base. If the base changes or is eliminated, then following this its superstructure changes or is eliminated. If a new base arises, then following this a superstructure arises corresponding to it.” (Stalin, 1950, 9)

Deze alternatieve invulling werd door Stalin in het leven geroepen maar vond uiteindelijk meer weerklank in het Marxisme, dan Marx zelf. Meer nog; Stalin's invulling werd steeds vaker voor die van Marx gehouden. Het verschil met het onderstaande citaat is dan ook duidelijk⁵⁸;

---

⁵⁴ TOWNSHEND (J.) . *The Politics of Marxism* . London, Leicester University Press, 1996, p. 1-3 .

⁵⁵ GIDDENS (A.) . *A Contemporary Critique of Historical Materialism* . Hong Kong, The Macmillan Press Ltd., 1981, pp. 1-2 , 20 .

⁵⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 86 .

⁵⁷ RIGBY (S.H.) . *Marxism and History: a critical introduction* . Manchester, Manchester University Press, 1987, p. 177 .

⁵⁸ CAMERON (K.N.) . *Marxism: the science of society, an introduction* . Massachusetts, Bergin & Garvey Publishers inc. , 1985, pp. 27-28 .

“Upon the different forms of property, upon the social conditions of existence, rises an entire superstructure of distinct and peculiarly formed sentiments, illusions, modes of thought and views of life. The entire class creates and forms them out of its material foundations and out of the corresponding social relations” (Marx, 1852, 47)

Om Marx zijn visie op ideologie te begrijpen moeten we onze aandacht eerst op de kwestie van klassenstrijd richten. Het klassenconflict vloeit volgens hem voort uit twee tegenstrijdige logica's die inherent zijn aan de kapitalistische organisatie en uiteindelijk ook tot haar ondergang zullen leiden. De eerste tegenstelling ontstaat uit het spanningsveld tussen de tendens naar ongebreidelde technologische en productieve vooruitgang, en privébezit over de middelen tot deze vooruitgang. De tweede tegenstelling betreft de strijd tussen de sociale klassen die in kapitalistische samenlevingen bestaat uit een strijd tussen proletariaat en bourgeoisie. De gecombineerde impact van deze spanningsvelden is de crisis en uiteindelijke ondergang van het kapitalistisch systeem en haar vervanging door een rationelere organisatie van het productieproces die gestructureerd is omtrent een gemeenschappelijke controle over de productiemiddelen. Hoe dit bereikt dient te worden is het vraagstuk waarrond Marx zijn visie op ideologie en politiek is opgebouwd⁵⁹.

Het ideologieconcept vervult bij Marx op zijn minst drie functies. Hij gebruikt het ten eerste om een groep van filosofische theorieën aan te vallen die stellen dat de wereld geregeerd wordt door ideeën en concepten die de determinerende ordenende principes zijn. Ten tweede wordt het concept gebruikt om te verklaren hoe ideeën en *forms of consciousness* bepaalde sociale ordeningen legitimeren en naturaliseren en op deze manier bestaande klasseverhoudingen reproduceren. Tenslotte bestempelt Marx ideologie als een vorm van *vals bewustzijn*, een illusie die niet enkel incorrect is, maar tegelijkertijd de échte realiteit en organisatie van de maatschappij verhult. Meer nog, het gaat om *omgekeerde representaties* die geworteld zijn in een op zich evengoed contradictorisch opgebouwde wereld. Een mooi voorbeeld is wat Marx *commodity fetisjism* noemt. Het gaat hier om het feit dat de waarde van commoditeiten in kapitalistische samenlevingen als intrinsiek aan de producten wordt voorgesteld, terwijl waarde uiteindelijk altijd geproduceerd wordt door menselijke arbeid. Ons aanbidden van bijvoorbeeld bepaalde auto's of GSM's zou dan de ware aard van economische productie in het kapitalistisch systeem verhullen⁶⁰. McMurtry formuleert nog een aantal aanvullende kenmerken van dit ideologieconcept; zo zou ideologie bestaan uit *geformuleerde* ideeën en niet uit bijvoorbeeld onbewuste herinneringen, gevoelens of meer spirituele zaken. Ideologie heeft geen materiële gebruikswaarde, is een typische menselijke zaak en een louter publieke aangelegenheid. Met dit laatste wordt bedoeld dat ideologie in contrast staat met bijvoorbeeld persoonlijke reflectie, conversatie, en andere interactie die plaatsvindt buiten de legale of politieke jurisdictie. Het laatste en misschien wel belangrijkste kenmerk is echter de visie op ideologie als onderhevig aan staatscontrole. Dit impliceert bij Marx immers dat de ideologie van een bepaalde maatschappij noodzakelijkerwijs de ideologie van de heersende klasse is. Het is immers de heersende klasse die de controle over de staat uitvoert ten einde zichzelf te beschermen⁶¹. Het is hier dan ook overduidelijk dat deze vroeg-Marxistische ideologieconcepten geen vrijheid laten voor het autonoom functioneren van ideologische en politieke processen.

Het Klassiek Marxisme baseerde haar politieke strategie op de vooronderstelling dat de arbeidersklasse een steeds centralere plaats zou innemen in de maatschappij als gevolg van de kapitalistische tendens om de sociale structuur te simplificeren. Dit bleek echter van het begin af aan een foute vooronderstelling te zijn die onmiddellijk herformuleringen en herzieningen van Marx zijn theorievorming vereiste. Orthodox Marxisten stelden dat de socialistische revolutie ondanks alles toch nog plaats zou vinden en het kapitalisme mits een iets andere weg toch nog naar dezelfde telos zou evolueren⁶². Revisionisten als Bernstein waren echter meer voor een socialisme dat naar hervormingen, en niet zozeer naar een einddoel streefde. Hoewel Bernstein's motie tot revisionisme

⁵⁹ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 86 .

⁶⁰ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 87 .

⁶¹ MCMURTRY (J.) . *The Structure of Marx's World - View* . Princeton, Princeton University Press, 1978, pp. 127-129 .

op het congres van de SPD in 1899 werd weggestemd verloor hij – historisch gezien – de strijd, maar niet de oorlog. Het directe gevolg van dit debat tussen Revisionisten en Orthodox Marxisten was een pluralisering van het Marxisme. Er was geen *algemeen* Marxisme meer; voorvoegsels als revolutionair of revisionistisch waren nu vereist⁶³. Naarmate de tijd vorderde zouden er zich steeds meer opsplitsingen voordoen, die we hier zeker niet allemaal zullen belichten. Wat we hier wél kunnen stellen is dat het aantal democratische taken dat in deze verschillende theorieën opgenomen werd (en niet voorzien werd in het Klassiek Marxisme) toenam. Deze taken konden steeds minder gerijmd worden met een louter materialistische en essentialistische conceptie van historische vooruitgang. Naarmate het essentialisme in de neomarxistische theorie verder desintegreerde, werden de maatschappelijke verklaringen steeds vaker opgehangen aan *politieke logica's*. Spijtig genoeg was de rol die weggelegd werd voor het politieke lange tijd beperkt. De communistische partijen die het summum van Marxistische Orthodoxie belichaamden onderdrukten namelijk alle intellectuele creativiteit waardoor de huidige herdenking voornamelijk gebeurt vanuit stromingen die buiten het Marxisme staan⁶⁴. Toch vond er in de jaren '30 reeds een zeer belangrijke herdenking plaats onder invloed van de opkomst van het Fascisme in West Europa. Dit had namelijk een grote impact op het denken van Antonio Gramsci. De impact van Gramsci zou echter nog een tijdje op zich moeten laten wachten. Zijn werken werden immers pas vanaf de jaren '70 in de Engelstalige wereld geïntroduceerd⁶⁵.

2.2.3 De Vraag naar meer Contingentie in de Theorievorming

Dat de geloofwaardigheid van het metanarratief dat het klassiek Marxisme is in toenemende mate ondermijnd werd, maakte latere theorievorming mogelijk. Deze theoretische vernieuwingen ontstonden als gevolg van een aantal maatschappelijke gebeurtenissen die dislocerende effecten hadden voor de vroege Marxistische doctrines. Torfing parafraseert Laclau en Mouffe in de definiëring van *dislocatie* als volgt⁶⁶;

“A destabilization of a discourse that results from the emergence of events that cannot be domesticated, symbolized or integrated within the discourse in question.” (Torfing, 1999, p. 301)

Voorbeelden van dislocaties voor het Marxistisch denken zijn dan o.a.;

- De opkomst van het fordistisch kapitalisme.
- De opkomst van de welzijnsstaat.
- De opkomst van de vele politieke bewegingen die hun identiteiten bevestigd wilden zien *binnen* het kapitalistisch systeem. Bijvoorbeeld feminisme, homobewegingen, etc. .
- De opkomst van de ecologische bewegingen.
- De incorporatie van vakbonden in het kapitalistisch systeem.
- De wijze waarop de communistische revolutie in Rusland en China tot stand kwam. Deze was namelijk niet te rijmen met het voorspelde proces.

Omdat de term dislocatie een nogal schokkende en plotselinge connotatie heeft, moeten we nuanceren dat het Marxisme ook door tragere evoluties gedestabiliseerd werd. Een voorbeeld hiervan is het

⁶² LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . Post-Marxism without Apologies . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, p. 120 .

⁶³ TOWNSHEND (J.) . The Politics of Marxism . London, Leicester University Press, 1996, p. 29-32 .

⁶⁴ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . Post-Marxism without Apologies . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, p. 121 .

⁶⁵ BOGGS (C.) . Gramsci's Marxism . Southampton, Pluto Press Unlimited, 1976, pp. 7-8 .

⁶⁶ TORFING (J.) . New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek . Oxford, Blackwell, 1999, p. 301 .

uitblijven en de toenemende onwaarschijnlijkheid van socialistische revolutie in West-Europa. Desalniettemin kunnen ook deze tragere of zelfs non-evoluties dislocerende effecten hebben⁶⁷.

De *logic of necessity* die inherent is aan het historisch materialisme moest hierdoor steeds meer plaats maken voor de bestaansmogelijkheid van een *logic of contingency* die een grondige herziening van de Marxistische basisbeginselen vereist⁶⁸. Indien men echter effectief meer autonomie aan het politieke wil besteden moet men afstappen van eender welke vorm van economisme die we in het meeste Marxistisch denken terugvinden. Aan de basis van dit economisme ligt immers een dubbele problematiek. Ten eerste is er de causale link tussen onderbouw en bovenbouw die leidt tot een epifenomenologische conceptie van de ideologische superstructuren. Dit brengt met zich mee dat ideologie geen fundamentele rol kan spelen in het historisch proces van maatschappelijke ontwikkeling. Ten tweede is er de visie op superstructuur als bepaald door de positie van subjecten in het productieproces⁶⁹. Indien we meer autonomie willen toekennen aan het politieke moeten we meer contingentie inbouwen in ons theoretisch kader.

2.2.4 Gefaalde pogingen tot meer Contingentie: structureel Marxisme

Gefaalde pogingen, want de weg naar meer contingentie bleek geplaveid te zijn met schijnbaar onoverkomelijke hindernissen. De complexiteit en onvoorspelbaarheid waarmee dislocaties voor het klassiek Marxistische discours tot stand kwamen vereisten revisies. De eerste pogingen tot herdenking werden dan ook gemaakt door theoretici die zich angstvallig vastklampten aan de Marxistische basisbeginselen. Een aantal van de hieropvolgende revisies vond plaats onder structuralistische invloeden. Het structuralisme heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan ons begrip van sociale systemen. Saussure's taaltheorie belicht de beslissende rol van betekenisgeving in het structureren van het menselijk leven. Vooral Lévi-Strauss die Saussure's theorie uitbreidde naar bredere sociale relaties en praktijken toonde aan dat de maatschappij als een symbolisch en relationeel systeem gezien kan worden. Eerder dan maatschappij te zien als de uitkomst van individuele interacties, als het resultaat van de teleologische ontwikkeling van de menselijke geest, of als het product van de onderliggende wetten van economische productie, wordt de aandacht gericht naar de veranderende set van tekens en codes die sociale praktijken mogelijk maakt. Hierbij moet echter wel gezegd worden dat *verandering* hoogst problematisch is in het structuralisme ter herinnering aan de discussie omtrent synchronisch of diachronisch onderzoek. Dit terzijde is het in structuralistisch licht dat structurele Marxisten als Balibar, Poulantzas en Castells het klassiek Marxistisch maatschappijmodel begonnen te herdenken. De maatschappij werd meer en meer gezien als een relationele entiteit bestaande uit interagerende elementen en instanties. Hiermee werden de eerste breuken in de essentialistische en positivistische stellingen van het neomarxisme geslagen⁷⁰. Andere basisbeginselen bleven echter steevast aanwezig.

2.2.4.1 Balibar

Balibar wil verklaren hoe *modes of production* gereproduceerd worden en hoe de overgang van de ene *mode of production* naar de andere mogelijk wordt gemaakt. Volgens Balibar impliceert dit een synchronische analyse van de determinerende structuur en een diachronische analyse van de overgangsfase van de ene structuur naar de andere. Balibar gaat er dus net als Saussure van uit dat het mogelijk is om de structurele kenmerken van een sociaal systeem te onderzoeken los van sociale verandering. Dit komt zeer goed tot uiting in het begrip *mode of production*; het wordt namelijk

⁶⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 233-301.

⁶⁸ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 104 .

⁶⁹ MOUFFE (C.) . *Hegemony and Ideology in Gramsci* . In: MOUFFE (C.) (ed.) . *Gramsci and Marxist Theory* . London, Routledge, 1979, p. 169 .

⁷⁰ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 27 .

gedefinieerd als een tijdelijk invariabele staat van een sociale structuur die een aantal economische, legale, politieke en ideologische niveaus met mekaar articuleert. Bijgevolg impliceert de kapitalistische productiemodaliteit niet enkel de economische basis, maar ook een aantal legale, politieke en ideologische superstructuren. De nadruk op de synchronische relaties tussen deze verschillende elementen van de productiemodaliteit maakt dat we de productiemodaliteit kunnen opvatten als een set van combinaties. De aard van de verschillende elementen wordt dan bepaald door hun relatie tot elkaar. Bijgevolg kunnen we volgens Balibar geschiedenis onderzoeken door deze verschillende synchronische momenten in een diachronische relatie te plaatsen. De term *maatschappelijke reproductie* wijst dan op het *permanente* aspect in maatschappelijke ontwikkeling, het biedt ons echter geen inzicht in maatschappelijke verandering. Balibar stelt immers dat;

“What appeared as the conditions of the first production really determines identically all other productions.” (Balibar, 1979, 271)

Hierbij dient gezegd te worden dat de economische basis de laatste zeg heeft in de determinatie van de articulatie van de sociale structuur. Binnen deze articulatie kan het volgens Balibar echter wel zo zijn dat een andere structuur dominantie verwerft. Nu we beland zijn bij een *mode of production* als een zelfonderhoudende en permanente structuur wordt het uitermate moeilijk om sociale verandering te verklaren in termen van de overgang van de ene *mode of production* naar de andere. Toch tracht Balibar dit te doen. Hij neemt twee correcte stellingen in; (1) overgang is geen resultaat van destructuratie (d.i. een plotseling verdwijnen van een structuur waarop een nieuwe structuur uit het niets zou verschijnen) en (2) het transformatieproces is geen resultaat van het functioneren van de structuur zelf. Dan blijft echter nog steeds de vraag wat de opheffing en formaties van verschillende productiemodaliteiten mogelijk maakt. Balibar moet dus beroep doen op iets dat buiten de productiemodaliteit staat, maar het probleem is dat er geen plaats is voor iets buiten de *mode of production*. Bijgevolg gebruikt hij de klassenstrijd als een soort *deus ex machina* terwijl dit in tegenspraak is met de stelling dat de sociale klassen uiteindelijk de dragers van de structuur zijn en hun bewegingen door deze structuur bepaald worden⁷¹. Toch zouden zowel contradicties als antagonismen geïntegreerd zijn in de kapitalistische structuur. Meer nog; contradicties en antagonismen zijn secundaire fenomenen wiens effecten bepaald worden door de structuur. Torfing noemt dit het probleem van structureel superdeterminisme waarbij het bestaan van een politieke kracht tegelijkertijd ontkend wordt maar vereist is⁷². Eerlijkheidshalve dient wel gezegd te worden dat Balibar later de nood aan interventie van superstructurele instanties voor de reproductie van de kapitalistische productiemodaliteit zal erkennen⁷³. Hoogst waarschijnlijk gebeurde dit onder invloed van Althusser.

2.2.4.2 Althusser

Wat Balibar productiemodaliteiten noemt wordt door Althusser aangeduid als sociale formaties. Hij is het eens met Balibar dat een sociale formatie die niet tegelijkertijd haar productievoorzwaarden produceert en reproduceert nog geen jaar stand houdt. De productiemiddelen worden gereproduceerd door de uitwisseling van kapitaal tussen verschillende departementen, takken en bedrijven. De fysieke voorwaarden, vaardigheden en motivaties van de arbeiders worden daarentegen gereproduceerd d.m.v. consumptie, educatie en onderwerping aan de dominante ideologie. De productierelaties tenslotte worden gereproduceerd door zowel de productie en circulatie van kapitaal, maar evengoed d.m.v. ideologische repressie. Dat de reproductieve rol van de ideologische superstructuren erkend wordt is echter niet nieuw. Wat wel nieuw is, is dat de superstructuur bij Althusser een relatieve autonomie wordt toegekend t.a.v. de economische onderbouw. Het concept van *overdeterminatie* speelt hier een grote rol in. Het begrip wordt geleend uit de psychoanalyse en wordt op talloze

⁷¹ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, pp. 25-28 .

⁷² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p.18 .

⁷³ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p.28 .

manieren aangewend. Althusser stapt af van het klassiek Marxisme wanneer hij stelt dat economie niet meer de enige determinerende factor is in maatschappelijke ontwikkeling. *Overdeterminatie* verwijst naar het complex geheel van elementen die de sociale formatie uitmaken. Een eerste stap naar meer contingentie wordt hier dus genomen. In de nasleep van Gramsci (zie later) ziet Althusser dan ook in dat geschiedenis geen objectief voorspelbaar gegeven is. Grofweg onderscheidt Althusser drie determinerende factoren in de sociale formatie; ideologie, economie en politiek⁷⁴. In een bepaalde periode kan de ene factor meer invloed uitoefenen dan de andere, toch wordt de onafhankelijkheid van de bovenbouw getemperd door Althusser's nadruk op *determination in the last instance by the economy*⁷⁵.

De aandacht in de neomarxistische theorieën verschuift stilaan naar de ideologische aspecten van maatschappelijke reproductie. In dit opzicht ligt Althusser's grootste bijdrage in zijn werk omtrent ideologische staatsapparaten (ISA's). In tegenstelling tot repressieve staatsapparaten (RSA's) als het leger of de politie, stellen de ISA's de kapitalistische samenlevingen in staat om zichzelf te reproduceren zonder het gebruik van geweld⁷⁶. De ISA's zijn o.a. de religieuze, educatieve, familiale, juridische, politieke, media-, en vakbondsinstellingen. Spijtig genoeg worden de ISA's ondanks hun variëteit en private karaktere nog steeds opgevat als onderdelen van de staat. Ze worden geünificeerd door hun functie van reproductie van de ideologie van de heersende klasse. Hoewel Althusser's volgende uitspraak sterk doet denken aan Gramsci (die we later zullen belichten), is dit onterecht;

“... no class can hold State power over a long period without at the same time exercising its hegemony over and in the State Ideological Apparatus.” (Althusser, 1971, 112)

Gramsci ziet hegemonie immers als de creatie van een socio-culturele eenheid waarin een multipliciteit van uiteenlopende verlangens geünificeerd worden in een gemeenschappelijk wereldbeeld. Althusser definieert hegemonie echter als een *top-down* conceptie van ideologie. Hij heeft een uitermate instrumentalistisch beeld van ideologie waarin de dominante klasse nog steeds haar eigen ideologie als hegemonisch kan *opleggen* aan andere klassen. Hoewel Althusser wel kort vermeldt dat ISA's niet enkel de inzet maar ook de locatie van klassenstrijd zijn, werkt hij dit niet verder uit. Dit maakt echter dat we uiteindelijk met een redelijk functionalistische visie op de ISA's achterblijven. De mogelijkheden tot oppositionele ideologieën en de afhankelijkheid van de staat van een balans tussen deze ideologieën wordt niet verder uitgewerkt. Daarentegen is de eerste functie van de ISA's het vervullen van de noden van het kapitalistisch systeem die niet opgevangen worden door andere aspecten van het kapitalisme⁷⁷.

Met deze korte behandeling van Althusser's ideologieconcept doen we de auteur echter onrecht aan. Toch kiezen we ervoor om zijn concepten van *interpellatie*, *hailing* en *subjectvorming* niet hier te behandelen. Deze begrippen zijn van groot belang voor het denken van Foucault, Laclau en Mouffe en we kiezen er dan ook voor om dit alles later in deze thesis aan te halen. Voorlopig willen we in de eerste plaats naar een ontmanteling van de opvatting van de maatschappij als een gesloten en gecentreerde structuur.

Tot slot is het interessant om een vergelijking te trekken tussen het structuralisme van Althusser en dat van Lévi-Strauss. Zoals Glucksmann aantoont is een dergelijke vergelijking mogelijk. Beide theorieën ontwikkelden zich onafhankelijk van mekaar maar hebben zeer veel gemeenschappelijke uitgangspunten. Toch distantieert Althusser zich van het Lévi-Strauss zijn structuralisme op basis van twee kritieken. De eerste kritiek is er een op het historisch aspect van antropologisch structuralisme, de tweede kritiek richt zich op de kwestie van gestructureerde totaliteiten. We zullen beginnen met de kwestie van geschiedenis. Volgens Althusser rust het Lévi-Straussiaanse structuralisme immers op de

⁷⁴ LEWIS (J.) . *Cultural Studies: the basics* . London, Routledge, 2002, pp. 93-94 .

⁷⁵ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 29-30 .

⁷⁶ MCQUAIL (D.) . *Mass Communication Theory* . London, Sage, 1994, pp. 76-77 .

⁷⁷ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 31 .

idee dat een structuur een configuratie van elementen is die in externe correlatie tot elkaar staan in een geïsoleerd moment in de tijd. Bovendien is de onderliggende structuur steeds dezelfde waardoor diachronie uiteindelijk niets meer is dan de opeenvolging van quasi identieke synchronische momenten. Vandaar dat Althusser Lévi-Strauss ervan beschuldigt een Hegeliaanse tijdsvisie te hanteren die bovendien volledig gebaseerd is op toevallige ontwikkeling. Lévi-Strauss erkent deze kritiek; hij onderschrijft een 'roulette'-theorie voor wat historische ontwikkeling betreft. Hiermee bedoelt hij dat het toeval inderdaad een grote rol speelt in de bepaling van welke structurele elementen nu precies gecombineerd zullen worden om een bepaalde maatschappij te vormen. Althusser verzet zich hiertegen. Het tweede punt waarop Althusser (maar ook Balibar) zich wil distantiëren van het antropologisch structuralisme is op vlak van de aard van de totale structuur zelf. Zowel Althusser als Lévi-Strauss geloven dat structuren gebaseerd zijn op een beperkt aantal elementen die op een beperkt aantal manieren gecombineerd kunnen worden. In beide gevallen zijn de elementen gegeven maar is de inhoud van deze elementen afhankelijk van de specifieke combinatie waarin ze voorkomen. Het is de specifieke articulatie tussen de verschillende elementen die de structuur haar unieke karakter geeft. Bij Althusser is dit vooral duidelijk wanneer hij het over *overdeterminatie* heeft. Toch beweert Althusser dat de Marxistische notie van combinatie van structuren niets gemeenschappelijks heeft met de linguïstische en antropologische noties hiervan. Dat dit absurd is hebben we bij Balibar reeds aangetoond. Laten we echter even kijken naar wat Althusser en Lévi-Strauss in alle geval wél gemeenschappelijk hebben. Op deze wijze kunnen we aantonen dat het structuralisme wel degelijk een interessant aanknopingspunt kan bieden voor Marxistische denkers. Bovendien blijkt dat het wel degelijk om twee verschillende maar gelijklopende *structuralistische* benaderingen gaat. Beide benaderingen zijn immers antihistorisch; ze accepteren beiden de primordialeiteit van structuur over verandering. Dit leidt tot een theoretisch aandacht voor de interne structuren van de sociale organisatie, gedachten en relaties tussen de verschillende structurele elementen. Toch is er een fundamenteel verschil tussen het structuralisme van Lévi-Strauss en dat van Althusser. Althusser is namelijk bovenal een materialist; de structuren die hij onderscheidt zijn allen gebonden aan een materiële basis in een materiële wereld. Deze materiële basis is in de laatste instantie economisch en dus opnieuw afhankelijk van de productierelaties. Dat contrasteert dan ook sterk tegenover de Saussuriaanse en Straussiaanse structuurconcepten waarin structuur een zeer arbitraire relatie inneemt ten aanzien van de materiële wereld. Zoals we hebben gezien is er volgens deze laatsten immers niets in de natuur wat maakt hoe we onze wereld classificeren, of dit nu op economisch, sociaal, politiek of ideologisch vlak is.⁷⁸ Hoewel we er hier niet verder op in zullen gaan, is ook deze behandeling van Althusser onvolledig, zijn visie op de materiële aard van ideologie is namelijk een ander aspect van zijn breuk met het klassiek Marxisme. Althusser is dan nog wel degelijk materialistisch ingesteld, de rol die hij aan ideologie toekent is uitermate vernieuwend. Hierover later meer wanneer we het over Althusser's subjectproducerende ideologieconcept zullen hebben⁷⁹.

Hoewel het concept van *overdeterminatie* heel wat mogelijkheden voor de theoretische uitbouw van contingentie bood, begon het structuralistisch Marxisme sterker te neigen naar eerder functionalistische verklaringsmodellen dan naar de structuralistische semiotiek die Saussure voorstond. Dit is zeer ongelukkig indien men naar een theorie van politieke contingentie wil om de veelheid aan identiteiten, ideologieën en hegemonische articulaties te verklaren die voorkomen in de veranderlijke tijden waarin we leven. In het functionalistisch Marxisme dat we slechts kort zullen belichten worden deze problemen ten top gedreven.

⁷⁸ GLUCKSMANN (M.) . *Structuralist analysis in Contemporary Social Thought* . London, Routledge & Kegan Paul, 1974, pp. 163-173 .

⁷⁹ ALTHUSSER (L.) . *Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation)* . In: ZIZEK (S.) (ed.) . *Mapping Ideology* . London, Verso, 1994, pp. 125-126 .

2.2.5 De gesloten structuren ten top gedreven: functionalisme

Functionalistische theorieën trachten de stabiliteit en het al dan niet overleven van volledige sociale systemen te verklaren. In zoverre ze meer actorgerichte problematieken behandelen komt deze behandeling na de analyse van het geheel. Functionalistische analyse begint immers bij het begrijpen van de totaliteit. Eens men het geheel begrijpt kan men de onderdelen van dat geheel verklaren. Vaak wordt er een analogie getrokken naar biologische systemen die ook zelfregulerend zijn, en meer inhouden dan de som van de geïsoleerde delen⁸⁰. Volgens het functionalisme van Talcott Parsons is de maatschappij een geheel van onderling gelinkte zelfcorrigerende subsystemen die noodzakelijk zijn voor het overleven van het geheel. De functies van die subsystemen (bv. media, economie, gezin ...) zijn altijd maatschappijonderhoudend. Functionalistische theorieën hebben dan ook moeite met noties als *persoonlijke macht* en *sociaal conflict*⁸¹. Een interessante oplossing wordt geboden door Merton. Ten eerste onderscheidt hij manifeste (bedoelde) en latente (onbedoelde) functies. Dan kijkt hij naar hoe deze functies bijdragen tot het systeem en onderscheidt hij functionele gevolgen (dragen bij tot stabiliteit), eufunctionele gevolgen (hebben geen effect) en disfunctionele gevolgen (die de stabiliteit van de maatschappij ondermijnen ten voordele van een ander 'alternatief' systeem)⁸². Toch is er nog veel reden tot kritiek. Elke institutionele activiteit zou een lange-termijn doel/effect hebben, met als opzicht maatschappijonderhoud. Bovendien wordt er teveel rekening gehouden met maatschappelijke structuren en te weinig met individuele actoren en zijn er dus maar beperkte mogelijkheden tot contingente politieke actie. We zullen hier slechts zeer kort ingaan op het functionalistisch Marxisme.

Cohen verwelkomt Althusser's functionele verklaringen en wil het Marxistisch historisch materialisme verdedigen op basis van een verbeterd functionalisme. Hij stelt dat Marxistische verklaringen in essentie functionele verklaringen zijn. De bovenbouw wordt dan ook verklaard vanuit haar functionaliteit voor de economische structuur. Daarnaast worden productierelaties (sociale machtsrelaties van effectieve machtsuitoefening over personen en productiekrachten) verklaard vanuit hun functionaliteit voor de productiekrachten (de instrumenten ter productie zijnde ruwe materialen, en al wat doelbewust gebruikt wordt voor een productieproces). Deze drie sferen; bovenbouw, productierelaties en productiekrachten zijn hiërarchisch geordend in een causale relatie waarbij de productiekrachten primeren. Er zijn echter een aantal fundamentele problemen met functionalistische verklaringen die ook hier van toepassing zijn. Zo zijn er veel te weinig historische voorbeelden om van enige wetmatigheid in maatschappelijke ontwikkeling te spreken. Ten tweede kan men zich de vraag stellen of dezelfde wetmatigheden wel gelden in verschillende tijdsperiodes. Tenslotte vereist een functionele verklaring een sociaal gefixeerd element dat op zijn minst binnen een bepaalde tijdsspanne vastligt. De toenemende penetratie van kapitalistische structuren door redelijk onstabiele politieke interventies ontkracht ondermijnt echter de bestaansmogelijkheid van een dergelijk (economisch) centrum. Dat is duidelijk bij zowel Cohen, Althusser als Balibar. De superstructuur wordt verklaard op basis van haar functionaliteit voor de economische structuur. Deze wordt op haar beurt verklaard door haar positief effect op de ontwikkeling van de productiekrachten. Het laagste niveau van de causale link blijft echter steeds enigmatisch terwijl men dit niveau niet verklaren kan in termen van haar functionaliteit. Cohen verklaart de ontwikkeling van de productiekrachten a.d.h.v. een *ontwikkelingsthesis*. Deze stelt namelijk dat mensen steeds kiezen voor opties die de productiviteit bevorderen omdat mensen rationele wezens zijn die steeds gebruik zullen maken van de kennis voorhanden. Dat dit niet klopt blijkt uit het feit dat de kapitalistische infrastructuur in toenemende mate onder vuur komt te staan door politieke interventies. Dit zijn immers doelbewuste acties van sociale actoren die het verloop van de geschiedenis trachten te beïnvloeden op manieren die niet noodzakelijk functioneel zijn voor een zuiver kapitalistisch systeem.

⁸⁰ BARNES (B.). *Functionalism*. In: *The Elements of Social Theory*. London, UCL Press, 1995, pp.37-39.

⁸¹ MCQUAIL (D.). *Mass Communication Theory*. London, Sage, 1994, pp. 77-82.

⁸² ELLEMERS (J.E.). *Functionele Analyse*. In: RADEMAKER (L) en BERGMAN (H) (eds.), *Sociologische Stromingen*. Utrecht, het spectrum, 1980, pp. 32-36.

Andere tegenvoorbeelden zijn nationale belangen die in strijd zijn met de commerciële belangen van economische groei. De hiërarchie tussen een deterministische economische logica en de epifenomenologische politieke logica wordt dan ook absoluut onhoudbaar⁸³.

2.2.6 Conclusie: tekortkomingen van de (neo)marxistische maatschappijvisie

Overbenadrukking van Structuur

In 'agency'- of actiebenaderingen gaat men uit van de persoonlijke macht of mogelijkheid tot zelfstandig handelen van het individu. De maatschappij is dan ook vaak niet meer of minder dan een conglomeraat van (inter)agerende individuen. De andere kant van de traditionele tweedeling theoriseert hoofdzakelijk instituties, historische ontwikkelingen, macht en structurele eigenschappen van de maatschappij. Deze theorieën zijn volgens Giddens dan ook *strong on institutions, weak on action*. Zij menen iets te zien wat een duidelijke vorm heeft, dat niet herleid kan worden tot de wil van de individuele leden van de maatschappij. De sociale wereld is extern aan het individu en staat redelijk onafhankelijk t.a.v. het individuele handelen. Individuele actoren bestaan hier nauwelijks en men kan hier dan ook beter spreken van *cultural dopes* die quasi volledig bepaald worden door de structuren waarin ze zich bevinden. Zowel het structuralisme als het functionalisme zijn hier voorbeelden van.⁸⁴ Het huwelijk tussen het structuralisme en het Marxisme zoals we dat hierboven hebben beschreven is dan ook absoluut contraproductief gebleken voor een theorie van contingente maatschappelijke ontwikkeling. Dat komt voornamelijk door het feit dat het hier om een zeer selectief huwelijk gaat. De elementen uit beide theorieën kunnen ook niet allemaal met mekaar in verband worden gebracht zonder een aantal fundamentele uitgangspunten van een van beide theorieën op te geven. Het structuralistisch Marxisme hield zich echter angstvallig vast aan deze uitgangspunten waardoor enkel die structuralistische elementen werden overgenomen die deze uitgangspunten niet te veel ondermijnden. Het structuralistisch Marxisme bleef bijgevolg in grote mate hetzelfde type Marxisme waaruit het gegroeid was; een essentialistisch, reductionistisch, epifenomenologisch en economistisch model. Daarenboven leidden de theoretische innovaties tot een steeds geslotener systeem wat de contingentie van maatschappelijke ontwikkeling nog verder reduceerde.

Essentialistische problematieken

De problematiek van het verdwijnen van het politieke in de Marxistische theorie kan omschreven worden als een probleem van *essentialisme*. Essentialistische modellen maken een onderscheid tussen waarneembare uiterlijkheden en een onderliggende essentie die de oorzaak is van deze uiterlijkheden. Derrida toont aan dat een dergelijk essentieel principe de rol van een *centrum* speelt dat de sociale werkelijkheid structureert door de *play of meaning* te ontsluiten zonder zelf onderhevig te zijn aan het proces van structuratie. In principe kan elk aspect van het sociale een essentialistische rol toegewezen worden. Binnen het Marxisme gaat het echter doorgaans om een economische vorm van essentialisme. Dit economisme kan zich op twee wijzen manifesteren, namelijk als *reductionisme* of als *epifenomenologie*. Hiermee moet men dan ook afstappen van epifenomenologisch of reductionistisch denken. In de epifenomenologische versie van economisch essentialisme zijn het de legale, politieke en ideologische superstructuren die gedetermineerd worden door de economische basis. Op deze wijze verworden de superstructuren randfenomenen van het economische en kunnen deze geen actieve rol spelen in de geschiedschrijving. De reductionistische versie van economisme is niet zozeer met de rol van de superstructurele activiteiten begaan, als wel met hun aard. Economisch reductionisme is namelijk gebaseerd op de vooronderstelling dat alle fenomenen *verklaard* kunnen worden a.d.h.v. een enkele contradictie binnen de kapitalistische samenlevingen, zijnde ofwel de

⁸³ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press ltd., 1998, pp. 32-37 .

⁸⁴ GIDDENS (A.). *Structuratietheorie en Empirisch onderzoek* . In: MUNSTERS (Q.J.) et al., *Anthony Giddens: een kennismaking met de structuratietheorie*. Wageningen, Landbouwhogeschool, 1985, pp.31-34.

tegenstelling tussen kapitaal en arbeid ofwel tussen proletariaat en bourgeoisie. Klassenreductionisme komt men bijvoorbeeld vaak tegen in verhandelingen over nationalisme, racisme en sexismen wanneer men stelt dat al deze identiteiten voortvloeien uit dezelfde kapitalistische problematiek.⁸⁵ Het mag dan ook niet verbazen dat de visie op ideologie die we in Marx terugvinden haast ongewijzigd terugkomt in het neomarxisme. Om enkele voorbeelden op te noemen; ideologie is nog steeds repressief, verhullend, in handen van de dominante klasse, enzovoorts. Ideologie is dus alles behalve een middel tot politieke emancipatie. Bij Marx is het communisme immers geen ideologie maar een historisch teleologische uitkomst. De Arbeidersklasse moet zich bewust worden van haar reële economische bestaanscondities die op objectieve wijze waarneembaar zijn en hun uitbuitingspositie verklaren. Van een ideologie is er dan ook zagezegd geen sprake. Het gaat hier dus om een essentialistische, reductionistische en epifenomenologische visie op het ideologische en politieke. Deze problematiek kan ook omschreven worden als een spanningsveld tussen een *logic of necessity* en een *logic of contingency*. Hoewel beide logica's voorkomen in het Marxistisch denken, hebben ze geen gelijkwaardige status. De overbenadrukking van een economisch getinte *logic of necessity* in het (neo)marxistisch denken leidde tot een verwaarlozing van concepten als subjectiviteit, strategie, staat en ideologie die eerder gekenmerkt worden door de *logic of contingency*⁸⁶.

Oplossingen

Noch het Marxisme, noch het neomarxisme zijn dus in staat gebleken om de veranderlijke werkelijkheid waarin we leven te verklaren. Bijgevolg werd er naar oplossingen gezocht in theorievorming die buiten het Marxisme stond en tegelijkertijd gebaseerd was op fundamenteel andere uitgangspunten. Dit verzet tegen traditionele verklaringen moest alvast vertrekken vanuit een anti-essentialisme, anti-reductionisme, en anti-epifenomenologie. Er zijn echter nog een aantal andere punten die we kunnen maken vanuit een poststructuralistisch perspectief. Laten we dan ook doorgaan naar de eindconclusie van dit hoofdstuk waarin we de lessen uit het structuralisme en neomarxisme bundelen in de vraag naar een radicaal andere maatschappijvisie.

---

⁸⁵ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 18 .

⁸⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 99 .

2.3 Conclusie

De conclusies betreffende het voorgaande betoog kunnen we centreren omtrent drie problematieken. Ten eerste rondom *gesloten gecentreerde totaliteiten*, ten tweede rondom de kwestie van *actie en structuur*, en tenslotte kunnen we dit alles situeren binnen het bredere *postmoderne klimaat*.

2.3.1 Gesloten Gecentreerde Totaliteiten

De pogingen om de onvoorspelbaarheid van de kapitalistische reproductie te verklaren leidden uiteindelijk naar steeds meer gesloten determinerende modellen die uiteindelijk leidden tot een *disappearance of politics* in het Marxistisch denken. Derrida toonde in *Structure, sign and play in the human sciences* aan dat het klassiek Marxisme het economische als het ultieme centrum van de sociale structuur opvatte. Dit centrum heeft in de loop van de geschiedenis echter ook vele andere vormen aangenomen als bijvoorbeeld God, bewustzijn, transcendentie, ... of *telos*. In dergelijke opvattingen van de sociale structuur ontsnapt het essentialistische centrum echter steeds zelf aan het proces van structuratie. Het centrum bevindt zich zowel binnen de sociale structuur als erbuiten. In de loop van de geschiedenis leidde de eindeloze menselijke zoektocht naar een gefixeerd centrum dat de betekenisgeving of *play of meaning* vastlegt tot eindeloze substituties van dit centrum. Vandaar dat de notie van een *gefixeerd* centrum absurd werd. Als we echter de afwezigheid van een oorspronkelijke en determinerende essentie aanvaardden, moeten we de sociale structuur zien als een dynamisch *spel van significatie*⁸⁷. Derrida merkt immers op dat in de afwezigheid van een determinerend centrum *everything becomes discourse*⁸⁸. De Marxistische maatschappijvisie is echter niet alleen gecentreerd maar ook gesloten. Verandering wordt steeds verklaard door de mechanismen *binnen* het systeem zelf. Een *buiten*, laat staan een *constitutief buiten* wordt niet in acht genomen⁸⁹. Dat dergelijke verklaringen inadequaat zijn gebleken om sociale verandering te verklaren hebben we in de vorige hoofdstukken aangetoond en ook hier kan het discoursconcept een uitkomst bieden. Een zuiver Saussuriaans structuralistisch discoursconcept is echter niet voldoende. Hier wordt de nadruk immers te sterk gelegd op de onveranderlijke en permanente aspecten van het culturele of linguïstische betekenisstelsel. Het discoursconcept dat we willen hanteren moet in staat zijn om ook *verandering* te verklaren op een niet-essentialistische wijze. Synchronische momentopnames kunnen dus niet onderzocht worden zonder hun diachronische aspect in acht te nemen.

2.3.2 Van structuur naar structuratie

We willen dus naar een maatschappijvisie waarin de maatschappelijke elementen (zijnde individuen, instituties of eender welk andere sociale entiteiten) als arbitraire relationele elementen worden gezien maar tegelijkertijd niet gereduceerd worden tot loutere manifestaties van de structuur. De structuur zelf moet bovendien veranderlijk zijn. Er moet immers voldoende ruimte zijn om politieke contingentie en contingente historische ontwikkeling te verklaren. Aan de basis van structuralistische theorieën ligt immers de idee van actoren die gedetermineerd worden door de structuren waarin ze zich bevinden. Vandaar dat het al bij al beter is dat we de notie *structuur* verlaten ten voordele van concepten als *structuratie* en *discours*. De notie van structuratie zullen we hier kort aanhalen om aan te duiden hoe we *discours* willen opvatten. Een discours is immers inderdaad een structuur, maar dan wel een in de betekenis van structuratie zoals Giddens dit interpreteert. Giddens stelt zich niet

⁸⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p.40 .

⁸⁸ DERRIDA (J.) . *Writing and Difference* . London, Routledge, 1978, p. 280 .

⁸⁹ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 45 .

tevreden met het traditionele onderscheid tussen actie en structuur. Structuur is namelijk geen beperking van de menselijke *agency* zoals impliciet in het structuralisme en functionalisme wordt aangenomen. Daar is de sociale structuur of het sociale systeem zelfs vergelijkbaar met de fysieke muren van een gevangenis⁹⁰.

Als reactie op het structuralisme en een aantal andere theoretische stromingen poneerde Giddens een alternatieve *structuratietheorie*. De centrale stelling van Giddens is de *dualiteit van actie en structuur* in de constitutie van het sociale. Zijn theorie is van belang voor een theorie van politieke contingentie omdat hij plaats laat voor sociale *agency* die in staat is om de structuur te veranderen. Er is geen sprake van eenduidige beïnvloeding maar van wederzijdse constitutie tussen actie en structuur. Giddens waarschuwt ons dan ook om sociale systemen niet te reduceren tot hun onderliggende structuur. Structuur moet bijgevolg opgevat worden als *structurele eigenschappen* die gereproduceerd worden doorheen de variërende sociale praktijken in verschillende sociale systemen. Een structurele analyse moet dan gebeuren door een onderzoek naar de regels / resources die sociale praktijken in tijd en ruimte institutionaliseren⁹¹. Structuur bestaat enkel in de vorm van veranderlijke structurele eigenschappen, ze is zowel bemachtigend als beperkend. Het begrip structuratie slaat op de reproductie van de *rules/resources* doorheen menselijke interactie⁹². Laten we de structuratietheorie nog wat dieper belichten. (1) Giddens maakt een onderscheid tussen structuur en systeem. Sociale systemen bestaan uit *relaties* tussen actoren of collectiviteiten die doorheen tijd en ruimte gereproduceerd worden. Structuren bestaan enkel als momenten die tot uiting komen in de feitelijke reproductie van de sociale systemen. Sociale structuren (of structurele eigenschappen) zijn dus eigenlijk de virtuele manifestaties van sociale relaties die niet altijd onmiddellijk waarneembaar zijn. (2) Structuren kunnen geanalyseerd worden op basis van de *rules / resources* die we hierboven reeds belicht hebben. (3) De structuur is zowel het middel als de uitkomst van de praktijken die de sociale systemen reproduceren. (4) Deze praktijken worden echter uitgevoerd door *knowledgeable actors* die zich deels bewust zijn van de motivaties, doelen en redenen van hun acties. De structurele eigenschappen van het sociale systeem zijn echter vaak ingebed in een praktisch bewustzijn dat niet altijd bewust en discursief voor de geest gehaald kan worden⁹³. Maar er is wel degelijk een *knowledgeable* aspect van de actor dat hem of haar in staat stelt om de omstandigheden (het systeem) te veranderen waarin het handelen plaatsvindt⁹⁴.

Uiteraard zijn er nog vele andere aspecten van Giddens' structuratietheorie die we hier kunnen belichten maar de aspecten die van het grootste belang zijn voor een adequate discoursstheorie zijn, hebben we hier ondertussen wel vermeld. Hoewel het individu hier geen loutere *structural dope* meer is, zijn er volgens Torfing toch nog altijd een aantal belangrijke tekortkomingen. Zo stelt hij dat we zowel bij Althusser, Cohen als Giddens een gemeenschappelijk geloof terugvinden in de mogelijkheid tot *structurele determinatie*. In al deze gevallen zou de structuur opgevat worden als een volledig geconstrueerd objectief geheel dat in staat is om een aantal berekenbare effecten voort te brengen. Eens men dit principe heeft aanvaard heeft men volgens Torfing twee mogelijkheden. Ten eerste kan men zoals Althusser en Cohen trachten na te gaan hoe deze structurele determinatie plaatsvindt en hoe sociale agency een gevolg is van de determinerende structuur. Giddens is dan weer representatief voor de andere mogelijkheid waarin men tracht te verklaren hoe sociale actoren aan structurele determinatie ontsnappen of weerstaan. Torfing stelt echter dat het veel nuttiger is om heel de idee van structurele determinatie in vraag te stellen. Men doet dit door na te gaan in welke concrete gevallen wat precies vereist is om de structuur van haar determinerende capaciteit te beroven. Het is immers niet voldoende om structuren te definiëren als open discursieve structuren zonder een gefixeerd

⁹⁰ GIDDENS (A.) . *Central Problems in Social Theory: action, structure and contradiction in social analysis* . London, Macmillan Education ltd., 1990, pp. 36-39.

⁹¹ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 145-146 .

⁹² GIDDENS (A.) . *Central Problems in Social Theory: action, structure and contradiction in social analysis* . London, Macmillan Education ltd., 1990, pp. 68-73 .

⁹³ GIDDENS (A.) . *A Contemporary Critique of Historical Materialism* . London, The Macmillan Press Ltd., 1985, p.26 .

⁹⁴ GIDDENS (A.) . *Structuratietheorie en Empirisch onderzoek* . In: MUNSTERS (Q.J.) et. Al . *Anthony Giddens: een kennismaking met de structuratietheorie* . Wageningen, Landbouwhogeschool, 1985, pp. 46-48 .

centrum. De discursieve aard van de structuur doet immers niets af aan haar al dan niet determinerende effecten. De oplossing wordt geboden door Laclau's concept van *dislocatie*. Dit is de verschijning van een gebeurtenis die niet gerepresenteerd, gesymboliseerd of op eender welke andere wijze gedomesticeerd kan worden binnen de bestaande discursieve structuren. Dislocaties komen volgens Laclau op permanente basis voor juist omdat structuren nooit volledig gesloten kunnen zijn en niet alles kunnen omvatten. Het zijn de traumatische momenten van chaos en crisis die de volledigheid van de structuur voorkomen. Laclau stelt dan ook dat⁹⁵;

“... *Dislocation is the very form of temporality, possibility and freedom.*” (Laclau, 1990, 143)

2.3.3 Van modernisme naar postmodernisme

Met al deze stellingen zijn we duidelijk de postmoderne theorievorming binnengewandeld. Spijtig genoeg is ook *postmodernisme* geen eenduidige term. We vinden *postmodernisme* terug als verwijzend naar zowel de postfordistische economische organisatie, als naar de levensbeschouwelijke crisis die zich in hooggeïndustrialiseerde landen voordoet. Postmodernisme kan daarnaast ook verwijzen naar bepaalde *lifestyles*, vormen van consumptie, waardenrelativisme- en nihilisme, pluralisme etc. . Als intellectuele stroming wordt de term echter vaak aangehaald als dekmantel voor een grote verscheidenheid aan theorieën die zich bezighouden met taal, betekenis en cultuur. Dit is echter een zeer inadequate definitie. Hoewel we ook de intellectuele notie van *postmodernisme* zeker niet ten volle willen uitwerken, willen we hier toch aantonen dat het discoursconcept waar het voorgaande betoog naar wijst, een typische manifestatie van een postmodern denkkader is. Tegelijkertijd hebben we in het voorgaande aangetoond dat de ontwikkeling van dit concept een zeer contingent proces was dat zeker niet gestoeld was op eender welke vorm van eclecticisme waar de meeste postmoderne theorievorming vroeg of laat toch van beschuldigd wordt.

Volgens Hebdige is de notie van postmodernisme net als elke andere notie opgehangen aan een *system of differences*. Volgens hem zijn er in dit verband drie nauw verwante negaties die maken dat we het postmodernisme kunnen onderscheiden van een aantal andere ‘ismen’. Al deze negaties impliceren een aanval op het Marxisme als een totaal verklarend systeem. Het gaat volgens Hebdige om een verzet tegen totalisatie, teleologie en utopie. De idee van totalisatie en teleologie hebben we mijn inziens voldoende behandeld in het voorgaande, en het verzet tegen utopische theorievorming heeft een nauw verband met de kwestie van teleologie. Antiutopie impliceert immers een sceptische houding tegen eender welke vorm van collectieve bestemming, voorspelling of vooruitzicht. Noties als *het einde van alle repressieve macht, rationele controle over de sociale vormen, ultiem meesterschap over de natuur, een perfecte state-of-being, de uiteindelijke overwinning van rationaliteit* enzovoorts worden in postmoderne benaderingen als ongeloofwaardig over boord gegooid. Deze antiutopische houding is gericht tegen alle programma's en oplossingen die zich als wetenschappelijke doctrines opwerpen met een sterke nadruk op gecentraliseerde sociale planning, strikte partijdicipline en een overtuiging in ideologische zekerheden. Het geloof in dergelijke theorieën werd in toenemende mate ondermijnd door de vaststelling dat heel wat gebeurtenissen niet verklaard konden worden binnen de schema's van de moderniteit. Deze destabilisatie had dan ook betrekking op alle vormen van de Verlichtingsideologie die men in het Westen terugvindt⁹⁶. Zo is er bijvoorbeeld de holocaust die onmogelijk gerijmd kon worden met de idee van humanistische vooruitgang. Het gaat hier dus om *dislocaties* voor het vooruitgangsdiscours die de postmoderniteit mogelijk maakten. Wat men nu postmoderne theorievorming placht te noemen is dan een definitie voor het geheel van theorieën dat zich afzet tegen de postulaten van de moderniteit. Postulaten die gebonden zijn aan vormen van essentialisme, reductionisme, utopie, teleologie en het algemene geloof in totale verklaringen. Dit wil echter niet zeggen dat het postmodernisme het modernisme

⁹⁵ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 148-149 .

⁹⁶ HEBDIGE (D.) . Postmodernism and ‘the other side’ . In: MORLEY (D.), JAMESON (F.) en CHEN (K.) . *Stuart Hall: critical dialogues* . London, Routledge, 1996, p. 178-189 .

zomaar verlaat. Het is eerder een noemer voor het geheel van theorieën die groeien uit het besef van de tekortkomingen van de vooronderstellingen van de moderniteit⁹⁷. De discoursstheorie van Laclau en Mouffe past dan ook zeer goed binnen dit anti-essentialistische kader. Hoe hun idealistische project van een radicale pluralistische democratie dit alles niet tegenspreekt kunnen we echter pas behandelen wanneer we het zullen hebben over *social imaginaries* en *mythen*.

2.3.4 Desiderata van de Gewenste Maatschappijvisie

De gewenste maatschappijvisie bevat de volgende kenmerken.

- Acceptatie van het constructivistische aspect van culturele betekenissystemen.
- Een kritische houding in de zin dat discoursstheoretische analyse verder moet gaan dan het louter beschrijvende. Deze kritische houding is nauw verbonden aan het constructivistische aspect.
- Het gewenste analysekader moet eerder van discoursstheoretische dan van discoursanalytische aard zijn. Onder discoursstheoretische benaderingen verstaan we structuralistische maar vooral poststructuralistische theorieën die zich afzetten tegen louter representatieve en expressieve taalconcepten.
- Acceptatie van het arbitraire van alle sociale betekenis.
- Dit impliceert een radicaal verzet tegen eender welke vorm van essentialisme.
- Acceptatie van de contingente aard van historische processen.
- De maatschappijvisie waar we naartoe willen mag noch het materiele aspect van de werkelijkheid ontkennen, noch de betekenis hiervan zoeken in het materiele. Betekenis is immers arbitrair en socio / historisch contingent.
- Diachronische en synchronische analyse mogen niet als isoleerbare analysetechnieken gezien worden.
- Een acceptatie van de openheid van sociale en discursieve structuren is vereist opdat maatschappelijke verandering verklaard kan worden.
- Actie en structuur mogen niet als isoleerbare analysetechnieken gezien worden. Een van wederzijdse constitutie.

De theorie die we op basis van dit alles selecteerden is die van Laclau en Mouffe. We kunnen deze kenmerken als poststructuralistisch, postmarxistisch en postmodernistisch.

---

⁹⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 304 .

3 Foucault's Quasistrukturalistische Discourstheorie

Alvorens in te gaan op het theoretisch kader van Foucault moet ik benadrukken dat het onderstaande sterk geïnspireerd is vanuit de theoretische stellingen van Laclau en Mouffe. Bijgevolg is het goed mogelijk dat de gewaagde stelling van Foucault als een *quasistrukturalist* het onderwerp van hevige discussies kan zijn. Het is in het tijd/ruimte kader van deze thesis echter niet mogelijk om dergelijke begrippen tot in het oneindige te verdedigen en te relativiseren. Wat Foucault's oorspronkelijke stellingen ook zijn – en in welke mate auteurs als Laclau en Mouffe ook aan *deviant decoding* doen om hun eigen theorievorming te legitimeren, hun theorie is mijn inziens wel degelijk *logisch* legitiem. In het onderstaande aanvaard ik vanwege deze logische en pragmatische redenen de lezing van Foucault als een quasistrukturalist. Dit heeft dan ook belangrijke implicaties op vlak van de mogelijkheden waarmee het subject begiftigd is om zijn structuur te determineren. Het is uiteraard aan de lezer om enige reservaties t.a.v. de onderstaande interpretatie te houden, ik vraag hem echter tegelijkertijd om te onthouden dat we willen toewerken naar het conceptuele kader van Laclau en Mouffe ter analyse van het officiële defensiediscours na 11 september.

Hoewel we naar een werkelijk poststructuralistisch discoursconcept willen toewerken, zijn we dus genooddaakt om ook de quasistrukturalistische Foucault te belichten. Deze auteur heeft namelijk enorme bijdragen geleverd op vlak van de verwevenheid en interactie tussen betekenis, kennis, macht en discours. Ondanks de lacunes van zijn structuralistische tekortkomingen brengt hij radicaal nieuwe elementen aan die een brug vormen tussen het klassieke structuralisme zoals we dat tot nu toe bekeken hebben en het poststructuralisme van Laclau en Mouffe. Voor we echter beginnen met de definiëring van Foucault's discoursconcept moeten we een onderscheid maken tussen Foucault's genealogische en archaeologische discoursbenaderingen. Deze twee benaderingen vullen mekaar aan maar hebben redelijk uiteenlopende aandachtspunten en uitgangspunten. In de vroegere archaeologische werken wordt de aandacht naar bepaalde discourstypes gericht om na te gaan wat de regels zijn voor de constitutie van kennisgebieden. In de latere genealogische studies wordt de aandacht echter sterker gericht op de relatie tussen kennis en macht⁹⁸. De tweedeling gaat echter verder dan dat. In de meest extreme vorm van archaeologie worden discoursen opgevat als redelijk autonome systemen van regels die objecten, concepten, subjecten en strategieën creëren. Zo opgevat zijn discoursen “*a violence which we do to things, or ... a practice which we impose on them*” (Foucault 1981, 67). Hier verschijnen objecten dan enkel in zoverre ze geplaatst zijn binnen een bepaald discours. In de genealogische benadering wordt dit constitutieve aspect enigszins afgebouwd. Hier worden discoursen gezien als “*tactical elements or blocks operating in the field of force relations*” (Foucault, 1979, 102). In deze strategische opvatting zijn discoursen de middelen voor verschillende krachten om hun belangen en projecten te behartigen, tegelijkertijd zijn discoursen dan de middelen om verzetsstrategieën op te bouwen. De archaeologische benadering is heel duidelijk in Foucault's werk over psychiatrische en medische discoursen. In zijn werk omtrent power/knowledge en disciplineren is de genealogische visie duidelijker aanwezig. Hierin worden discoursen gerelateerd aan eerder nondiscursieve praktijken zoals economische en politieke veranderingen⁹⁹. Toch zijn de benaderingen eerder complementair. Archaeologie en genealogie zullen nooit in zuivere vormen voorkomen maar zijn ook niet tegenstrijdig. Het *analytische* onderscheid tussen een discursieve en een nondiscursieve sfeer zal daarentegen nog fel bekritiseerd worden aan het einde van dit hoofdstuk. Hiermee willen we niet beweren dat Foucault stelt dat men in de realiteit zuivere discursieve of niet-discursieve elementen kan waarnemen. Nogmaals; het gaat om een *analytisch* – maar volgens Laclau en Mouffe overbodig – onderscheid.

⁹⁸ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 39 .

⁹⁹ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 49-50 .

3.1 Het Archaeologische discoursconcept

In de inleiding van deze thesis hebben we erop gewezen dat *discours* een term is die talloze betekenissen draagt in de verschillende stromingen die dit concept gebruiken. De bijdrage van Foucault in dit alles ligt voornamelijk in de definiëring van discours als een representatiesysteem. Foucault is vooral geïnteresseerd in wat de regels en praktijken zijn die *betekenisvolle statements* produceren en dus discourses reguleren in verschillende historische periodes. Een discours is dan;

“ ... a group of statements which provide a language for talking about – a way of representing the knowledge about – a particular topic at a particular historical moment ... Discourse is about the production of knowledge through language. But ... since all social practices entail meaning and the meanings shape and influence what we do – our conduct – all practices have a discursive aspect.” (Hall, 1992, 73-74)

Discours is dus geen zuiver linguïstisch concept maar omvat zowel taal als praktijken. De traditionele dichotomie tussen wat men zegt en wat men doet wordt hier dus overkomen door de stelling dat discours het onderwerp construeert. Een discours bestaat dan uit het zeggbare en denkbare in een bepaalde periode op een bepaalde plaats en bepaalt op deze wijze de mogelijkheden tot actie. Het bestaat nooit uit één enkele *statement*, tekst, actie of bron. Dezelfde manier van denken kan zich in een veelheid van vormen manifesteren. Foucault hanteert hiermee een constructivistische visie op taal en representatie maar gelooft in tegenstelling tot de semiotici niet dat kennis geproduceerd wordt doorheen taal, maar wel doorheen discours¹⁰⁰. Laten we echter niet vooroplopen op de feiten en eerst de archaeologische analyse van dichterbij bekijken opdat deze behandeling van Foucault niet bezwijkt onder het gewicht van teveel abstracties.

3.1.1 Quasistrukturalisme ?

Heel illustrerend voor de archaeologische benadering is Foucault's werk omtrent de geschiedenis van de waanzin in *Histoire de la Folie* uit 1961. Hierin onderzoekt hij hoe de definitie van *waanzin* evolueerde vanaf de 16de eeuw tot nu. In *Histoire de la Folie* onderscheidt Foucault drie periodes waarin waanzin op verschillende wijzen gedefinieerd werd. Zo werd de waanzinnige van de middeleeuwen tot in de vroege renaissance niet als problematisch waargenomen. Meer nog, waanzin was complementair met de rede omdat de rede alleen niet voldoende was om tot waarheid te komen. Vanaf de Klassieke periode (1650-1800) werd waanzin opeens een maatschappelijk probleem wat leidde tot de verplichte internering van alle geesteszieken. Vanaf dan kon men enkel nog via de rede tot waarheid komen. Waanzin was bedreigend en diende uit de maatschappij gesloten te worden. Met de overgang naar de moderne periode (1760-1820) transformeerde waanzin van misdaad naar ziekte. De waanzinnige wordt nu in een psychiatrische instelling geplaatst waarin hij *genezen* kan worden van zijn of haar probleem. Volgens Foucault is dat echter geen verbetering. Het luisteren naar de geesteszieke gebeurt immers op klinische wijze waarmee zijn of haar uitspraken niets meer met waarheid te maken hebben. De waanzinnige wordt dan een niet-subject dat niet meer in staat is om de wereld correct te vatten en wordt op deze wijze de mond gesnoerd en eigenlijk *intern* opgesloten. Wat Foucault hiermee aantoont is dat er niet zoiets is als een objectieve definitie van *waanzin*. Elke periode creëert haar eigen definities en praktijken. Dit is het discours waar Foucault het over heeft; verhalen over de werkelijkheid die de realiteit vorm geven of zelfs creëren. Deze creaties komen tot stand doorheen discursieve formaties¹⁰¹. Zijn aanpak verschilt van andere studies doordat hij weigert uit te gaan van een essentie die aan de basis ligt van het waanzinconcept¹⁰².

¹⁰⁰ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, pp. 73-74 .

¹⁰¹ TEURLINGS (J.). *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). pp. 4-5.

¹⁰² TEURLINGS (J.). *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). p. 4.

Dit anti-essentialisme illustreert onmiddellijk de invloed van het structuralisme in Foucault's denken. Hoewel Foucault dit ontkennde werden zijn werken omtrent *The Order of Things* en *The Archaeology of Knowledge* door veel van zijn critici als structuralistische werken bestempeld. Een aantal structuralistische auteurs hebben we hierboven reeds belicht. De structuralistische stroming gaat echter verder dan Saussure, Lévi-Strauss en Althusser. Ze is ook terug te vinden bij andere auteurs en in andere disciplines als bijvoorbeeld de psychologie en zelfs de literatuurwetenschappen. Dit structuralisme manifesteert zich op een tweetal manieren in Foucault. Ten eerste is er de opvatting van *betekenis als relationeel* en ten tweede vinden we een theoretische constructie terug die men kan aanduiden als *de dood van het subject*. Dit slaat op de idee dat structuren zich manifesteren in en door mensen en dus op de idee dat de vrijheid van het subject nauwelijks of niet bestaat¹⁰³. Hier moeten we echter wel opmerken dat in de latere genealogische werken dit structuralistische aspect in toenemende mate vervangen wordt door een opvatting van structuur of discours die zowel *enabling* als *constraining* is. Een opvatting die zoals we zullen zien echter niet diep genoeg wordt uitgewerkt. Vandaar dat Howarth het moeilijk heeft om Foucault als structuralist of poststructuralist aan te duiden. Hij opteert dan ook voor de term *quasistructuralisme*¹⁰⁴. Let wel; het gaat hier om een discours theoretische lezing van Foucault in het licht van Laclau en Mouffe. Andere interpretaties zullen ongetwijfeld aanwezig zijn in andere disciplines en theoretische stromingen. Een andere afwijking van het klassiek structuralisme is de historisering van het discours dat we bij Foucault terugvinden. Waarheden zijn volgens hem strikt tijdsgebonden waardoor men in verschillende periodes verschillende kennisystemen, objecten, subjecten en praktijken zal terugvinden zonder enige noodzakelijke continuïteit¹⁰⁵. Hiermee wijkt Foucault trouwens niet alleen af van (1) het klassiek structuralisme zoals we dat terugvinden in de semiologie maar ook van (2) het dialectische Hegeliaans Marxisme zoals we dat in het vorige hoofdstuk belicht hebben¹⁰⁶;

“Neither the dialectic, as the logic of contradictions, nor semiotics, as the structure of communication, can account for the intrinsic intelligibility of conflicts. ‘Dialectic’ is a way of evading the always open and hazardous reality of conflict by reducing it to a Hegelian skeleton, and ‘semiology’ is a way of avoiding its violent, bloody and lethal character by reducing it to the calm Platonic form of language and dialogue.” (Foucault 1980, 114-115)

Discoursen bestaan in de genealogische benaderingen uit een viertal basiselementen. Zo zijn er de *objecten* waarover en de *posities* waaruit *statements* gemaakt worden, de *concepten* die de formulering van een discours impliceert, en tenslotte de *thema's en theorieën* die op deze wijze voortgebracht worden¹⁰⁷. Om redenen van relevantie zullen we ons hieronder beperken tot de bespreking van objecten en subjecten.

¹⁰³ DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . *Understanding Foucault* . London, Sage Publications, 2000, pp. 7-9 .

¹⁰⁴ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 48 .

¹⁰⁵ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, p. 74 .

¹⁰⁶ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.43 .

¹⁰⁷ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 52 .

3.1.2 De productie van kennisobjecten doorheen epistemen, discursieve formaties en discoursen

De idee dat fysieke objecten en acties bestaan maar enkel betekenis dragen en vatbare kennis worden binnen een bepaald discours is de centrale stelling van de constructivistische betekenis- en representatietheorie. Deze visie hebben we in het hoofdstuk over betekenis, representatie en structuralisme voldoende belicht. Volgens Foucault impliceert dit dat archaeologische studies over zaken als bijvoorbeeld *waanzin*, *straf*, en *seksualiteit* de volgende elementen in achtung moeten nemen. Wanneer Foucault evolueert naar zijn genealogische benadering zal hij dit lijstje nog verder aanvullen¹⁰⁸;

1. De *statements* over bijvoorbeeld waanzin, straf en seksualiteit die ons een zekere kennis verschaffen over deze onderwerpen.
2. De regels die bepalen wat zegbaar en denkbaar is over deze onderwerpen.
3. De subjecten die discoursen verpersoonlijken; de waanzinnige, de crimineel, de perverseling, ... hebben allen een aantal kenmerken die door het gangbare episteem worden toegewezen.
4. Hoe deze kennis over een bepaald onderwerp autoriteit krijgt; hoe deze kennis waarheid wordt in een bepaalde historische periode.
5. De praktijken die door instituties voorzien worden om met de subjecten om te gaan. Bijvoorbeeld medische behandeling voor de waanzinnigen, strafsystemen voor de schuldigen, ...
6. Erkenning van het feit dat er na verloop van tijd een alternatief discours of episteem zal verschijnen dat een nieuwe discursieve formatie zal openen waarin nieuwe opvattingen over waanzin, straf of seksualiteit zullen geconstrueerd worden. Bijgevolg zal er dan ook een nieuw waarheidsregime gecreëerd worden.

Laten we beginnen met wat precies met de notie *episteem* wordt bedoeld. Een episteem is niet reduceerbaar tot een enkel kennisgebied (bijvoorbeeld wetenschappelijk, religieus of politiek), kan niet gezien worden als een specifieke tijdsgeest (bijvoorbeeld kapitalisme of individualisme) en kan ook niet gereduceerd worden tot de invloed van een enkel belangrijk historisch individu (bijvoorbeeld Mao, Hitler, Stalin, Bill Gates, Frank Sinatra, etc.). Foucault beschrijft een episteem als een *order of things*. Hiermee bedoelt hij een coherentie die men kan vinden tussen de verschillende instituties, ervaringen en doctrines van een bepaald tijdperk. Deze coherentie is niet expliciet, kan men nooit volledig vatten en is zelfs nooit volledig gesloten, maar organiseert wel wat al dan niet denkbaar is in een bepaalde periode. Foucault onderscheidt drie grote epistemen in de laatste vierhonderd jaar; de Renaissance, de Klassieke Periode en de Moderne Periode. De verschillende epistemen verklaren bijvoorbeeld waarom de *waanzinnige* in deze verschillende periodes zo uiteenlopend gedefinieerd en behandeld werd. In een episteem waarin de wereld verklaard wordt a.d.h.v. een Goddelijke code die zich in alle wereldlijke fenomenen manifesteert, zal de waanzinnige op een heel andere manier opgevat worden dan in een episteem waarin de wereld verklaard wordt a.d.h.v. wetenschappelijke kennis waarin de maakbaarheid van de wereld centraal staat¹⁰⁹.

Om de constructie van objecten te verklaren moeten we de notie van *discursieve formaties* aanhalen. Het is niet altijd even duidelijk wat Foucault hiermee bedoelt, in sommige gevallen stelt hij discursieve formaties zelfs gelijk met *discoursen*¹¹⁰. Deze gelijkstelling gaat echter niet volledig op.

¹⁰⁸ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, pp.73-74 .

¹⁰⁹ DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . *Understanding Foucault* . London, Sage Publications, 2000, pp. 16-20 .

¹¹⁰ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 40 .

Discursieve formaties zijn namelijk de ordenende principes van een episteme¹¹¹. De Foucaultiaanse discursieve formatie bestaat volgens Fairclough uit de *rules of formation* voor de formatie van een specifieke set van *statements*, *objecten*, *enunciatieve modaliteiten*, *subjectposities*, *concepten en strategieën*. We zitten dus op een lager analyseniveau dan het episteme waarop ideeën, concepten en objecten gevormd worden. Het gaat hier dus nog niet over het *discours* zelf omdat we het nog niet hebben over het *geheel van statements*¹¹². Laten we dit alles even illustreren. Een van de *rules of formation* in de discursieve formaties van de Renaissance was die van de *waarheid van gelijkenis*. Dat bracht met zich mee dat bijvoorbeeld bezetenheid door de duivel zich manifesteerde in duivelse uiterlijkheden. Als iemands haar dan als twee hoorntjes aan de weerszijden van zijn of haar hoofd omhoog groeide kon dat een bewijs zijn van een pakt met de duivel. In onze moderne tijd daarentegen is het niet meer mogelijk om gearresteerd te worden op basis van een *waarheid van gelijkenis*. Tegenwoordig is er echter een ander belangrijke *rule of formation* werkzaam, namelijk die van het *onderbewuste*. In de moderniteit vindt men immers vaak de idee terug dat men onder het oppervlak van schijn een échte waarheid kan terugvinden. Waarheid manifesteert zich dus niet meer zo eenduidig in uiterlijkheden. Bijgevolg zullen we bij de veroordeling van bijvoorbeeld moordenaars op zoek gaan naar tekens die kunnen aanwijzen hoe die persoon nu écht was. Dat is vooral duidelijk in de media. In zowel de moderniteit als in de Renaissance gaat men dus op zoek naar tekens die ons aanwijzingen over de waarheid kunnen geven. De logica waarmee dit gebeurt verschilt echter sterk van episteme tot episteme. In de renaissance heerst de logica van gelijkenis, in de moderniteit heerst er een wetenschappelijke logica¹¹³.

Nu kunnen we eindelijk terugkeren naar het discoursconcept waarin de vorming van objecten plaatsvindt. Het is heel productief om een discours te zien als een geheel van praktijken die systematisch de objecten vormen waarover ze spreken¹¹⁴. Een discours is dan een geordend geheel van *statements* dat de realiteit vorm geeft en tegelijkertijd de culturele bril is waardoor we de wereld en de mensen die haar bevolken ervaren¹¹⁵. Objecten daarentegen zijn kennisobjecten, entiteiten die door bepaalde disciplines of wetenschappen als studieonderwerpen genomen kunnen worden. Zo is waanzin sinds de 19de eeuw een object geworden van het psychopathologisch discours. Andere voorbeelden van recent gevormde objecten zijn bijvoorbeeld *natie*, *ras*, *vrijheid*, *etc.* in de hedendaagse discourses van media en politiek, of bijvoorbeeld *geletterdheid* in het educatieve discours. Geen van deze objecten is echter stabiel. Neem bijvoorbeeld de verschillende invullingen van het object *waanzin* in de verschillende epistemen. Aangezien de betekenis van objecten onderhevig is aan transformaties tussen verschillende (maar ook binnen dezelfde) discursieve formaties moeten we besluiten dat de eenheid van een discours niét zozeer gebaseerd is op de permanentie en het unieke karakter van de objecten, maar wél op de ruimte waarin de verscheidene objecten voorkomen en continu getransformeerd worden. Deze ruimte moeten we zien als een geheel van relaties tussen specifieke instituties, economische en sociale processen, gedragspatronen, classificaties etc. die de *rules of formation* voor objecten vastleggen. Laten we dit illustreren a.d.h.v. een voorbeeld dat Foucault zelf geeft;

*“ If in a particular period ... the delinquent was pathologized and psychologized, if criminal behaviour could give rise to a whole series of objects of knowledge (homicide, suicide, crimes passionels, sexual offences, certain forms of theft, vagrancy) this was **because a group of particular relations was adopted for use in psychiatric discourse.**” (Foucault, 1972, 43)*

Het gaat hier om relaties tussen bijvoorbeeld (1) niveaus van specificatie in strafcategorieën en verantwoordelijkheid, en (2) niveaus van psychologische eigenschappen als karaktereigenschappen,

¹¹¹ DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . *Understanding Foucault* . London, Sage Publications, 2000, pp. 21-22

¹¹² FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 40-41 .

¹¹³ DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . *Understanding Foucault* . London, Sage Publications, 2000, pp. 22-24

¹¹⁴ MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, p. 17 .

¹¹⁵ TEURLINGS (J.), *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). p. 5.

reactievermogen, etc. . Andere relaties zijn er tussen (1) de autoriteit van een medische beslissing en (2) de autoriteit van een juridische beslissing, tussen (1) therapeutische opsluiting in ziekenhuizen en (2) strafopsluiting in gevangenissen, ... en de lijst gaat verder. Het is hier belangrijk te onthouden dat een discursieve formatie objecten vormt, maar dat de betekenis van deze objecten veranderlijk is als gevolg van de interactie tussen *verschillende* discursieve formaties en de interactie tussen de discursieve en nondiscursieve praktijken die deze formatie opmaken. Of anders gezegd; betekenis staat niet vast als gevolg van wijzigingen in de relaties tussen de verschillende elementen van een discursieve formatie¹¹⁶. Nu we de wereld van objecten bekeken hebben is het interessant om na te gaan wat de functie van het subject is binnen de discoursstheorie van Foucault.

3.1.3 Subjectposities

De problematiek van subjectiviteit moet men behandelen in relatie tot de problematiek van actie versus structuur. De traditionele notie van subjectiviteit ziet het subject als een volledig zelfbewust individu. Het subject is dan een autonome en stabiele actor, een zuiver Zelf dat de authentieke bron van actie en betekenisgeving is. Als men deze stellingen doortrekt naar de kwestie van representatie zitten we met een opvatting van het subject die het subject een bevoorrechte plaats geeft in het proces van betekenisgeving. Deze opvatting verschilt dan ook radicaal van het constructivistische structuralistische subjectconcept waarin betekenis steeds geproduceerd wordt binnen en doorheen een bepaalde structuur. Zo stelde Saussure dat wij niet *zozeer gebruik maken van taal* maar dat taal zich doorheen onze parôles manifesteert. *Language speaks us*¹¹⁷. Het is in deze context dat men de *dood van het subject* moet interpreteren. Volgens Saussure is het subject wel de auteur van de individuele parôles maar heeft het geen controle over de opbouw van de structuur zelf. In de semiotische structuralistische benaderingen werd het subject buiten het centrum van de taal geplaatst. Latere auteurs als bijvoorbeeld Foucault zouden de notie van het subject terug opnemen omdat bleek dat sommige mensen meer macht of recht van spreken hebben dan anderen. Representatiemodellen moeten volgens Foucault dan ook meer aandacht besteden aan problematieken van kennis en macht waar we later nog op terug zullen komen¹¹⁸.

De betekenis van het subject in actiebenaderingen of structuurbenaderingen verschilt dan ook radicaal. Het is een kwestie van determinering waarbij het subject ofwel de oorsprong of het gevolg is van sociale structuren. In de conclusie van het vorige hoofdstuk hebben we echter gezien dat dergelijke discussies tot niets leiden en men moet opteren voor een proces van structuratie dat een autonoom handelend subject toelaat onder *bepaalde voorwaarden*. Hoewel veel van Foucault's denken gebaseerd is op werk van Althusser, behandelen we Althusser later wanneer we het zullen hebben over de rol die ideologie speelt in de structuratie van het sociale. Foucault is desalniettemin een van de eerste denkers die vanuit een poststructuralistisch kader een nieuw coherent beeld uitwerkte omtrent de kwestie van subjectieve handelende actoren. Hij doet dit a.d.h.v. een discoursconcept dat subjectposities produceert. De term subjectiviteit is bij Foucault ontleend aan de psychoanalytische theorie die poogt om het zelf of de identiteit van een individu te verklaren. Identiteit is hier niet meer het product van de acties van een zelfbewust en zelfbeschikkend individu, maar wordt daarentegen opgevat als het product van discourses, ideologieën en institutionele praktijken¹¹⁹. Het *quasistrukturalisme* is hier dus nog steeds duidelijk aanwezig. Deze structuralistische tint wordt nog sterker wanneer Foucault het in de archaeologische benadering over *enunciatieve modaliteiten* of *subjectposities* heeft. Hoewel deze termen van uitermate groot belang

¹¹⁶ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 41-43 .

¹¹⁷ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, p.79 .

¹¹⁸ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.42 .

¹¹⁹ DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . *Understanding Foucault* . London, Sage Publications, 2000, pp. xiv-xv .

zijn voor deze thesis staan we eerder een structuratie- dan een structuurperspectief voor waarin er sprake is van wederzijdse wisselwerking tussen subject en structuur¹²⁰.

Niet alleen objecten maar ook subjecten zijn de producten van discoursen. Centraal is hier de idee van *enunciatieve modaliteiten*. Het sociale subject is geen entiteit die onafhankelijk buiten het discours staat en de producent is van zijn eigen *statements*, het subject is daarentegen een functie van die *statement* zelf. *Statements* positioneren de subjecten ze uitdrukken¹²¹. Daarom benadrukt Foucault de noodzaak om na te gaan wat de subjecten het recht geeft om bepaalde uitspraken te doen. Zaken die hierbij een rol spelen zijn o.a. de erkende training en specialisatie van het subject (het diploma van een doctor), de institutionele sites van waaruit de subjecten spreken (bijvoorbeeld het ziekenhuis waarin de uitspraak gedaan wordt), en *last but not least* de subjectposities van waaruit de gelegitimeerde en bindende uitspraken gedaan worden (bijvoorbeeld de rol van *de dokter* die door verschillende individuen ingenomen kan worden)¹²². Deze visie op de relatie tussen het subject en de *statement* moet verder worden uitgewerkt door het concept van een discursieve formatie als een set van *enunciatieve modaliteiten*. Enunciatieve modaliteiten zijn discursieve activiteiten als beschrijven, het vaststellen van hypothesen, lesgeven etc. . Elk van deze enunciatieve modaliteiten brengt een set van subjectposities met zich mee. Zo impliceert de enunciatieve modaliteit van *onderwijzen* de subjectposities *leerkracht* en *leerling*. Enunciatieve modaliteiten zijn net als objecten historisch specifiek en dus onderhevig aan historische veranderingen. Daarom moet er aandacht gaan naar de sociale voorwaarden waarin de relaties die in het leven geroepen worden in enunciatieve modaliteiten veranderen¹²³. Hoewel we nog veel kunnen zeggen over de Foucaultiaanse notie van het subject zullen we het hier voorlopig bij laten. Foucault's notie van het subject zal namelijk verder uitgewerkt worden in zijn genealogische benadering die zich meer bezighoudt met de problematiek van macht en determinatie. Om te besluiten kunnen we zeggen dat elk discours posities produceert van waaruit men *normaal* kan spreken. Dit betekent dat het tegelijkertijd mensen subjectieveert en objectieveert. Denken we aan het voorbeeld van de waanzinnige die in de moderniteit dermate geobjectieveert werd dat hij geen recht van spreken meer had¹²⁴.

---

¹²⁰ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 45 .

¹²¹ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 43 .

¹²² HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 53 .

¹²³ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 43 .

¹²⁴ TEURLINGS (J.) . *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). p. 7 .

3.2 Het Genealogische discoursconcept

De twee belangrijkste inzichten uit de genealogische discours­theorie zijn volgens Fairclough;

1. De constitutieve aard van discoursen in de productie van het sociale.
2. De primordialiteit van het interdiscursieve en het intertekstuele. Elke discursieve praktijk wordt op complexe wijze gedefinieerd in relatie tot andere praktijken.

Drie aanvullende inzichten worden echter aangebracht vanuit de genealogie¹²⁵;

3. De discursieve aard van macht. De praktijken en technieken van de moderne *biopower* zijn in grote mate discursief.
4. De politieke aard van discours. Machtsstrijd vindt plaats in en om discours.
5. De discursieve aard van sociale verandering. Veranderingen in de discursieve praktijken zijn een belangrijk element in sociale verandering.

Hoewel beide benaderingen eerder aanvullend dan tegenstrijdig zijn moeten we er echter op wijzen dat er wel degelijk een enorm verschil in aandachtspunten bestaat. Ten eerste doet de archaeoloog aan een loutere beschrijving van discoursen. De genealoog daarentegen tracht ook oplossingen aan te bieden voor de problemen van hedendaagse discoursen door hun historische vorming te onderzoeken. Er is dus sprake van een geëngageerde kritiek. Ten tweede wordt de notie van macht aan die van kennis, waarheid en betekenis gekoppeld. De archaeoloog onderzoekt namelijk discoursen als *onafhankelijke* kennissystemen, de genealoog daarentegen ziet waarheid als verbonden met de werking van macht en dominantie. Tenslotte wordt de archaeologische autonomie van discoursen als regelgebaseerde praktijken bekritiseerd op basis van een geschiedschrijving die nu ook *nondiscursieve* praktijken bestudeert. Samenvattend kunnen we dus stellen dat genealogie expliciet begaan is met de centraliteit van macht en dominantie in de constitutie van discoursen, identiteiten en instituties. Het kritische aspect van de Foucaultiaanse discours­theorie wordt hier dus verder uitgewerkt¹²⁶. In de genealogische benadering wordt de archaeologie echter niet verlaten. Beide benaderingen worden door Foucault met mekaar in verband gebracht door wat hij de *method of problematization* noemt. De belangrijkste verandering m.b.t. het discours­concept is het feit dat het hier niet meer gaat om autonome systemen van wetenschappelijke *statements*, maar om producten van machtsrelaties en krachten die discoursen produceren. Foucault stelt dan ook dat het in discours is dat “*power and knowledge are joined together*”¹²⁷.

3.2.1 Power/Knowledge

Foucault zoekt in zijn genealogische benadering naar een alternatief voor het repressieve, unitaire en externe machtsbegrip dat door de structuralistische benaderingen wordt voorgestaan¹²⁸. Traditioneel werd machtsuitoefening immers gezien als een louter repressieve tactiek. Macht is echter ook productief in de zin dat het kennisobjecten, subjecten, discoursen etc. creëert. Bovendien is macht alom aanwezig in onze samenleving. We hebben de neiging om over macht te denken in termen van een *top-down* beweging maar Foucault stelt dat macht circuleert op alle niveaus van het sociale; in onze seksualiteit, in de familie, in het politieke, wettelijke, enzovoorts. Misschien kunnen we het productieve machts­concept het best illustreren a.d.h.v. een aantal voorbeelden. Neem nu het

¹²⁵ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 55-56 .

¹²⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p 72 .

¹²⁷ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p 67 .

¹²⁸ BAKER (K.M.) . A Foucauldian French Revolution? . In: GOLDSTEIN (J.) (ed.) . *Foucault and the Writings of History* . Cambridge, Blackwell Publishers, p. 194.

strafstelsel. Het produceert boeken, verhandelingen, regulaties, strategieën ter controle en verzet, debatten in het parlement, conversaties, opleidingen, enzovoorts. Een ander voorbeeld zijn de pogingen tot controle van onze seksualiteit. Deze leiden tot talkshows, pornografie, medische verzorgingen, en zelfs tot nieuwe seksuele praktijken als bijvoorbeeld *veilige seks*¹²⁹. Foucault verzet zich hiermee zowel tegen het Marxistische machtsconcept waarbij machtsrelaties gedetermineerd worden door economische relaties, als tegen de liberaal humanistische machtsconcepten waarin macht een persoonlijke eigenschap is die iemand zich kan toe-eigenen en beperkend werkt op de vrijheden van een ander. Beide visies worden gekenmerkt door een repressiehypothese waartegen Foucault sterk gekant is¹³⁰.

Ondanks de productiviteit van macht manifesteert macht zich doorheen het individu en gaat het dus allesbehalve om een individuele creatie. We blijven volgens de politiek discours-theoretische lezing van Foucault dus opgesloten in een structuralistisch perspectief waarin het subject de functie is van de structuren waarin het zich bevindt. Ongeacht wat nu precis de *preferred decoding* volgens Foucault was, de redenering van auteurs als Torfing, Laclau en Mouffe is wel degelijk logisch coherent. Tot in de jaren '70 is het subject volgens hen nergens begiftigd met de gave om zichzelf te interpreteren en bijgevolg zelfstandig te handelen. Daarom heeft Foucault het net als de klassieke structuralistische benaderingen moeilijk om historische verandering te verklaren. Toch zien we dat subjecten de mogelijkheid hebben om binnen discursieve formaties kennis van deze formaties actief te gebruiken en te herinterpreteren om hun eigen doelen na te streven. Neem nu homoseksualiteit. Hoewel men tot in het midden van de 20ste eeuw homoseksualiteit in uiteenlopende discursieve velden (bijvoorbeeld media en psychiatrie) als een afwijking zag, ontstond er in de jaren '70 plotseling een subcultuur waarin het fijn was om homo te zijn. Dit verplichtte Foucault dan ook om in zijn laatste werken meer aandacht te geven aan kwesties van verandering, verzet en *agency*¹³¹. Spijtig genoeg werkt hij deze mogelijkheden tot verzet niet heel sterk uit. Het blijft dan ook onduidelijk of verzet het gevolg is van problemen binnen of buiten de dominerende structuren of discoursen. Ook in de genealogische benadering die we terugvinden in *Discipline and Punishment* en *The History of Sexuality* krijgen we immers de indruk dat disciplinerende macht en *biopower* allesomvattende logica's van objectivering, subjectivering en rationalisering zijn die alle mogelijkheden tot verzet uitsluiten¹³². Neem nu de repressie van de seksualiteit van kinderen en adolescenten in de Victoriaanse tijd. Plotseling behandelden doctors en onderwijzers mannelijke masturbatie als een epidemie die bestreden diende te worden. Deze strijd impliceerde de mobilisatie van de wereld van volwassenen rond de seksualiteit van jongeren en kinderen. Masturbatie werd bijgevolg verborgen wat de ontdekking en betrapting ervan mogelijk maakte. Overal waar het fenomeen zich kon voordoen werden er surveillancetechnieken geïnstalleerd, corrigerende discoursen geïmplanteerd, ouders en leerkrachten gealarmeerd en met de verdenking gelaten dat hun kinderen schuldig waren. Doordat masturbatie een kennisobject werd kon het onderworpen worden aan vormen van machtsuitoefening. Hoewel mensen dus gebruik kunnen maken van bepaalde discoursen worden ze er in de eerste plaats door gedetermineerd. Het individu (zowel als object als subject) is hier dan ook eerder het effect dan de oorsprong van macht en machtsuitoefening¹³³.

Hierboven hebben we aangehaald dat de repressie van de seksualiteit van kinderen *plotseling* ontstond. Hiermee doen we Foucault echter geweld aan. De toenemende power/knowledge omtrent seksualiteit is volgens hem het gevolg van de moderne disciplinerende van het menselijk lichaam. De term *biopower* is hier van groot belang. *Biopower* is de combinatie van (1) toenemende onderwerping van het lichaam en (2) controle over grote populaties, met als doelstelling grotere efficiëntie, productiviteit en bruikbaarheid. Foucault traceert het verschijnen van deze machtsvorm tot in de Griekse polis maar stelt dat *biopower* pas een grotere centraliteit in onze samenlevingen begon in te

¹²⁹ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, p. 77 .

¹³⁰ MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, p. 21 .

¹³¹ TEURLINGS (J.) . *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). p. 14.

¹³² HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 83 .

¹³³ MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, pp. 21-22 .

nemen vanaf de Klassieke periode. In *biopower* zijn er twee logica's werkzaam. Ten eerste impliceert het een grotere bezorgdheid van bestuurders voor hun bevolking. Een voorbeeld is de bezorgdheid voor de biologische risico's van het samenbrengen van grote populaties. Ten tweede impliceert *biopower* een disciplinerende van het menselijk lichaam zodat mensen zich gewilliger laten onderwerpen aan organisatie en productiviteit. Het is in dit opzicht dat we de disciplinerende van seksualiteit moeten bekijken. Het doel was niet zozeer de onderdrukking van seksualiteit als wel een optimalisering van de productiviteit van het lichaam en de maatschappij in haar geheel. De repressiehypothese was dus een manier om een productieve machtsvorm (*biopower*) te implementeren¹³⁴. Als we deze machtsvisie combineren met wat we reeds weten over de productie van objecten en subjecten zitten we met een visie waarin het subject een louter effect van discoursen of power/knowledge complexen is. Pas aan het einde van zijn werk zal Foucault de actor enige reflexiviteit toewijzen. Een aspect dat hij volgens de behandelde discours-theoretici echter niet diep uitwerkt¹³⁵. Foucault's werk is hiermee echter zeker niet louter structuralistisch. Een belangrijke bijdrage van Foucault aan de discours-theorie is immers het historische aspect van discours waarmee hij afstapt van de synchronisch structuralistische analyses. Laten we nu kijken naar wat volgens Foucault de relatie tussen Macht, Kennis en Waarheid is;

*“Knowledge linked to power not only assumes the authority of the ‘truth’, but has the power to make itself true. All knowledge, once applied in the real world, has real effects, and in that sense at least, ‘becomes true’. Knowledge, once used to regulate the conduct of others, entails constraint, regulation and disciplining of practices. Thus, there is **no power relation without the correlative constitution of a field of knowledge, nor any knowledge that does not presuppose and constitute at the same time, power relations.**”* (Foucault, 1978, 27)

Wat we bijvoorbeeld denken te weten over criminaliteit heeft dus steeds een effect op hoe we criminelen reguleren, controleren en straffen. Kennis is echter geen autonoom kennisstelsel meer als in de archaeologische benadering. Kennis functioneert doorheen bepaalde institutionele regimes, strategieën, historische contexten en specifieke situaties. Daarom moeten we volgens Foucault bestuderen hoe power/knowledge bepaalde opvattingen over criminaliteit en de crimineel voortbracht en daarmee een reële impact heeft op zowel de crimineel als de straffer als de instituties waarin de effecten van dit discours gereguleerd worden. Kennis en waarheid zijn dan ook niet de evidente concepten die ze op het eerste zicht lijken. Foucault prefereert te spreken over *waarheidsregimes* omdat er niet zoiets is als een transcendente gefixeerde Waarheid met een hoofdletter. Zo is het bijvoorbeeld misschien niet waar dat kinderen van alleenstaande ouders neigen naar delinquentie, maar als iedereen dit gelooft (en dus waarheid toekent aan deze *statement*) en alleenstaande ouders op analoge wijze behandelt, zal dat wel degelijk gevolgen hebben voor zowel de ouders als de kinderen. Hierdoor is het goed mogelijk dat deze stelling effectief in de praktijk wordt omgezet. Ook dit kunnen we best nog even samenvatten a.d.h.v. een citaat van Foucault zelf¹³⁶;

“Truth isn't outside power ... Truth is a thing of this world; it is produced only by virtue of multiple forms of constraint. And it induces regular effects of power. Each society has its regime of truth, its ‘general politics of truth’; that is, the types of discourse which it accepts and makes function as true, the mechanisms and instances which enable one to distinguish true and false statements, the means by which each is sanctioned ... the status of those who are charged with saying what counts as true” (Foucault, 1980, 131)

Waar waarheid in de archaeologische benaderingen begrepen werd als een systeem van geordende procedures ter productie, regulatie, distributie circulatie en operatie van *statements*, werd waarheid in de genealogische benaderingen in een circulaire relatie geplaatst met (1) de machtsystemen die deze

¹³⁴ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 75-76 .

¹³⁵ TEURLINGS (J.) . *Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies* (lezing). p. 18.

¹³⁶ HALL (S.) . *The Work of Representation* . In: HALL (S.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . London, Sage, 1997, p.49 .

waarheid produceren en onderhouden en (2) de effecten van de macht die door deze waarheid doordrongen is¹³⁷. De genealogische waarheidsvisie is dus die van waarheidsregimes.

3.2.2 Ideologie

Met een dergelijke visie op de werking van discoursen kan men zich afvragen wat nu het verband is tussen ideologie en discours. *Ideologie* heeft een uiterst Marxistische connotatie. Hoewel we in het vorige hoofdstuk reeds hebben aangetoond dat het ideologieconcept in het structuralistisch Marxisme van Althusser een sterk reductionistische component bevatte omdat de superstructuren in de laatste instantie gedetermineerd werden door de economische structuur, is er een belangrijk aspect van Althusser's ideologieconcept dat we nog niet belicht hebben en zelfs complementair is met bepaalde eigenschappen van Foucault's discoursconcept. Althusser stelde namelijk dat ideologie van vitaal belang is voor maatschappelijke reproductie en doorheen ISA's reële materiële effecten heeft. Waar we tot nu toe echter niet op gewezen hebben is dat ideologie volgens Althusser een sociale praktijk is die individuen in subjecten transformeert. Dit gebeurt volgens hem doorheen een proces van *interpellatie* of *hailing*¹³⁸. Dit impliceert een visie op het subject als een ideologisch effect. Laten we dit even van dichterbij bekijken;

*“Ideology ‘acts’ or ‘functions’ in such a way that it ‘recruits’ among the individuals (it recruits them all) by that very precise operation which I have called **interpellation** or **hailing**, and which can be imagined along the lines of the most commonplace police (or other) hailing: ‘Hey you there’. Assuming that the theoretical scene I have imagined takes place in the street, the hailed individual will turn around. By this one-hundred-and-eighty degree physical conversion, he **becomes a subject**. Why? Because he has recognized that the hail was ‘really’ addressed to him (and not someone else).”* (Althusser, 1971, 130-131)

Bovendien levert Althusser een tweede vernieuwing t.a.v. het ideologieconcept. Hij stapt af van de idee van een objectief waarneembare werkelijkheid omdat individuen volgens hem steeds reeds gesubjectieerde individuen zijn. *“Man is an ideological animal by nature”* (Althusser, 1971, 129). Uit het onderstaande blijkt dat Althusser wel degelijk deels afstapt van het traditionele Marxistische ideologieconcept¹³⁹;

*“... it is not their real conditions of existence, their real world, that ‘men’ ‘represent to themselves’ in ideology, but above all it is their **relation to those conditions of existence which is represented to them there**. It is this relation which is at the centre of every ideological, i.e. imaginary representation of the real world ... all ideology represents in its necessarily imaginary distortion not the existing relations of production (and other relations that derive from them), but above all the (imaginary) relationship of individuals to the relations of production and the relations that derive from them. What is represented in ideology is therefore not the system of the real relations which govern the existence of individuals, but the imaginary relation of those individuals to the real relations in which they live.* (Althusser, 1971, 131)

Het mag dan ook niet verbazen dat Foucault zijn theorie van subjectposities deels baseerde op de notie van interpellatie die ontwikkeld werd door Althusser. Toch weigert Foucault het neomarxistische ideologieconcept op basis van twee redenen. Marxisten definiëren ideologie als een geheel van ideeën die de economische basis van de maatschappij reflecteren. De heersende ideeën in een samenleving zijn dan de ideeën van de heersende klasse. Foucault is echter sterk gekant tegen dit

¹³⁷ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 49 .

¹³⁸ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 92-95 .

¹³⁹ ALTHUSSER (L.) . *Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation)* . In: ZIZEK (S.) (ed.) . *Mapping Ideology* . London, Verso, 1994, pp. 130-131 .

reductionisme waarin de relatie tussen kennis en macht gereduceerd wordt tot een relatie tussen de kennis en macht van bepaald klassen. Ten tweede hebben we reeds gezien dat hij gekant is tegen de idee van *achterliggende* waarheden. De Marxistische ideologienotie is echter juist gebaseerd op de idee van ideologie als een fenomeen dat de reële bestaansvoorwaarden verhult. Foucault stelt dat er geen enkele gedachtegang is die een absolute aanspraak kan maken op dé waarheid. Hetzelfde geldt voor het Marxistisch denken. Omdat *alle* politieke en sociale gedachtegangen verweven zijn met een wisselwerking van kennis en macht is de traditionele Marxistische vraag van *in wiens belangen taal, representatie en macht opereren* dan ook absurd¹⁴⁰. Iedereen maakt immers gebruik van deze elementen. Desalniettemin leverde Althusser een belangrijke bijdrage in de theoretische ontwikkeling van het discoursconcept van Foucault. Stuart Hall stelt dat zijn bijdrage voornamelijk ligt in het feit dat hij de verwaarloosde kwestie van de internalisatie van ideologie belicht. Hiermee werd immers de weg geopend naar een *geleefd* discoursconcept. Dit betekent dat discourses het kader leveren dat de grenzen van wat betekenisvol ervaren kan worden bepaalt, en de mogelijkheden tot actie en spreken zowel creëren als limiteren¹⁴¹.

We kunnen de verschillen tussen ideologische analyses en discoursanalyses misschien het best illustreren a.d.h.v. een voorbeeld. Neem nu seksisme. Ideologische en discoursanalyses zouden het ongetwijfeld eens zijn over de wat nu al dan niet seksistische *statements* zijn. In ideologische analyses zou men volgens Sara Mills seksistische uitspraken zien als vormen van vals bewustzijn, een manier waarop subjecten geïnterpelleerd worden en daarmee verplicht worden om zichzelf te erkennen als seksuele subjecten. We moeten deze stelling van Mills echter wel relativiseren a.d.h.v. bijvoorbeeld Althusser's ideologieconcept dat we hierboven hebben belicht. Hoewel ideologie volgens Althusser inderdaad een vertekend beeld van de (materiële) werkelijkheid geeft, stapt hij wel degelijk af van ideologie als simpelweg *vals* bewustzijn. Door seksistische uitspraken in het taalsysteem te accepteren nemen de geïnterpelleerde subjecten volgens Mills (in ideologische analyses) posities op in een hiërarchisch systeem van genderverschillen. Seksistische ideologische uitspraken zouden subjecten dan in een *status quo* duwen waarin vrouwen als inferieur aan mannen worden gezien. Hoewel een dergelijke analyse duidelijk kan maken hoe seksisme genormaliseerd en geaccepteerd wordt in een cultuur, kan ze de contestatie van seksistische ideologieën niet adequaat verklaren. In een discoursperspectief kan men het seksistisch discours zelf nemen en nagaan hoe het debat rond seksisme eigenlijk een strijd is om wat de waarheden omtrent genderverschillen zijn. Doordat we dus in staat zijn om over seksisme te praten, wordt er de mogelijkheid van een antiseksistisch discours aangeboden. Het effect van anti-seksistische campagnes ligt dan niet zozeer in een verandering van het taalgebruik (bijvoorbeeld niet meer weermeisje, maar weervrouw zeggen) in de maatschappij, maar eerder in de blootstelling van seksistische structuren. Het is dan ook hier dat een seksistisch discours een anti-seksistisch discours in het leven kan roepen dat de *power/knowledge* voorziet om verzet te bieden tegen een seksistische structuratie van de maatschappij. Beide analyses zien seksisme als symptomatisch voor bepaalde machtsrelaties. In de ideologische analyse vormt deze machtsuitoefening de vrouw om tot een machteloos subject. In discoursanalyses ziet men echter dat deze machtsuitoefening een discours teweegbrengt dat vrouwen de mogelijkheid biedt om zich te verzetten tegen het dominante *power/knowledge* systeem¹⁴². Daarom kunnen we dan ook besluiten dat¹⁴³;

“Discourse is not simply that which masks, rather it is the thing for which and by which there is struggle, discourse is the power which is to be seized” (Foucault, 1981, 239)

---

¹⁴⁰ HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 2001, p.75-76 .

¹⁴¹ PURVIS (T.) en HUNT (A.) . Discourse, ideology, ... In: *British Journal of Sociology* . London, Routledge, Vol 44 (3), 1993, pp. 483-485 .

¹⁴² MILLS (S.) . *Discourse* . London, Routledge, 1997, pp. 43-46 .

¹⁴³ PURVIS (T.) en HUNT (A.) . Discourse, ideology, ... In: *British Journal of Sociology* . London, Routledge, Vol 44 (3), 1993, p. 489 .

3.3 Foucault en onze poststructuralistische, postmarxistische, en postmodernistische Desiderata

Nu we Foucault's denken uitgebreid beschreven hebben, kunnen we nagaan in welke mate we dichter bij onze poststructuralistische, postmarxistische en postmoderne desiderata zijn gekomen. Foucault komt zeer dicht bij de gewenste maatschappijvisie maar schiet op twee belangrijke punten tekort. Laten we onze checklist even overlopen.

- We vinden bij Foucault inderdaad een acceptatie terug van het constructivistische aspect van culturele betekenissystemen.
- Hoewel we het kritische aspect niet zozeer terugvinden in de archaeologische benadering kunnen we wel spreken van een kritische houding in Foucault's genealogische analyses. Een kritische discoursanalyse is kritisch in de zin dat analyse verder moet gaan dan het louter beschrijvende. Deze kritische houding is nauw verbonden aan het constructivistische aspect.
- Het Foucaultiaanse analysekader is overduidelijk eerder van discours theoretische dan van discoursanalytische aard. Onder discours theoretische benaderingen verstaan we structuralistische maar vooral poststructuralistische theorieën die zich afzetten tegen louter representatieve en expressieve taalconcepten.
- Zowel de arbitraire als de contingente aard van sociale betekenis en historische ontwikkeling worden door Foucault geaccepteerd.
- Foucault hanteert een radicaal verzet tegen eender welke vorm van essentialisme.
- Foucault's werk kunnen we zeker niet als een louter diachronische of synchronische analyse van de hand doen.
- De maatschappijvisie waar we naartoe willen mag noch het materiele aspect van de werkelijkheid ontkennen, noch de betekenis hiervan zoeken in het materiele. Betekenis is immers arbitrair en socio / historisch contingent. Hier valt echter enige ambiguïteit op te merken. Foucault maakt immers een zeer onduidelijk analytisch onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve. Hierbij wordt het uiterst moeilijk om na te gaan op welke wijze deze twee sferen mekaar al dan niet beïnvloeden.
- Met betrekking tot de acceptatie van de openheid van sociale en discursieve structuren doet er zich bij Foucault ook een probleem voor. Hoewel hij deze openheid aanvaardt en zelfs analyseert blijven er volgens veel discours theoretici toch sterk structuralistische tinten aanwezig in zijn werk.

Er zijn dus twee punten waarrond we Foucault's theorie moeten bekritisieren in relatie tot de theorie van politiek contingente actie waar we naartoe willen.

3.3.1 Het analytisch onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve

Foucault's onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve is heel ambigu. Dit is het duidelijkst in zijn archaeologie waarin discourses autonome systemen zijn die bestaan uit een verscheidenheid aan *statements*. Zo bestaat het discours over waanzin uit al wat gezegd werd over waanzin in een bepaalde periode en is het geen direct gevolg van veranderingen in technieken, instituties, of machtsrelaties. Er is immers sprake van wederzijdse constitutie. Naarmate Foucault meer neigt naar zijn genealogische benadering zal hij stellen dat nondiscursieve praktijken, de formatieregels van discourses kunnen wijzigen¹⁴⁴. Het wordt echter extreem moeilijk om een onderscheid tussen het discursieve en nondiscursieve in stand te houden als men tegelijkertijd de constitutieve rol van discourses wil bewaren. Volgens de behandelde discours theoretici ziet Foucault

---

¹⁴⁴ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 64-65 .

nondiscursieve praktijken als primordiale relaties die onafhankelijk van alle discours bestaan tussen instituties, technieken, sociale praktijken etc... . Hij beweert volgens Purvis en Hunt hiermee niet dat er een sfeer *buiten* discours bestaat want alle sociale praktijken en instituties functioneren immers doorheen discoursen. Hij stelt echter wel dat sociale praktijken en instituties niet reduceerbaar zijn tot discoursen; de bestaansvoorwaarden voor sociale praktijken zijn volgens Foucault immers niet louter discursief. Foucault komt dus heel dicht bij een vorm van extreem relativisme maar weigert deze volledig te omarmen. De kwestie van effect wordt dan ook heel dubbelzinnig. Foucault richtte zijn aandacht steeds naar de bestaansvoorwaarden van bepaalde historische situaties. Een vraag naar wat de bestaanscondities zijn die de *uitvinding* van de gevangenis mogelijk maakten, is echter nog geen effectvraag¹⁴⁵. In het vorige hoofdstuk hebben we dan wel aangeduid dat er geen eenduidige effectrelaties te voorspellen zijn in het maatschappelijk gebeuren en dat alle geschiedenis historisch contingent is, maar het onderscheid dat Foucault maakt tussen het discursieve en nondiscursieve doet toch wel vragen rijzen omtrent de relatie tussen de twee. We zullen in het volgende hoofdstuk argumenteren voor een opheffing van dit onderscheid.

3.3.2 Structuratie of structuralisme

Het verschil tussen Foucault en Giddens betreffende sociale verandering schuilt voornamelijk in de notie van reflexiviteit. Men kan Foucault's discoursconcept namelijk redelijk goed vereenzelvigen met een structuur als een geheel van rules/resources. Foucault aanvaardt volgens de behandelde discours-theoretici echter niet dat deze *rules/resources* zomaar door de actor gebruikt kunnen worden om de sociale structuur te veranderen. Het subject is in de eerste plaats een product van het discours. Enkel in zijn allerlaatste denken weidt Foucault enigszins uit over de reflexiviteit van het sociale subject. Hij gaat hier spijtig genoeg niet diep genoeg op in om reflexiviteit compatibel te maken met een niet-essentialistische visie op het subject. In het voorgaande hoofdstuk hebben we echter gepleit voor een visie die eerder aansluit bij de structuratiebenadering van Giddens opdat we de contingentie van het politieke kunnen aanvaarden en analyseren. De structuralistische component van Foucault staat dit echter in de weg omdat we nergens in zijn denken een concept terugvinden dat we kunnen vergelijken met het dislocatieconcept van Laclau en Mouffe. Zoals we hebben aangetoond is dislocatie echter "*the very form of temporality, possibility and freedom*" (Laclau, 1990, 143), zaken die wel degelijk terug te vinden zijn in onze maatschappelijke geschiedenis. Nergens in zijn analyse vinden we echter de idee terug dat discoursen mekaar kunnen tegenwerken en we moeten ons dan ook de vraag stellen of de maatschappij wel zo monolythisch is als hij beweert. In het volgende hoofdstuk zullen we dan ook pleiten voor de incorporatie van een neogramsciaans discours- en hegemonieconcept dat conflicterende discoursen toelaat. Hoewel we in Foucault dus een toenemende aandacht voor de verwevenheid van discours, kennis, waarheid en macht zien, blijven actie en de voorwaarden voor sociale verandering enigszins verwaarloosd

3.3.3 De dood van het subject?

De twee voorgaande kritieken kunnen we combineren in een kritiek op de *dood van het subject*. Waar men in het structuralisme meer en meer overtuigd raakte van de *dood van het subject* en de primordialiteit van structuur zien we in de jaren '90 echter een verhoogde interesse in de opkomst en proliferatie van een veelheid aan identiteiten. Dit wil echter niet zeggen dat er zich een strikte polarisering voordeed omtrent aanhangers en tegenstanders van de subjectproblematiek. Het is juist om te stellen dat de dood van het Subject (als een universeel reductionistisch principe) leidde tot een vernieuwde interesse omtrent de kwestie van subjectiviteit. Het is misschien wel de onmogelijkheid van een referentie aan een concreet en eindig transcendent centrum dat ons in staat stelt om deze

¹⁴⁵ PURVIS (T.) en HUNT (A.) . Discourse, ideology, ... In: *British Journal of Sociology* . London, Routledge, Vol 44 (3), 1993, pp. 490-491 .

multipliciteit in te zien. In het voorgaande hebben we aangetoond hoe gesloten en gecentreerde totale verklaringen niet in staat zijn om het contingent handelen van een subject te verklaren. Als we dit koppelen aan de opkomst van de veelheid aan identiteiten en belangen in de jaren '90 zien we een groeiende kloof tussen het theoretisch denkbare en de eigenlijke realiteit. Omdat deze realiteit de linkse projecten dwong om het transcendente Subject te vervangen door een veelheid aan ongedomesticeerde identiteiten binnen een enkele linkse objectieve totaliteit, drong het concept van *subjectposities* zich op de voorgrond¹⁴⁶. Deze term heeft een uitermate structuralistische oorsprong maar speelt ook een zeer grote rol in de poststructuralistische discoursstheorie. Subjectposities spelen een grote rol in de bredere discoursstheorie van Foucault die de discursieve aard van sociale actie en macht op *quasi*structuralistische wijze belichtte. Een veel zuiverdere vorm van *post*structuralisme zullen we terugvinden bij Laclau en Mouffe.

---

¹⁴⁶ LACLAU (E.) . Universalism, Particularism and the Question of Identity . In: LACLAU (E.) . Emanicipation(s) . London, Verso, 1990, p.20 .

4 De bijdrage van Gramsci voor Discourstheoretische Politieke Analyse

In het voorgaande hoofdstuk hebben we twee grote problemen geïsoleerd in Foucault's denken. We hebben geargumenteed dat deze problemen zijn gecentreerd rond;

- Een quasistrukturalisme dat zich uit in de gebrekkige mogelijkheden van het subject om actief te participeren in zijn of haar eigen bestemming. Dit probleem is gekoppeld aan een gebrekkige aandacht voor conflicterende discoursen.
- Foucault's bizarre onderscheid tussen het discursieve en nondiscursieve waarmee hij een radicaal relativisme op de valreep weigert.

Zoals we hieronder zullen aantonen zijn deze problemen niet onoverkomelijk. Er zijn twee wegen die we moeten volgen om tot een adequaat discoursconcept te komen. Ten eerste moeten we de mogelijkheid van conflicterende discoursen verder uitwerken a.d.h.v. Gramsci's hegemonieconcept. Ten tweede moeten we komen tot een radicaal relativisme waarin alle betekenis discursief is. Hoewel Foucault dit ook aanvaardt maakt hij toch een analytisch onderscheid tussen het discursieve en niet discursieve. In dit hoofdstuk willen we echter eerst en vooral het hegemonieconcept van Gramsci introduceren. Hoewel Gramsci enorm veel contingentie in zijn theorievorming inbouwt komt hij niet tot de theorie waar we naartoe willen. De redenen hiervoor zullen we hieronder belichten. Desalniettemin is zijn hegemonieconcept van onschatbare waarde voor de discours Theorie van Laclau en Mouffe.

4.1 Gramsci en de Terugkeer van het Politieke

We hebben reeds gezien dat er een grote nood is aan een antwoord op de vraag naar meer contingentie in de theorievorming. We hebben ook enkele gefaalde pogingen tot de introductie van contingentie belicht a.d.h.v. Althusser, Balibar en Cohen. De voornaamste reden van dit falen lag in de eerste plaats in een determinering *in the last instance* door de economie, en in de tweede plaats in de opvatting van de maatschappij als een gesloten gecentreerde structuur. Dit nam met zich mee dat de overbenadrukking van een economisch getinte *logic of necessity* – ondanks de invoering van het concept *overdeterminatie* – in het (neo)marxistisch denken leidde tot een verwaarlozing van noties als actie, strategie en ideologie die eerder gekenmerkt worden door een *logic of contingency*. Beide logica's zijn dan wel aanwezig in het Marxisme, er is duidelijk sprake van een hiërarchie tussen de twee. Contingentie is in dit opzicht dan ook geen contingentie meer omdat de autonomie van de economische, politieke en culturele sferen opgehoft wordt bij een determinering *in the last instance* door een fundamentele sfeer. Toch neemt het politieke een steeds belangrijkere plaats in als gevolg van de vele dislocaties die de traditionele theorievorming ondergaat. Gramsci speelde hier een uitermate grote rol. Zowel het quasistrukturalisme van Foucault als het neomarxisme van Althusser, Balibar en Cohen, zijn beïnvloed door het denken van Gramsci.

Gramsci anticepeerde Althusser op verschillende punten. Hij had het over (1) de materiële aard van ideologie, over (2) de aanwezigheid van ideologie op alle niveaus van het sociale, en over (3) de subjectproducerende rol van ideologie. We moeten echter wel onthouden dat veel van de aspecten die we hieronder belichten *impliciet* zijn in het schrijven van Gramsci. De oorspronkelijke formulering van Gramsci's neomarxisme is ondertussen namelijk sterk achterhaald. De enige intellectuele traditie die hem kon ondersteunen in zijn anti-economistische project was immers het historicisme van Croce. Het structuralisme zou pas na en mede dankzij Gramsci verschijnen¹⁴⁷. De redenen waarvoor we

¹⁴⁷ MOUFFE (C.) . Hegemony and Ideology in Gramsci . In: MOUFFE (C.) (ed.) . *Gramsci and Marxist Theory* . London, Routledge, 1979, p. 188 .

Gramsci hier pas aanhalen zijn tweevoudig. Ten eerste hebben we gekozen voor een thematische aanpak met een historische tint. Waar we het voordien voornamelijk over structuralisme hadden, kiezen we nu voor de behandeling van niet-essentialistische definities van o.a. ideologie, hegemonie en zogenaamd superstructurele fenomenen in het algemeen. Ten tweede is de revisie en incorporatie van Gramsci in een theorie van historisch contingente politieke actie het efficiëntst als men bekend is met de discursieve aard van alle sociale betekenis.

4.1.1 Hegemonie en ideologie bij Gramsci

Het hegemonieconcept is een reactie op de toenemende dislocaties die het historisch materialisme onderging. Het is dan ook via het hegemonieconcept dat er meer en meer plaats voor contingente historische ontwikkeling in het neomarxistisch conceptuele kader vrij komt. Hoewel we hier zeker niet de volledige oorsprong en evolutie van het hegemonieconcept zullen behandelen, is het toch nuttig om even te kijken hoe dit concept in het pre-Gramsciaans Marxisme werd ingevuld. Hegemonie is steeds een term geweest die niet enkel bij Lenin, maar ook bij Plekhanov, Sorell en andere Marxisten, de verstoring van de *normale* maatschappelijke ontwikkeling moest opvangen. Het begrip moest een antwoord geven op de vraag hoe men politieke allianties creëert die in staat zijn om socialistische revoluties in de kapitalistische en feodale samenlevingen teweeg te brengen. Bij Plekhanov en Sorell beschreef het begrip dan ook hoe proces waarbij de Russische arbeidersklasse door de zwakke positie van de bourgeoisie, de revolutionaire taak op zich nam. Een taak die volgens het klassieke Marxisme in een dergelijke situatie niet voor het proletariaat was weggelegd. In de Leninistische traditie werd hegemonie gedefinieerd als het politieke leiderschap van de arbeidersklasse binnen een brede alliantie van klassen. Dit leiderschap was echter louter politiek. De klassen en groepen in de hegemonische alliantie “*strike together but march seperatly*”. De verschillende identiteiten die dan participeren in een bepaald hegemonisch blok blijven volgens Lenin dan ook ongewijzigd bestaan in hun hegemonische relatie. Tot en met Lenin werd er steeds over hegemonie gesproken als een alliantie van afzonderlijke identiteiten die samen worden gehouden door de tactische manipulaties van het leiderschap binnen de leidende communistische partij. Gramsci verving dit eerder autoritair hegemonieconcept door een meer democratische notie die zowel politiek als moreel/intellectueel leiderschap omvat. Hegemonie is dan geen alliantie van gepreconstrueerde identiteiten meer, maar een proces van productie van een nieuwe collectieve identiteit. Hiermee benadrukt Gramsci de contingente articulatie van sociale krachten en politieke taken¹⁴⁸. Articulatie wordt door Laclau en Mouffe gedefinieerd als¹⁴⁹;

“any practice establishing a relation among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice” (Laclau en Mouffe, 1985, 105)

Een dergelijke opvatting van hegemonie impliceert echter een radicale breuk met het economisme (zowel epifenomenologisch als reductionistisch) van het neomarxistisch denken. Het impliceert immers een breuk met de drie voornaamste principes van het pre-Gramsciaans Marxisme¹⁵⁰;

1. Alle subjecten zijn klassensubjecten.
2. Alle sociale klassen hebben hun eigen (exclusieve) paradigmatische ideologieën
3. Alle ideologische elementen liggen verankerd in bepaalde klassen.

¹⁴⁸ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp.107-109 .

¹⁴⁹ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Hegemony and Social Strategy: towards a radical democratic politics* . London, Verso, 1985, p. 105 .

¹⁵⁰ MOUFFE (C.) . *Hegemony and Ideology in Gramsci* . In: MOUFFE (C.) (ed.) . *Gramsci and Marxist Theory* . London, Routledge, 1979, p. 189 .

Een eenduidige definitie van hegemonie is heel moeilijk te geven. Hoewel een beschrijving van dit concept nuttiger is, kunnen we wel stellen dat hegemonie in alle geval een vorm van politiek, moreel en intellectueel leiderschap is die refereert naar¹⁵¹;

“a loosely interrelated set of ruling ideas permeating a society, but in such a way as to make the established order of power and values appear natural, taken-for-granted and commonsensical. A ruling ideology is not imposed but appears to exist by virtue of an unquestioned consensus. Hegemony tends to define unacceptable opposition to the status quo as dissident and deviant. In effect, hegemony is a constantly reasserted definition of a social situation, by way of discourse rather than political or economic power, which becomes real in its consequences.” (McQuail, 1992, 99)

Hegemonie omvat zowel leiderschap als dominantie doorheen de economische, politieke, culturele en ideologische domeinen van de maatschappij. Het is de macht die een bepaalde klasse in de maatschappij heeft in alliantie met andere sociale krachten. Hegemonie is echter nooit volledig, maar bestaat steeds tijdelijk in een onstabiel evenwicht. Het gaat eerder om integratie dan om dominantie van de gesubordineerde klassen d.m.v. concessies of ideologie. Het gaat om het inwinnen van consensus omtrent de maatschappelijke schikking. Daarom is hegemonie steeds het object van strijd omtrent de punten waar de instabiliteit van de relaties tussen klassen en blokken het grootst is. De allianties kunnen economische, politieke en ideologische vormen aannemen. Hegemonische strijd vindt plaats op een breed front dat alle instituties van de *civil society* omvat. We vinden het dus terug in het onderwijs, in de vakbonden maar ook bijvoorbeeld in de familie¹⁵². Hegemonie dringt daarom niet enkel de *civil society* door, maar vinden we ook terug in de strijd om de organisatie van de economie. De economie heeft bij Gramsci geen bevoordeelde rol meer als ultiem centrum van de sociale totaliteit maar is gewoon een van de vele velden in de strijd om hegemonie uitgevochten wordt¹⁵³.

Volgens Gramsci dient ideologie gedefinieerd te worden als het terrein waarop mensen bewegen, bewust worden van hun posities en strijd voeren. We vinden hier dus nog voor Althusser de idee terug dat subjecten niet zomaar gegeven zijn maar de producten zijn van sociale praktijken. Meer nog; hij impliceert volgens Mouffe zelfs dat ideologie gematerialiseerd wordt in instituties en praktijken. De idee van ideologie als sociale praktijk wordt door Gramsci nog verder uitgewerkt door een analogie op te stellen met religie. Het gaat in beide gevallen om wereldbeelden die zich ofwel manifesteren op een hoog niveau van abstractie (bijvoorbeeld in filosofie), of in een eenvoudiger vorm van *gezond verstand* die de populaire vorm is van de *hogere* filosofieën. Degelijke wereldbeelden zijn nooit individueel maar de uitdrukking van het gemeenschapsleven van een sociaal blok. Daarom spreekt Gramsci van *organische ideologieën*. Organische ideologieën organiseren de massa's en zijn het informerende principe van alle individuele en collectieve activiteiten omdat mensen doorheen deze organische ideologieën tot hun bewustzijn komen. Hiermee zijn alle bewustzijnsvormen uitermate politiek geladen. Gramsci stelt dan ook de volgende vergelijking op; filosofie = politiek = ideologie. Hoewel Gramsci zich nooit zo heeft uitgedrukt moet het nu wel duidelijk zijn dat hij ideologie als een subjectproducerende activiteit ziet¹⁵⁴. Dit verklaart dan ook de opkomst van Althusser's denken. Aangezien Foucault veel van zijn denken op Althusser's subjecttheorie baseerde, is het zeker ook interessant om een vergelijking tussen Gramsci en Foucault te maken.

Gramsci en Foucault zijn het met mekaar eens dat macht en dominantie slechts kunnen functioneren in zoverre de gedomineerden in consensus zijn met deze dominantie. Zonder toestemming/*consent* is er geen dominantie. Bovendien zijn ze het ook met mekaar eens over de manier waarop deze instemming

¹⁵¹ MCQUAIL (D.) . *Mass Communication Theory : an introduction* . London, Sage Publications, 1994, p. 99.

¹⁵² FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, p. 92 .

¹⁵³ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, pp.53-54 .

¹⁵⁴ MOUFFE (C.) . Hegemony and Ideology in Gramsci . In: MOUFFE (C.) (ed.) . *Gramsci and Marxist Theory* . London, Routledge, 1979, pp. 186-187 .

tot stand komt. *Consent* wordt geproduceerd doorheen sociale relaties, in interacties en in de micropraktijken die we in de alledaagse handelingen terugvinden. Uiteraard zijn er ook grote verschillen waar te nemen¹⁵⁵. Hier is het echter in de eerste plaats de bedoeling een verband te leggen tussen discours­theorie en het neomarxisme van Gramsci.

Ideologie is bij Gramsci (en Althusser) dan ook een wereldbeeld dat zich manifesteert in kunst, wetgeving, economische activiteit en in alle andere manifestaties van het individuele en collectieve leven. Hoewel de interpellatie van subjecten een bijdrage van Althusser is, zien we een gelijkaardige overweging reeds bij Gramsci. Hij ziet subjecten als gestructureerd doorheen een diversiteit van ideologieën die impliciet zijn aan de verscheidenheid van hun praktijken. Subjecten hebben dan ook een *strangely composite* karakter. Gramsci laat hiermee meer dan genoeg ruimte voor conflicterende ideologieën. Hij spreekt van een *ideologisch complex* waarin ideologieën conflicteren, overlappen en mekaar doorkruisen. Bijgevolg worden ideologische complexen steeds ge(re)structureerd en ge(re)articuleerd. Als we hier nog verder op in zouden gaan belanden we echter bij de theorievorming van Laclau en Mouffe. Laten we voorlopig nog even bij Gramsci blijven¹⁵⁶. Gramsci komt tot dergelijk opvattingen van ideologie en hegemonie via een grondige herdenking van het klassieke Marxisme. Hieronder zullen we de voornaamste verschillen belichten.

4.1.2 Gramsci's maatschappelijke topografie

Gramsci streefde in zijn schrijven naar een breuk met de economistische interpretaties van de onderbouw/bovenbouw problematiek. Hij doet dit door de rol van de ideologische vormen te belichten waarin mensen zich bewust worden van de (economische) conflicten en deze conflicten uitvechten. Hij verwerpt de notie van ideologie als vals bewustzijn en daagt hier dan ook een van de meest fundamentele stellingen van de Marxistische doctrines uit. Zijn herdenking van het ideologieconcept gaat hand in hand met zijn herdenking van de notie van hegemonie¹⁵⁷. In plaats van hegemonie en ideologie te verwijzen naar de epifenomenologische regio van de superstructuren, doordringen ideologieën en het streven naar hegemonie alle sferen van het sociale¹⁵⁸. Laten we daarvoor eerst kijken naar wat het sociale volgens Gramsci precies inhoudt.

Gramsci keert de hiërarchie tussen boven- en onderbouw om. Dat wil echter niet zeggen dat het plotseling de staat wordt die de economie determineert. We willen immers niet de ene vorm van essentialisme (economisme) vervangen door een andere vorm (politicisme). Om duidelijk te maken hoe Gramsci dit probleem omzeilt moeten we de notie van *civil society* aanhalen. In de plaats van de traditionele Marxistische maatschappijvisie als een tweedimensioneel gegeven bestaande uit de staat en de politieke economie, staat Gramsci een driedimensionele maatschappijvisie voor bestaande uit de staat, de economie en uit de *civil society*. Hier moet men wel onthouden dat deze drie sferen louter methodologisch en analytisch onderscheidbaar zijn¹⁵⁹. Deze drie elementen van het sociale staan niet in een universele en onveranderlijke relatie tot elkaar, maar worden *gearticuleerd* binnen een relationele totaliteit zonder vooraf bepaald centrum waardoor alternatieve relaties tussen staat, economie en *civil society* mogelijk zijn. Dit is dan ook wat Gramsci een *historisch blok* noemt¹⁶⁰;

“... a complex, contradictory and only relatively unified ensemble of institutional orders of state, economy and civil society.” (Gramsci, 1971, 366)

¹⁵⁵ HOLUB (R.) . *Antonio Gramsci: beyond marxism and postmodernism* . London, Routledge, 1992, pp.199-200.

¹⁵⁶ FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, pp. 92-93 .

¹⁵⁷ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 88-89.

¹⁵⁸ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, pp.53-54 .

¹⁵⁹ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 53.

¹⁶⁰ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 28 .

Het concept van *historisch blok* is dan ook analoog aan Althusser's sociale formatie, aan Balibar's productiemodaliteit, en zelfs aan Foucault's notie van discursieve formatie. Bij Althusser en Balibar was er echter teveel sprake van economisch essentialisme, reductionisme en epifenomenologie, zaken waar we bij Foucault niet meer van kunnen spreken. De ontwikkeling van Gramsci's hegemonieconcept resulteert dus in een nieuwe maatschappelijke topografie. Gramsci benadrukt het belang van de ideologische superstructuren (staat + *civil society*) in de determinering van de economische structuur. Binnen de ideologische superstructuur is de *civil society* prioritair boven de *political society* (de staat). Toch is er niet echt sprake van een loutere omkering van de onderbouw/bovenbouw problematiek. De concepten *integrale staat* en *historisch blok* impliceren immers zowel structurele als superstructurele elementen. De *integrale staat* slaat op zowel de hegemonische als de dictatoriale aspecten van politiek leiderschap. De staat is dan geen louter instrument van een bevooroordeelde klasse meer, maar "*the entire complex of practical and theoretical activities with which the ruling class not only justifies and maintains its dominances, but manages to win the active consent of those over whom it rules*" (Gramsci, 1971, 137)¹⁶¹. Over de rol van het politieke zullen we in het volgende hoofdstuk nog terugkomen.

Met de bovenstaande interpretaties van ideologie en hegemonie staan we kilometers verwijderd van de *repressive hypothesis* die we onder Foucault belicht hebben en terug te vinden is in talloze (neo)marxistische maar ook liberale varianten. Een nieuwe hegemonie die als contrahegemonie kan dienen voor een bestaande maatschappelijke schikking vereist de creatie van een *nieuwe collectieve wil* tussen een veelheid aan groepen en klassen in een maatschappij. Deze collectieve wil wordt voornamelijk doorheen de *civil society* gevormd. Nieuw is hier dan ook dat hegemonie niet vanuit de staat opgelegd hoeft te worden. Hegemonie en ideologie kunnen zich relatief onafhankelijk van de staat of de economie ontwikkelen. De motivatie voor de creatie van een hegemonie is echter vaak het bereiken van *state power*. Gramsci noemt het geheel van strategieën die dienen ter inwinning van hegemonie in de *civil society* ter bereiking van *state power*, de *war of position*¹⁶².

4.1.3 Gramsci's anti-economisme

De bovenstaande opvattingen van ideologie en hegemonie impliceren een radicale breuk met alle vormen van economisme. Een dergelijke breuk vereist zoals we hierboven reeds gezien hebben de ontkrachting van drie uitermate Marxistische stellingen;

1. Alle subjecten zijn klassensubjecten.
2. Alle sociale klassen hebben hun eigen (exclusieve) paradigmatische ideologieën
3. Alle ideologische elementen liggen verankerd in bepaalde klassen.

Het Gramsciaans hegemonieconcept druist volledig in tegen een klassenreductionistische opvatting van ideologie. Gramsci stelt dat ideologieën niet onlosmakelijk verbonden met de individuen die ze omvormen tot subjecten. De articulatie van verschillende ideologieën in een hegemonisch project *wijzigt* de ideologieën en hun subjecten in de creatie van een collectieve nationaal/populaire wil. Ideologieën worden in een hegemonisch project dus steeds getransformeerd doorheen een proces van (re)articulatie. Dit impliceert dat ideologische elementen geen reflectie zijn van objectief waarneembare klassenbelangen maar dat het klassen karakter van ideologie opgelegd wordt door het discours waarin deze ideologische elementen gearticuleerd worden. Niet alle ideologieën hebben bijgevolg een klassen karakter en niet alle subjecten zijn klassensubjecten¹⁶³. Als we deze twee conclusies koppelen aan het non-essentialistische discoursconcept van Foucault kunnen we ook gemakkelijker aanvaarden dat niet alle subjecten klassensubjecten zijn.

¹⁶¹ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 90-91.

¹⁶² HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, p. 90.

¹⁶³ MOUFFE (C.) . Hegemony and Ideology in Gramsci . In: MOUFFE (C.) (ed.) . *Gramsci and Marxist Theory* . London, Routledge, 1979, p. 189-195 .

Hoewel Laclau en Mouffe dankbaar gebruik maken van de baanbrekende inzichten van Gramsci, worden ze zich in hun recentere werken bewust van een essentialistische restant in Gramsci. Laclau en Mouffe stellen in *Hegemony and Socialist Strategy* dat Gramsci's theorie aangewend kan worden in een non-essentialistisch discours als het hunne, maar dat Gramsci zelf nog wel degelijk beperkt werd door een aantal essentialistische vooronderstellingen. De voornaamste van deze vooronderstellingen was dat hoewel verscheidene groepen en klassen geïncorporeerd kunnen worden in een hegemonisch project, dit project toch voorgetrokken moet worden door een fundamentele sociale klasse. De stelling dat het enkel de fundamentele klassen zijn die hegemonische subjecten kunnen worden is de *essentialistische restant* in Gramsci¹⁶⁴. De notie van hegemonie is bij Gramsci dus gebaseerd op een bevoordeelde klasse die naar een dominante positie geleid zal worden door organische intellectuelen wiens rol het is om de onderliggende bewegingen van de geschiedenis te kennen. De uiteindelijke dominantie van een dergelijke hegemonische klasse is dus nog steeds een onvermijdelijk gegeven. Hoewel we bij Gramsci redelijk veel contingentie tegenkomen in de concepten van hegemonie en historisch blok, is er nog steeds een *logic of necessity* die hem bindt aan een vorm van essentialisme. Laclau en Mouffe zullen ook van deze laatste essentialistische restant afstappen a.d.h.v. hun discourestheorie. Een voorbeeldje van de hand van Laclau is hier echter wel welkom. Hij heeft het bijvoorbeeld over een vakbondsorganisatie die in een bepaalde buurt in staat is gebleken om haar belangen uit te breiden naar homoseksuele strijdpunten en bijgevolg de centraliteit van klasse in hun vakbondsidentiteit liet wegglijpen. Wanneer dit gebeurt kunnen we volgens hem spreken van hegemonie¹⁶⁵. Het is via dit non-essentialisme in hegemonie en conflict dat we komen tot het postmarxisme en poststructuralisme van Laclau en Mouffe.

4.2 Naar Primordialiteit van het Politieke

We kunnen de primordialiteit van het politieke hier niet volledig belichten omdat we nog niet bekend genoeg zijn met een aantal aspecten van het denken van Derrida, Laclau en Mouffe. We zullen ons hier dan ook beperken tot een onderscheid tussen het sociale en politieke op basis van de concepten *sedimentatie* en *reactivatie*. Eerst en vooral moeten we echter duidelijk maken dat de primordialiteit van het politieke niet noodzakelijk een vorm van *politicisme* impliceert. Een dergelijke opvatting ziet het politieke immers als gesitueerd binnen een gesloten regio in de sociale totaliteit (doorgaans de staat). Politiek moet daarentegen opgevat worden als het organiserende principe voor de constitutie van alle sociale relaties, voor de formatie van de intramaatschappelijke sferen van staat, economie en *civil society*. Politiek is daarmee niet reduceerbaar tot één van deze sferen. Ten tweede moeten we opmerken dat de primordialiteit van het politieke *niet* impliceert dat *alles politiek is*. Het is immers nogal belachelijk om dagelijkse routines als televisiekijken, winkelen in de supermarkt etc. als politiek te bestempelen, al kunnen we wel argumenteren dat elk van deze routines een politieke oorsprong heeft die onder bepaalde omstandigheden onthuld kan worden. Het is dan ook vooral om deze laatste reden dat we een onderscheid willen maken tussen het politieke en het sociale¹⁶⁶.

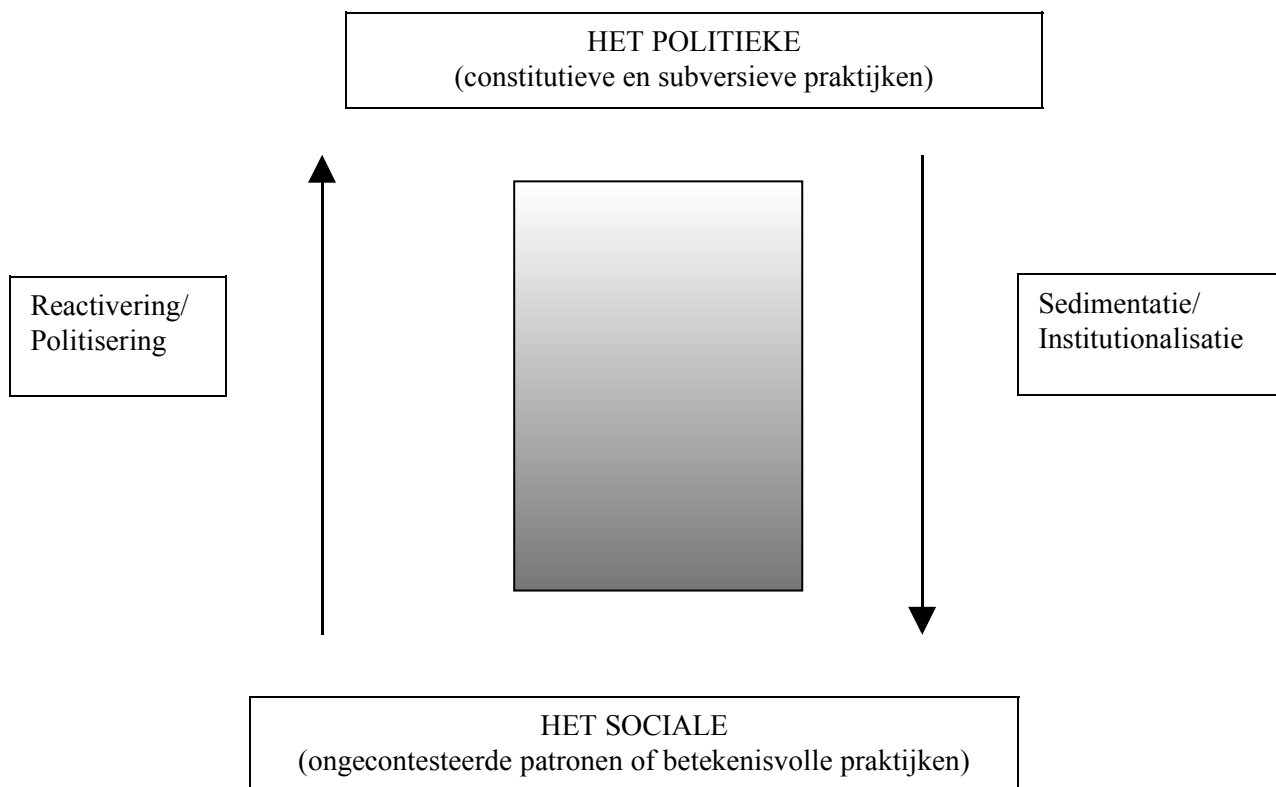
Sociale relaties worden gecreëerd doorheen politieke strijd. Deze relaties houden echter op politiek te zijn als ze na verloop van tijd sedimenteren in een institutioneel ensemble van regels, normen, waarden en regelmatigheden die we voor vanzelfsprekend nemen in ons dagelijks leven. Naarmate de politieke oorsprong van sociale relaties vergeten wordt, worden deze relaties gesedimenteerder en geïnstitutionaliseerder. Hoewel de politieke oorsprong vergeten kan worden, kan ze niet geëlimineerd worden. Er zal altijd een spoor blijven van de uitsluitingspraktijken die inherent zijn aan de vorming van identiteiten (zie verder). Bijgevolg kan er een proces van reactivering plaatsvinden wanneer de geïnstitutionaliseerde praktijken in vraag gesteld worden. Zowel sedimentatie als reactivering zijn

¹⁶⁴ MORERA (E.) . *Gramsci's Historicism: a realist interpretation* . London, Routledge, 1990, p. 171 .

¹⁶⁵ MCROBBIE (A.) . Post-Marxism and Cultural Studies . In: CROSSBERG (N.), NELSON (C.) en TREICHLER (P.) (eds.) . *Cultural Studies* . London, Routledge, 1992, pp. 723-724 .

¹⁶⁶ TORFING (J.) . *Politics, Regulation and the Modern Welfare State* . London, Macmillan Press Ltd., 1998, pp.63-64 .

politieke processen. Het proces van sedimentatie is cruciaal voor de totstandkoming van een hegemonie omdat sedimentatie het repressieve aspect van sociale relaties naar de achtergrond verwijst. Reactivering is een onderdeel van een proces van weerstand aan de dominante machtsstrategie. De kritiek van politicisme kan hier van de hand gedaan worden omdat het politieke niet gescheiden wordt van het sociale. Het zijn twee verschillende *modes of being* en geen aparte sferen. Het is in dit opzicht dat we Gramsci's omkering van de bovenbouw/onderbouw problematiek moeten zien¹⁶⁷. Samenvattend kunnen we dan ook stellen dat sedimentatie verwijst naar het proces van institutionalisering van sociale relaties, terwijl reactivering verwijst naar de politisering hiervan. Schematisch kunnen we de relatie tussen het politieke en het sociale in alle geval als volgt voorstellen¹⁶⁸;

Er valt nog veel meer te zeggen over de primordialiteit van het politieke maar daar hebben we tot nu toe het conceptuele kader niet voor. Desalniettemin hebben we hier aangetoond dat heel de sociale sfeer doordrongen is met politieke actie en identiteiten. Het is a.d.h.v. het politieke dat we de contingente structuratie van socio-historische fenomenen kunnen verklaren. Het is voornamelijk het hegemonieconcept dat van uitermate groot belang is om conflicterende discoursen te begrijpen. Het eerste van de twee resterende problemen van Foucault kan door *hegemonie* worden opgevangen. Het probleem waar het om gaat is;

- Een quasistrukturalisme dat zich uit in de gebrekkige mogelijkheden van het subject om actief te participeren in zijn of haar eigen bestemming. Dit probleem is gekoppeld aan een gebrekkige aandacht voor conflicterende discoursen.

Hoe het hegemonieconcept dit probleem aanpakt zullen we in het volgende hoofdstuk zien. Ook het tweede probleem van Foucault zal daar opgevangen worden;

¹⁶⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp.69-70 .

¹⁶⁸ TORFING (J.).*Politics, Regulation and the Modern Welfare State*.London, Macmillan Press ltd., 1998, pp.70-72 .

- Foucault's bizarre onderscheid tussen het discursieve en nondiscursieve waarmee hij een radicaal relativisme op de valreep weigert.

We hebben nu in alle geval de nodige theoretische werktuigen om tot een theorie van Discourstheoretische Politieke Analyse te komen.

C Discourstheoretische Politieke Analyse

---

1 Een herneming

Voor we beginnen met de beschrijving van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe lijkt het me nuttig om nog eens te hernemen wat een discourstheoretische politieke analyse inhoudt door deze term op een bondige manier te hernemen. Hiervoor zullen een aantal termen worden geïntroduceerd die later in dit hoofdstuk nog verduidelijkt zullen worden. Een herneming van wat nu precies met discourstheoretische politieke analyse bedoeld wordt is echter noodzakelijk. We bouwen nu volledig verder op al het voorgaande zonder telkens opnieuw te benadrukken dat we opteren voor een lezing van Althusser, Saussure, Foucault etc. in het licht van Laclau en Mouffe's discoursstheorie.

De oorsprong en ontwikkeling van discoursstheorie werd gestimuleerd door het toenemend aantal zwakheden (of dislocaties) in de bestaande paradigma's van het sociaal wetenschappelijk onderzoek. Het is gebaseerd op een radicalisering van Gramsci en Althusser's opvattingen betreffende politiek en ideologie op basis van poststructuralistische taalkritiek. Discoursstheorie is bovendien sterk gekant tegen de Marxistische ontologie waarin identiteiten stevast gereduceerd worden tot economische essenties. Discoursstheorie vat de maatschappij dan ook op alseen symbolische ordening waarin sociale antagonismen en structurele crisissen niet gereduceerd kunnen worden tot essentiële klassenproblemen die gedetermineerd worden door economische processen en relaties. De ideologische elementen in een discursief veld zijn contingent en niet gefixeerd. Er is geen fundamentele sociale klasse die een *a priori* bevoordeelde plaats in de historische ontwikkeling inneemt¹⁶⁹.

Het is bijzonder moeilijk om een duidelijk onderscheid tussen methodologie en theorie te maken wanneer we het hebben over discoursstheoretische analyse. Dat komt voornamelijk omdat we geconfronteerd worden met een *discours over discours* en niet met een theorie in de traditionele zin van het woord. Discoursstheorie poneert namelijk geen universele stellingen betreffende bijvoorbeeld de ontwikkeling van geavanceerde industriële samenlevingen. Ten tweede is discoursstheoretische analyse een uitermate flexibele *bricoleur*. Dit betekent dat het een analysekader is dat “...uses the analytical tools at hand and is prepared to store them for later use if their truth value is seriously questioned” (Derrida, 1978, 285). Discoursstheorie is bovendien niet objectief in de zin dat het nooit zal beweren een eenduidige universele waarheid te verkondigen. Discoursstheorie aanvaardt de historisch contingente aard van het concept *waarheid* (cfr. Foucault) en bekritiseert dan ook de totaliserende ideologische horizonten (zie verder) die de contingentie van de criteria voor waarheid en valsheid ontkennen¹⁷⁰. Het onduidelijke onderscheid tussen theorie en empirie in discoursstheoretische analyse is het gevolg van de hermeneutische oriëntatie van het werk van Laclau en Mouffe. We hebben in deze thesis om redenen van bondigheid de filosofische bronnen van het denken van Laclau en Mouffe beperkt tot het werk van Foucault omdat we tot dezelfde conclusies konden komen via een bekritisering en herdenking van het structuralisme in de linguïstiek en in het Marxisme. De les die echter evengoed uit de hermeneutische traditie getrokken kan worden is het feit dat theorie nooit volledig en objectief van realiteit gescheiden kan worden. De theoretische praktijken van de onderzoeker zijn immers zelf constitutief (en gevormd door) de sociale werelden waarin subjecten en objecten zich bevinden. Het mag dan ook niet verbazen dat discoursstheoretici sterk gekant zijn tegen naïeve positivistische opvattingen betreffende methodologie en het verwerven van kennis, een kritiek die voornamelijk door Foucault werd uitgewerkt. Dit betekent niet dat *anything goes*, maar dat de

---

¹⁶⁹ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 5-6 .

¹⁷⁰ TORFING (J.). *Politics, Regulation and the Modern Welfare State*. London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 12 .

waarheid of valsheid van de verklaringen die deze theorie biedt, ligt in de graad waarmee men een plausible en overtuigende verklaring kan bieden voor de op discours-theoretische wijze geproblematiseerde fenomenen¹⁷¹. Vandaar dat ik ook opteer voor de term *discourstheoretische* politieke analyse.

Verder is het ook belangrijk om in te zien dat het hier niet om een structuralistische maar om een *post*structuralistische theorie gaat. De determinering van sociale subjecten is immers niet absoluut als gevolg van het niet-absoloute karakter van de discursieve structuren zelf (zie verder). Dit niet-absoloute karakter maakt dislocaties mogelijk die omschreven kunnen worden als¹⁷²;

“A destabilization of a discourse that results from the emergence of events which cannot be domesticated, symbolized or integrated within the discourse in question. For example, the concurrence of inflation and employment in the early 1970’s dislocated the Keynesian orthodoxy which basically claimed that ‘stagflation’ would never occur. Likewise, the process of globalization tends to dislocate the idea of the nation-state as the privileged terrain for economic activity” (Torfing, 1999, 301)

Dislocatie verwijst dan ook naar het proces waardoor de contingentie van discursieve structuren zichtbaar wordt. Dit heeft belangrijke implicaties voor de relatie tussen actie en structuur. Laclau en Mouffe tonen net als Giddens de complexe interactie tussen actie en structuur aan door het subject een reflexieve eigenschap toe te wijzen. In tegenstelling tot het grootste deel van Foucault’s werk is het subject geen *structural dope* als gevolg van zijn of haar subjectpositie. Beide auteurs verwerpen dan ook een bevoordeling van structuur boven agency. Het vrij handelen van subjecten wordt volgens hen juist mogelijk gemaakt omwille van het feit dat betekenissen slechts gedeeltelijk gefixeerd zijn. Deze gedeeltelijke fixatie is een gevolg van de onvolledige sluiting van het discours. Subjecten staan daarom niet buiten de structuur. Ze nemen net als bij Foucault subjectposities in bij de identificatie met een bepaald discours. Wanneer Laclau en Mouffe spreken over een subject, dan bedoelen ze de subjectposities die individuen in kunnen nemen binnen een discursieve structuur. Een enkel individu kan echter verschillende subjectposities innemen. De identiteit van een persoon kan dan opgebouwd zijn uit een verscheidenheid aan discoursesn waardoor het individu zichzelf bijvoorbeeld zowel als *zwart, vrouw, Katholiek* als *arbeidster* kan bestempelen¹⁷³. Al deze subjectposities nemen bepaalde mogelijkheden tot actie met zich mee. Zoals gezegd hebben subjecten een reflexieve eigenschap. Deze eigenschap komt echter pas tot uiting wanneer er sprake is van dislocatie en het subject bijgevolg de mogelijkheid wordt geboden om de structuur te determineren. Dislocaties komen volgens Laclau op permanente basis voor juist omdat structuren nooit volledig gesloten kunnen zijn en niet alles kunnen omvatten. Het zijn de traumatische momenten van chaos en crisis die de volledige structurele determinatie voorkomen. Torfing stelt dan ook dat *dislocation is the very form of temporality, possibility and freedom*¹⁷⁴. Dislocaties hebben dus een productieve kant die samen met de openheid van discursieve structuren kan verklaren hoe oude identiteiten van de kaart worden geveegd en nieuwe identiteiten mogelijk worden gemaakt¹⁷⁵. De notie van dislocatie is dus de sleutel uit de allesomvattende determinering die we terugvinden in het structuralistisch Marxisme en in het meeste denken van Foucault.

Waarom spreken we nu precies van discours-theoretische *politieke* analyse? Dit heeft voornamelijk te maken met de manier waarop door Laclau en Mouffe over identiteit gedacht wordt. Om te beginnen

¹⁷¹ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . *Introducing Discourse Theory and Political Analysis* . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 6-7 .

¹⁷² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 301 .

¹⁷³ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discours-theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: *Ethiek en Maatschappij* . Gent, jg 4, nr. 4, p. 9 .

¹⁷⁴ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 148-149 .

¹⁷⁵ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discours-theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: *Ethiek en Maatschappij* . Gent, jg 4, nr. 4, p. 10 .

moeten we politieke activiteit opvatten als het proces van reactivering van gesedimenteerde sociale relaties. Het politieke doordringt dan alle sferen van het sociale; d.i. zowel de *civil society* als de staat als de economie¹⁷⁶. Het *politieke* in de discours Theorie van Laclau en Mouffe is gecentreerd rond de concepten *sociaal antagonisme*, *politieke subjectiviteit*, en *hegemonie*. Hun interpretatie van deze concepten geeft ons inzicht in de openheid van sociale structuren waarin alle identiteit differentieel en relationeel geconstrueerd is. Systemen van sociale relaties worden dus opgevat als politieke constructies¹⁷⁷. Het is dan ook de primordialeiteit van het politieke in de schikking van de sociale structuur die maakt dat we van discours theoretische *politieke* analyse spreken.

We hebben nu gezien wat we met een theoretische en politieke analyse bedoelen. Wat bedoelen we nu met *discours* wanneer we het hebben over *discours* theoretische politieke analyse? Geïnspireerd door Laclau en Mouffe definieert Torfing discours als volgt¹⁷⁸;

Een discours is een relationeel ensemble van betekenisvolle sequenties die samen een min of meer coherent kader vormen voor wat gezegd en gedaan kan worden. De notie van discours is een snijpunt in het onderscheid tussen gedachten en realiteit en omvat zowel semantische als pragmatische aspecten. Discours coëxisteert met het sociale en is niet reduceerbaar tot het louter linguïstische. (vertaling)

Deze definitie lijkt op het eerste zicht op geen enkele manier te botsen met het onderscheid dat Foucault maakt tussen het discursieve en het nondiscursieve. Als we de bovenstaande definitie binnen de bredere discours Theorie van Laclau en Mouffe plaatsen, zien we echter dat dit onderscheid opgehoft wordt door de manier waarop discours volgens deze auteurs zou coëxisteren met het sociale. Derrida merkte op dat men in de afwezigheid van een determinerend centrum alles als discours kan opvatten; “*everything becomes discourse*” (Derrida, 1978, 280)¹⁷⁹. Deze stelling van Derrida vereist de nodige verduidelijking. Het betekent niet zozeer dat er geen materiële wereld buiten discours zou bestaan, maar wel dat deze wereld enkel gekend kan worden doorheen discours. Vergeet hierbij echter niet dat het discursieve zowel linguïstische als nonlinguïstische elementen combineert. Een mooie illustratie wordt gegeven door Laclau en Mouffe in *Postmarxism without apologies*. De auteurs nemen de bouw van een muur als voorbeeld. Als de ene werkmans aan de andere vraagt om een baksteen door te geven waarop de eerste deze in de muur metselt kunnen we deze handelingen opdelen als linguïstisch (het vragen om de steen) en extralinguïstisch (het doorgeven en inbouwen van de steen). Dit wil echter niet zeggen dat het hier gaat om een onderscheid tussen betekenisvol / niet-betekenisvol. De realiteit van beide acties is aanwezig in zowel het linguïstische als extralinguïstische aspect. Meer nog; beide acties maken deel uit van eenzelfde operatie, namelijk het bouwen van de muur. De totaliteit die zowel de linguïstische als extralinguïstische operaties inhoudt noemen we een discours. *Discours* is een term die door Laclau en Mouffe wordt gebruikt om aan te duiden dat elke sociale configuratie betekenisvol is¹⁸⁰.

Het voorbeeld van het bouwen van de muur is dan wel nuttig om te illustreren hoe het discursieve linguïstische en non-linguïstische praktijken combineert, het is inadequaaf om de contingentie van betekenis en identiteit aan te tonen. Zoals we reeds gezien hebben in het eerste hoofdstuk is er een verschil tussen het *zijn* en het *bestaan* van een object. We hebben hier reeds op gealludeerd door aan te tonen dat de betekenis van een stuk hout of een berg zeer sterk kan verschillen omwille van het feit dat deze objecten steeds gearticuleerd worden binnen bepaalde discursieve totaliteiten. Dit is het constructivistische aspect van discours wat we reeds bij Foucault zijn tegengekomen. We hebben ook gezien dat er niets in de natuur is wat het *zijn* van het object bepaalt. Daarom is alle betekenis discursief wat in analyses op hetzelfde neerkomt als *everything is discourse*. Foucault's onderscheid

¹⁷⁶ TORFING (J.). *Politics, Regulation and the Modern Welfare State*. London, Macmillan Press Ltd., 1998, p. 72 .

¹⁷⁷ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 104-105 .

¹⁷⁸ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 300 .

¹⁷⁹ DERRIDA (J.) . *Writing and Difference* . London, Routledge, 1978, p. 280 .

¹⁸⁰ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Post-Marxism without Apologies* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, p 100 .

tussen een discursieve en een extradiscursieve sfeer verliest dan ook alle betekenis. Het sociale kan immers enkel gekend worden doorheen het hanteren van een discours en hetzelfde geldt dan ook voor alle sociaalwetenschappelijke analyses; men onderzoekt discoursen a.d.h.v. andere discoursen. Laclau en Mouffe zijn echter niet zozeer geïnteresseerd in het onderzoeken van sportfenomenen of natuurverschijnselen als wel in het hanteren van een vorm van *politieke* discoursanalyse. Ze zijn daarom in de eerste plaats geïnteresseerd in de rol die discoursen spelen in de structuur van het sociale. Om dit arbitraire maar tegelijkertijd contingente aspect van betekenis en identiteit aan te tonen moeten we terugdenken aan het onderscheid tussen het *zijn* en het *bestaan* van het object, in het licht van het volgende;

“The fact that every object is constituted as an object of discourse has nothing to do with whether there is a world external to thought, or with that realism / idealism opposition. An earthquake or the falling of a brick is an event that certainly exists, in the sense that it occurs here and now, independently of my will. But whether their specificity as objects is constructed in terms of ‘natural phenomena’ or ‘expressions of the wrath of God’, depends upon the structuring of a discursive field. What is denied is not that such objects exist externally to thought, but the rather different assertion that they could constitute themselves as objects outside any discursive conditions of emergence.” (Laclau, 1985, 108)

We gebruiken de term *discours* om te verwijzen naar een systeem van betekenisvolle praktijken dat de identiteiten van subjecten en objecten gedeeltelijk fixeert. Discoursen zijn hierdoor systemen van sociale relaties en dus intrinsiek *politieke* formaties. Hun formatie impliceert immers de constructie van antagonismen en politieke grenzen tussen binnen- en buitenstaanders. Hierdoor is discours intrinsiek gebonden aan macht. Bovendien zijn discoursen historisch contingente constructies die onderhevig zijn aan aanvallen van de politieke krachten die ze uitsluiten en dislocaties die ze niet kunnen incorporeren¹⁸¹.

Tot slot wil ik hier nog even wijzen op het onderscheid tussen een *discours* en het *discursieve veld*. Het discursieve veld kunnen we het best definiëren a.d.h.v. het discoursconcept. De gedeeltelijke fixatie van betekenis doorheen een discours produceert namelijk een niet-reduceerbaar surplus aan betekenis. Dit onreduceerbare surplus noemen we het discursieve veld¹⁸². Om deze laatste definitie iets duidelijker te maken kunnen we het discursieve veld eenvoudiger definiëren als het geheel van alle *mogelijke* betekenissen die ooit aan al dan niet reële verschijnselen toegekend kunnen worden. Het nut van de eerste definitie zullen we later nog inzien. In het volgende zullen we de constructie van objecten en subjecten doorheen discours uitbouwen a.d.h.v. het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. Ondertussen moet de lezer in alle geval een duidelijk beeld gevormd hebben over wat de mogelijkheden van een discours-theoretische politieke analyse zijn. We kunnen ons nu dan ook volledig laten doordringen door het conceptuele kader van Laclau en Mouffe.

---

¹⁸¹ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 3-4 .

¹⁸² TORFING (J.) . New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek . Oxford, Blackwell, 1999, p. 300 .

2 Het Conceptuele Kader van Laclau en Mouffe

Het onderstaande betoog zal uitermate theoretisch opgebouwd zijn. Hoewel ik gepoogd heb om concrete discours theoretische analyses te integreren in de uitbouw van dit discours theoretische kader was dat een omslachtig project. Het ene begrip vereist immers kennis van het andere. Vandaar dat ik opteer voor een bijna zuiver theoretisch aanpak waarna ik zal trachten om dit alles te illustreren in het hoofdstuk over *hegemonie en antagonismen*. In het onderstaande wil ik bovendien niet de indruk wekken dat al dit denken ontstond buiten de invloed van de psychoanalyse om. Integendeel; denkers als Freud, Lacan en Zizek hebben een uitermate grote rol gespeeld in de totstandkoming van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. Desalniettemin zullen we de psychoanalytische theoretici niet expliciet aanhalen omwille van voornamelijk pragmatische redenen. Bovendien is het zeer moeilijk om een lijn te trekken waar de ene auteur stopt en de andere begint. Al deze auteurs maken namelijk extensief gebruik van mekaars begrippen¹⁸³. Ik wil hier tot slot nog even benadrukken dat begrippen als *nodal points*, *equivalentie-* en *differentieketens* en heel wat van het denken omtrent de *antagonistische Ander* en de *impossibility of society* opgehangen is aan het denken van Lacan dat via Zizek geïntroduceerd werd in de discours theorie van Laclau en Mouffe¹⁸⁴.

2.1 De Instabiliteit van het Maatschappelijke

De titel van dit hoofdstukje is de vrije vertaling van wat Laclau en Mouffe *the impossibility of society* noemen. Het concept verwijst naar de ultieme overheersing van de politieke *logic of contingency* in de opbouw van het sociale en naar de *play of meaning* waar Derrida het over heeft.

De grote verdienste van het structuralisme was de opvatting van het sociale als een relationeel systeem en de bijgevolg differentiële aard van alle sociale identiteiten. De beperking van het structuralisme was daarentegen dat de relaties tussen de verschillende elementen binnen een gecentreerd gesloten systeem geplaatst werd. Het is deze gesloten gecentreerdheid die in toenemende mate onder vuur kwam te staan. Het besef dat elk sociaal systeem begrensd is en steeds omringd wordt door zaken die het niet kan omvatten maakt dat de totaliteit van eender welke structuur onbereikbaar is. Maar als we de relationele aard van alle identiteit aanvaarden en tegelijkertijd de fixatie van deze identiteiten in een gesloten systeem weigeren, wordt het sociale onderhevig aan een *infinite play of differences*. Het probleem is echter dat een discours waarin geen enkele betekenis op geen enkele manier vastligt het discours van een psychoot is. Vandaar dat we de differentiële aard van sociale systemen als volgt moeten opvatten¹⁸⁵;

“The social is not only the infinite play of differences. It is also the attempt to limit that play, to domesticate infinitude, to embrace it within the finitude of an order. But this order – or structure – no longer takes the form of an underlying essence of the social; rather, it is an attempt – by definition unstable and precarious, to act over that ‘social’, to hegemonize it. ... the social always exceeds the limits of the attempts to constitute a society. At the same time however that ‘totality’ does not disappear: if the suture it attempts is ultimately impossible, it is nevertheless possible to proceed to a relative fixation of the social through the institution of nodal points.” (Laclau, 1983, 90-91)

¹⁸³ BUTLER (J.), LACLAU (E.) en ZIZEK (S.) . *Contingency, Hegeony, Universality: contemporary dialogues on the left* . London, Verso, 2000, pp. 2-4 .

¹⁸⁴ GLYNOS (J.) . The Grip of Ideology: a Lacanian approach to the theory of ideology . In: *Journal of Political Ideologies* . 2001, Vol 6 (2), pp. 192-114 .

¹⁸⁵ LACLAU (E.) . The Impossibility of Society . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, pp. 90-91 .

Wat *nodal points* zijn, zullen we later nog zien. Belangrijk is hier te onthouden dat de sluiting van een sociaal systeem doorheen een discours of eender welke andere structuur nooit absoluut kan zijn. Doordat alle betekenis differentieel is en plaatsvindt in open relaties met andere betekenissen zonder een vast referentiepunt naar de realiteit, is er geen sprake van ultieme fixatie, maar van een steeds aanwezige twijfelachtigheid of *undecidability*¹⁸⁶. Torfing beschrijft de reïnterpretatie van het ideologieconcept ontwikkeld door Laclau en Mouffe dan ook als volgt;

“Ideology is a totalizing and reductive aspect of discourse that involves the constitutive non-recognition of the contingent and precarious character of discursively constructed identities. The decidable discursive forms are merely partially fixed meanings that are always overflowed and destabilized by undecidability. However, the ideological aspect of discourse constructs the contingent discursive identities as a part of a totalizing horizon with universalist pretensions (e.g. nationalism, liberalism, etc.).” (Torfing, 1999, 302)

Ideologie interpelleert subjecten doorheen een ideologische fantasie. Subjecten kunnen namelijk op basis van ideologie overgaan tot handelen alsof de *totalizing and reductive forms of ideology* effectief verwezenlijkbaar zijn¹⁸⁷. Dat we spreken van een *fantasie* wil daarom niet zeggen dat we spreken van een *vals bewustzijn* in de klassieke zin van het woord. De klassiek Marxistische interpretatie zag ideologie namelijk als een *verhullend vals bewustzijn*. Ideologie zou een zekere waarheid verhullen die men objectief kan terugvinden in productierelaties die de essentiële motoren zouden zijn in de opbouw van het sociale. Dit is geenszins wat Laclau en Mouffe onder *ideologische fantasie* verstaan. Ideologie is dan misschien wel een illusie, maar het is de illusie van een gefixeerd centrum dat aan de oorsprong ligt van alle sociale identiteiten en structuren. De enige *onderliggende* waarheid is het feit dat er geen onderliggende waarheid bestaat – ook niet in de materiële werkelijkheid. Zoals Foucault aantoonde kunnen we waarheid dan ook enkel kennen doorheen statements die waarheidsaanspraken maken in hun pogingen om *waarheidsregimes* te vestigen.

Deze waarheidsaanspraken worden echter wel degelijk opgehangen aan essenties en hier schuilt dan ook het ideologische aspect van discursieve constructies. De Marxistische notie van *vals bewustzijn* is dan ook enkel betekenisvol als we kunnen spreken van een gefixeerde, essentiële identiteit van sociale actoren. Maar in dat geval moet identiteit positief gedefinieerd kunnen worden. We hebben a.d.h.v. Saussure nochtans gezien dat alle betekenissen en identiteiten relationeel en differentieel opgebouwd zijn. Bovendien toont de notie van subjectposities aan dat een individu niet één maar een veelheid aan identiteiten kan omvatten. De identiteit van een subject is dan ook niet meer dan een onstabiele *articulatie* van constant veranderende positioneringen. Bijgevolg is de notie van een *vals bewustzijn* dat staat tegenover de idee van bijvoorbeeld *objectieve klassenbelangen* hoogst *ideologisch* getint. Het ideologische bestaat uit het niet erkennen van het breekbare karakter van alle positieve identificaties met positieve essenties. Het bestaat uit die discursieve vormen waardoorheen een maatschappij zichzelf tracht te verwezenlijken op basis van de idee van een volledige sluiting, op basis van de idee van fixatie en het niet erkennen van de *infinite play of differences*. Het ideologische bestaat uit de poging tot totalisering van een bepaald discours. Het ideologische is dus constitutief voor het sociale. Meer nog¹⁸⁸;

“The social only exists as the vain attempt to institute that impossible object: society. Utopia is the essence of any communication and social practice.” (Laclau, 1983, 92)

Smith noemt deze ideologische waarheidsaanspraken dan ook *essence claims* wanneer ze beschrijft hoe bepaalde discourses opgehangen zijn aan essenties als *blackness*, *woman-ness*, etc. . Dergelijke strategische aanspraken op bepaalde essenties hebben belangrijke politieke effecten waaronder *self-*

¹⁸⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 42-43 .

¹⁸⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 302 .

¹⁸⁸ LACLAU (E.) . *The Impossibility of Society* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1990, pp. 91-92 .

naming en *other-naming* en het uitstippelen van antagonismen. In het kader van haar discours-theoretische politieke analyse stelt ze dat dergelijke essenties steeds moeten onderzocht worden in hun specifieke context van specifieke verzetsstrategieën tegen vormen van oppressie. Essenties mogen geenszins gezien worden als zelfstandige abstracties¹⁸⁹. De discours-theorie van Laclau en Mouffe heeft deze opvatting van het sociale sterk uitgebouwd in het – uiteraard *relatief* – sluitend conceptueel kader dat we hieronder zullen belichten.

2.2 Rearticulatie na Dislocatie

We zijn de notie van dislocatie in deze thesis al een aantal keer tegengekomen. We hebben het gehad over de dislocaties voor het Marxistische discours en over hoe dislocatie *the very form of temporality, possibility and freedom* is. Aangezien de volledige sluiting van een discours onmogelijk is doordat er steeds zaken zijn die het niet kan omvatten (cfr. het discursieve veld), is elk discours onderhevig aan dislocaties. En het is dankzij deze dislocaties dat we een onderscheid kunnen maken tussen *subjectposities* en *politieke subjectiviteit*. Laten we dit even verduidelijken. De notie *subjectpositie* verwijst naar de manier waarop subjecten gepositioneerd worden binnen een discursieve structuur. *Politieke subjectiviteit* verwijst naar de reflexieve eigenschap van het individu om tot actie over te gaan. Het is het falen van de structuur en de bijhorende subjectposities dat subjecten dwingt tot actie en reflectie over hun subjectposities¹⁹⁰. Na een dislocatie moeten subjecten hun structurele posities immers rearticuleren. Articulatie definiëren we als¹⁹¹:

“.. a practice that establishes a relation among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice. When an ethnic identity is articulated with a class identity both identities are modified by the established relation. Articulations that takes place in a context of antagonistic struggles and conflicts are defined as hegemonic articulations.” (Torfing, 1999, 298)

Als gevolg van dislocaties dient de structuur gerearticuleerd te worden. Dit gebeurt aanvankelijk a.d.h.v. mythen die na verloop van tijd mogelijk de status van *social imaginaries* kunnen verkrijgen. Beide begrippen duiden op de ideologische functie van discoursen. Verstoorde structuren schreeuwen immers om een herstel van hun ordening. De eerste stap naar dit herstel is de constructie van een *mythe* die tracht de dislocatie op te vangen door een nieuwe ruimte voor representatie te creëren. Het effect van een mythe is hoofdzakelijk hegemonisch omdat mythen kunnen dienen als het oppervlak voor de inscriptie van heel wat sociale eisen en dislocaties. Als een mythe succesvol is, spreken we niet meer van een mythe maar van een *social imaginary*. Een *social imaginary* is de horizon of absolute grens van wat kenbaar is (en dus gerepresenteerd kan worden) in een bepaald discours. Voorbeelden van een *mythen* die – ooit – de hegemonische status van *social imaginaries* bereikt hebben zijn het Christelijke Millennium, de Verlichting, of de positivistische opvatting over vooruitgang. In het volgende hoofdstuk zullen we nog terugkomen op de hegemonische functies van deze concepten¹⁹². Gebeurtenissen die niet onmiddellijk op rationele wijze verklaard kunnen worden binnen bijvoorbeeld een strikt positivistisch discours, kunnen dan in principe ingeschreven worden in de *social imaginary* van universele vooruitgang. Op een gelijkaardige wijze deden orthodox Marxisten heel wat van de dislocaties voor hun historisch materialisme van de hand door te stellen dat

¹⁸⁹ SMITH (A.M.) . Rastafari as Resistane and the ambiguities of essentialism in the ‘new social movements’ . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, pp. 173-174 .

¹⁹⁰ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 12-13 .

¹⁹¹ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 298 .

¹⁹² HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 15-16 .

revolutie *hoe dan ook* nog plaats zou vinden als gevolg van de inherente logica van het kapitalistisch systeem.

Mythen zijn de zwakkere broertjes van *social imaginaries*; in tegenstelling tot de *social imaginary* is de *mythe* nog niet gehegemoniseerd, ze is nog geen *unlimited horizon for any social demand*. *Mythen* kunnen de vorm aannemen van bijvoorbeeld een beloofd land of een ideale samenleving. *Mythe* is echter meer dan een beschrijving voor een utopia in de zin van een plan voor een al dan niet verwezenlijkte samenleving. De *mythe* is immers een metafoor voor de volledigheid die in het heden niet gerealiseerd kan worden. *Mythen* en *social imaginaries* conceptualiseren de ideologische vormen van discours die erop gericht zijn een samenleving te construeren op basis van de idee van positieve en volledige identiteiten. Beide principes resulteren in een totaliserend en reducerend discours dat streeft naar een metafysische sluiting. Deze ideologische functie ontkent dan ook de differentiële aard van alle identiteit en daarmee ook de contingentie van alle maatschappelijke ontwikkeling. Samenvattend kunnen we zeggen dat ideologie het principe van *undecidability* doet vergeten¹⁹³;

“*Ideology constructs the real world in terms of a set of fully constituted essences and tends to deny that these essences are contingent results of political decisions taken in an undecidable terrain.*”
(Torfing, 1999, 116)

De ideologische pogingen van discoursen om betekenis te fixeren zijn dus het duidelijkst bij *mythen* en *social imaginaries*. Hierin zien we duidelijk hoe discoursen de realiteit trachten te verklaren doorheen de zoektocht naar een essentialistische referentie. Met betrekking tot de problematiek van essentialiserende discoursen is Anne Marie Smith's analyse van *Rastafari as Resistance and the Ambiguities of Essentialism in the 'New Social Movements'* zeer interessant¹⁹⁴. We zullen dit voorbeeld later behandelen maar voorlopig moeten we ons nog bekend maken met begrippen als hegemonie en antagonisme.

We hebben het nu gehad over *mythen*, *social imaginaries*, *rearticulatie en dislocatie*, maar het discoursconcept speelt uiteraard ook een grote rol in dit alles. We hebben articulatie gedefiniëerd als een praktijk die een relatie tussen elementen creëert waardoor de identiteiten van de gearticuleerde elementen gewijzigd wordt. De gestructureerde totaliteit die ontstaat als gevolg van deze articulatie van elementen noemen we een *discours*. We moeten echter een onderscheid maken tussen *elementen* en *momenten*. Eens een element (dat geen plaats heeft in een discursieve structuur als gevolg van bijvoorbeeld een dislocatie) gearticuleerd wordt binnen een discours, is het omgevormd tot een *moment*¹⁹⁵. Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat *mythen* en *social imaginaries* de ideologische manifestaties van discoursen zijn, maar dat een discours zelf niet reduceerbaar is tot dergelijke fenomenen. Het verschil tussen het structuralisme van Saussure en het poststructuralisme van Laclau en Mouffe schuilt voornamelijk in het onderscheid tussen elementen en momenten. Bij Saussure worden alle elementen immers gereduceerd tot de interne momenten van het systeem. Dat impliceert echter dat elke sociale actie slechts een reproductie is van een reeds bestaand systeem van betekenissen en praktijken. De problemen van een dergelijk gesloten model hebben we reeds uitgebreid belicht¹⁹⁶. We zullen nu verdergaan met de manier waarop verschillende identiteiten geconstrueerd en gearticuleerd kunnen worden in *hegemonische projecten*, *antagonismen*, *equivalentieketens* en *differentieketens*. Hiervoor moeten we echter eerst nagaan wat *knooppunten* en *lege betekenaars* zijn.

¹⁹³ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 114-116 .

¹⁹⁴ SMITH (A.M.) . *Rastafari as Resistance and the ambiguities of essentialism in the 'new social movements'* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, pp. 171-203 .

¹⁹⁵ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Hegemony and Socialist Strategy: towards a radical democratic politics* . London, Verso, 1985, p. 105 .

¹⁹⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open Univesity Press, 2000, p. 103 .

2.3 De Hegemonische Strijd om Betekenaars

Hoewel betekenis nooit volledig gefixeerd kan worden is dat precies wat representatieve praktijken teweeg trachten te brengen¹⁹⁷. Hall maakt dan ook een terecht onderscheid tussen drie mogelijke manieren om representaties te decoderen. Men kan decoderen op *dominant hegemonische* wijze (de boodschap wordt gelezen zoals de producenten van de representatie bedoelden), of men kan deviant decoderen d.m.v. *negotiated* (de boodschap wordt gelezen zoals de producenten bedoelen, maar er worden eigen kritieken bij geplaatst) of *oppositional* (de boodschap wordt totaal anders geïnterpreteerd) *decoding*¹⁹⁸. De discoursstheorie van Laclau en Mouffe stelt dat vormen van *deviant* decodering zullen optreden onder invloed van dislocaties. Dan zoeken subjecten immers naar een rearticulatie van hun discourses en de daaraan verbonden subjectposities. De voornaamste vraag van discoursstheoretische projecten draait dan ook om hoe deze discourses geconstrueerd worden.

Alle betekenis drijft. Dat is het logische gevolg van de niet-referentiële representatietheorie waar we al van in het begin van deze thesis voor pleiten. Maar we kunnen wel degelijk een onderscheid maken tussen *elementen* en *momenten*. *Momenten* zijn *elementen* die gedeeltelijk gefixeerd zijn door hun articulatie binnen een discours. *Elementen* daarentegen zijn niet discursief gearticuleerd maar hebben een drijvend karakter als gevolg van periodes van sociale crisis en dislocatie. Laclau en Mouffe's erkenning van zowel gedeeltelijke fixatie als ultieme contingentie laat hen met een potentiële paradox. Deze paradox wordt echter gecounterd door het concept van een *nodal point* of *knooppunt*¹⁹⁹. De auteurs stellen dat noch absolute fixatie, noch absolute non-fixatie mogelijk is²⁰⁰. Totaliserende discourses trachten echter steeds een bepaald waarheidsregime op te dringen a.d.h.v. wat Anne Marie Smith *essence claims* noemt. Het zijn de *nodal points* die dan steeds meer gaan functioneren als een discursief centrum. *Knooppunten* zijn de geprivilegeerde betekenaars of referentiepunten die maken dat een discours een coherent geheel wordt dat tenminste voor een bepaalde duur een zekere stabiliteit kan genieten²⁰¹. We kunnen het voorgaande best even hernemen a.d.h.v. wat Laclau en Mouffe precies onder articulatie verstaan²⁰²;

“The practice of articulation therefore, consists in the construction of nodal points which partially fix meaning; and the partial character of this fixation proceeds from the openness of the social, a result, in its turn of the constant overflowing of every discourse by the infinitude of the field of discursivity” (Laclau en Mouffe, 1985, 113)

Laten we dit even illustreren a.d.h.v. een voorbeeld dat gegeven wordt door Slavoj Žižek. In het communistische discours fungeert de term *communisme* als knooppunt voor een veelheid aan andere betekenaars zoals bijvoorbeeld *democratie*, *rechten*, *vrijheid* etc. . Deze begrippen verwerven hun betekenis doordat ze gearticuleerd worden rond het knooppunt *communisme* in een communistisch discours. De notie *democratie* krijgt dan een redelijk negatieve connotatie doordat *échte democratie* gelijkgesteld wordt met *communisme* en de traditionele notie van *democratie* krijgt dan ook de connotatie van *bourgeoise democratie*. *Vrijheid* wordt dan weer als een redelijk economisch getint

¹⁹⁷ HALL (S.) . The Spectacle of the ‘Other’ . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader* . London, Sage Publications, 1997, p. 325 .

¹⁹⁸ HALL (S.) . Encoding / Decoding . In: Hall (S.) e.a. (ed.) . *Culture, Media, Language: working papers in cultural studies 1972-1979* . London, Hutchinson, 1989, pp. 136-137 .

¹⁹⁹ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 7-8.

²⁰⁰ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Hegemony and Socialist Strategy: towards a radical democratic politics* . London, Verso, 1985, p. 113 .

²⁰¹ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discoursstheorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: *Ethiek en Maatschappij* . Gent, jg 4, nr. 4, p. 7 .

²⁰² LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Hegemony and Socialist Strategy: towards a radical democratic politics* . London, Verso, 1985, p. 113 .

begrip opgevat²⁰³. Op deze wijze heeft een knooppunt een totaliserend effect op de andere betekenaars die onder invloed van de *nodal point* hun drijvende karakter enigszins verliezen en gedeeltelijk gefixeerd worden in een gestructureerd netwerk van betekenis²⁰⁴. Hierbij mogen we niet vergeten dat het gaat om een open structuur die steeds bedreigd wordt door *dislocaties*.

We kunnen de notie van knooppunten echter niet aanhalen zonder het ook te hebben over *lege betekenaars* of *empty signifiers*. In het recentere werk van Laclau en Mouffe wordt dit concept sterker uitgewerkt. Zoals we reeds gezien hebben is de sluiting van het sociale een onmogelijk ideaal dat aan de oorsprong ligt van alle discoursen. Maatschappijen zijn bijgevolg gecentreerd rond onmogelijke idealen. Opdat deze idealen kunnen verschijnen en functioneren zijn er echter *empty signifiers* vereist²⁰⁵. Een *empty signifier* definiëren we als volgt²⁰⁶:

“A signifier without a signified. A signifier is emptied of any precise content due to ‘the sliding of the signifieds under the signifier’. Democracy is an empty signifier as the signifier of democracy is so over-coded that it means everything and nothing.” (Torfing, 1999, 301)

Toch is deze definitie volgens mij niet helemaal volledig. Want wat onderscheidt een *empty signifier* nu van een *floating signifier*? Het is belangrijk om bij de bovenstaande definitie in achtung te nemen dat een *drijvende betekenaar* de functie van een knooppunt vervult tussen *verschillende* discoursen. Het mag dan ook niet verbazen dat *drijvende betekenaars* essentieel zijn in de opbouw van een hegemonisch discours. Neem nu het begrip *orde*. In een situatie van politieke wanorde is de *orde* zoek. Bijgevolg kunnen verschillende politieke krachten competieren in pogingen om *hun* invulling van dat concept te hegemonisieren. Deze competitie wordt mogelijk gemaakt doordat *orde* in een dergelijke situatie een begrip is dat verwijst naar iets wat afwezig is en niet op eenduidige wijze vastgelegd kan worden²⁰⁷. Met dit laatste verschilt de *empty signifier* dan ook van de *mythe*. Mythen verwijzen ook naar een –althans in het heden – onbereikbaar ideaal, maar dat ideaal is dan wel eenduidiger dan een *lege betekenaar*. De betekenis van een mythe heeft een hogere graad van fixatie dan de *empty signifier* die dan wel een knooppunt in een discours is, maar een veel minder eenduidige betekenis heeft.

Hegemonie impliceert dus het articuleren van *empty signifiers* als *knooppunten* tussen *verschillende discoursen*. De aanwezigheid van lege betekenaars is dan ook de bestaansvoorwaarde voor hegemonie²⁰⁸. Een mooi voorbeeld van hoe nefast het ontbreken van een *empty signifier* kan zijn voor de constructie van een hegemonische alliantie wordt gegeven door Griggs en Howarth in hun bespreking van een protestactie tegen de uitbreiding van een vliegveld in Manchester. We zien dat gedurende de periode van de campagne de lokale buurtbewoners *samen* met milieuactivisten begonnen te protesteren. Na verloop van tijd viel de campagne echter uiteen onder invloed van heel uiteenlopende factoren. We kunnen deze factoren indelen in vier categorieën; (1) ten eerste werd er een *Public Inquiry* (hoorzitting) opgesteld. De buurtbewoners geloofden dat de uitslag van een dergelijk systeem onpartijdig en rechtvaardig zou zijn. Toen bleek dat uiteindelijk *voor* de uitbouw van het vliegveld werd gestemd, vielen heel wat van de buurtbewoners uit de protestbeweging. De notie van *dislocatie* is hier dan ook niet ongepast. Ten tweede (2) speelden de bewoners de media-

²⁰³ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.). De discursieve blik: de discoursatheorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse. In: *Ethiek en Maatschappij*. Gent, jg 4, nr. 4, p. 7.

²⁰⁴ SMITH (A.M.). *Laclau and Mouffe: the radical democratic imaginary*. London, Routledge, 1998, p. 98.

²⁰⁵ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.). Introducing Discourse Theory and Political Analysis. In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 8-9.

²⁰⁶ TORFING (J.). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford, Blackwell, 1999, p. 301.

²⁰⁷ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.). Introducing Discourse Theory and Political Analysis. In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 8-9.

²⁰⁸ LACLAU (E.). Why do Empty Signifiers matter to Politics?. In: LACLAU (E.) (ed.). *Emanicipation(s)*. London, Verso, 1994, p. 43.

aandacht niet voldoende uit omdat ze geloofden dat de rationaliteit van hun argumenten voldoende zou zijn om de *Inquiry* tot een goed einde te brengen. Ten derde (3) was er sprake van een *bandwagon* effect. Eens een aantal voortrekkers van de protestactie uit de beweging stapten, ontstond er een kettingreactie. Het vierde (4) en belangrijkste probleem was echter het ontbreken van een *empty signifier* die de verschillende secties van de *Vegans* (milieuprotestanten) en *Volvos* (buurtbewoners) kon unificeren. De oppositie was dus zwak doordat er geen betekenaar was waarmee beide groepen zich positief konden identificeren ter formatie van een *collectieve wil*. Deze afwezigheid van een *empty signifier* contrasteerde bovendien sterk met de roep van de pro-uitbouw lobby die riep om *Greater Britain, Greater Manchester*. Achter een dergelijke betekenaar kon zich een grote coalitie plaatsen die als een hegemonisch blok achter de roep om economische groei en modernisatie kon staan²⁰⁹.

We kunnen dus stellen dat de aanwezigheid van een *collectieve wil* (cfr. Gramsci) niet voldoende is voor de formatie van een *hegemonisch blok*. Een *hegemonisch blok* vereist immers de *articulatie* van een *empty signifier* in elk van de gearticuleerde discoursen van het *hegemonisch blok*. Anders zitten we weer met de oude opvatting van hegemonie waarin de verschillende gearticuleerde identiteiten *strike together but march separatly*. Meer nog; de kans is groot dat ze zonder *empty signifier* ook afzonderlijk toeslaan. *Lege betekenaars* zijn dus cruciaal voor de vorming van een *hegemonisch blok met een collectieve wil*

2.4 Hegemonie en Antagonismen

Niet alle identiteiten werken mekaar dus tegen. Hiervoor introduceren Laclau en Mouffe de concepten *chain of equivalences* en *chain of differences*. Nochtans hebben identiteiten een louter differentieel karakter dat bepaald wordt door hun *constitutieve buiten*. Laten we dan ook even kijken naar wat al deze begrippen inhouden zodat we als afsluiter het hegemonieconcept kunnen vervolledigen.

2.4.1 Het Constitutieve Buiten of de Antagonistische Ander

Traditioneel ziet men sociale antagonismen als confrontaties tussen sociale actoren die reeds over volledig ontwikkelde identiteiten beschikken. Laclau en Mouffe beweren daarentegen dat sociale antagonismen juist ontstaan doordat actoren er niet in slagen hun identiteit ten volle te ontwikkelen. Een antagonisme doet zich dan ook voor *als de aanwezigheid van de Ander verhindert dat ik volledig mezelf kan zijn*. Antagonismen zijn dus zowel constitutief als bedreigend voor mekaar²¹⁰. Laten we even nagaan hoe dit nu mogelijk is. De inzichten voor een dergelijke stelling zijn afkomstig van een verscheidenheid aan disciplines. De vier richtingen die leidden tot het begrip van het *constitutieve buiten* die we hier zullen belichten zijn afkomstig uit de linguïstiek van Saussure en de Russische linguïst Bakhtin, de structuralistische antropologie van o.a. Lévi-Strauss, en tenslotte de psychoanalyse van o.a. Lacan. (1) Saussure toonde aan dat *verschil* van essentieel belang is voor de constructie van betekenissen. *Zwart* ontleent zijn betekenis niet aan een *essentie van zwartheid*, maar aan de *verschillen* met wit, geel, groen, etc. . Op een gelijkaardige wijze wordt *Brits* gedefinieerd op basis van de verschillen t.a.v. o.a. *Amerikaans, Jamaicaans, Pacistaans*, enzovoorts. *Brits zijn* hangt dan ook niet samen met een positieve associatie met bijvoorbeeld *blank zijn*. Zo kan Linford Christie zijn *Brits zijn* aanhangen en tegelijkertijd contesteren dat deze Britse identiteit steeds als *blank* moet worden opgevat. (2) De tweede traditie die bijdroeg aan de constructie van het begrip van het

²⁰⁹ GRIGGS (S.) en HOWARTH (D.) . New Environmental Movements and Direct Action Protest: the campaign against Manchester Airport's second runway . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 64-66 .

²¹⁰ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discours Theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: *Ethiek en Maatschappij* . Gent, jg 4, nr. 4, p. 8 .

constitutieve buiten is de theorie van de *Ander* van Mikhail Bakhtin. In tegenstelling tot Saussure ziet hij taal niet als een objectief betekenisvol systeem, maar gelooft hij dat betekenis geconstrueerd wordt in dialoog tussen twee of meer sprekers;

“The word in language is half someone else’s. It becomes ‘one’s own’ only when ... the speaker appropriates the word, adapting it to his own semantic expressive intention. Prior to this ... the word does not exist in a neutral or impersonal language ... rather it exists in other people’s mouths, serving other people’s intentions: it is from there that one must take the word and make it one’s own.” (Bakhtin, 1981, 293)

Betekenis ontstaat dus uit het verschil tussen de participanten in dialoog. De *Ander* is dan ook essentieel voor de constructie van betekenissen. Tegelijkertijd impliceert dit ook dat betekenis nooit volledig gefixeerd kan worden. Wat precies verstaan wordt onder *Brits*, *Russisch* of *Duits* kan daarom nooit volledig gecontroleerd worden door de Britten, de Russen of de Duitsers. De betekenis hiervan wordt genegotieerd in dialoog tussen bijvoorbeeld de Russen en hun Anderen. Op deze wijze kan je niet weten wat *Brits zijn* in de negentiende eeuw betekende zonder te weten hoe de Britten dachten over bijvoorbeeld de Jamaïcanen (hun colonie), en de Ieren. Het is dan ook interessant om na te gaan hoe de Jamaïcanen dachten over de Britten. (3) De derde bijdrage komt uit de antropologische hoek. Het argument is hier dat cultuur afhankelijk is van betekenisgeving doorheen classificatiesystemen. Het aanduiden van verschillen is bijgevolg de basis van de symbolische ordening die we *cultuur* plachten te noemen. Denken we terug aan de behandeling van Lévi-Strauss in het eerste hoofdstuk. (4) De laatste bijdrage die we hier zullen behandelen is afkomstig van de psychoanalyse. Hier argumenteert men dat de *Ander* van fundamenteel belang is voor de opbouw van het zelf. Gemeenschappelijk in de brede stroming van de psychoanalyse is de stelling dat er geen stabiel, gegeven, essentieel zelf bestaat. Onze subjectiviteiten worden gevormd in een onduidelijke en nooit voltooide onbewuste dialoog met de *Ander*. Subjectiviteit wordt gevormd in relatie tot iets wat ons vervolledigt, maar wat – aangezien het buiten ons ligt – ons tegelijkertijd ontbreekt²¹¹. Het subject wordt dus steeds gekenmerkt door een *lack* of *gebrekigheid*. Toegepast op de discoursstheorie van Laclau en Mouffe betekent dit dat²¹²;

“Lack is another name for the incompleteness of the structure which is a result of structural dislocation. Lack does not refer to a subject’s lack of a particular object, but to the failure of the structure to constitute a fully structured objectivity” (Torfing, 1999, 302)

Wanneer subjecten zich identificeren met bepaalde betekenaars zal er steeds iets van hun identiteit zijn dat niet omvat kan worden door de betekenaars in kwestie. Bijgevolg faalt iedere betekenaar in de representatie van eender welke identiteit. Er is geen enkele subjectpositie waarmee een individu zich volledig kan identificeren. Dit uiteindelijke falen van iedere vorm van identificatie is dan ook het essentiële probleem van politiek in het algemeen en we kunnen hier dan ook aan toevoegen dat *“the problem of politics is not identification, but identification and its failure”* (Laclau en Zac, 1994, 35). De productie van *signifiers of the lack* is dan ook essentieel voor iedere vorm van politiek (d.i. reactivatie van gesedimenteerde sociale vormen). In een situatie van dislocatie waarin dit gebrek duidelijker wordt, worden betekenaars als *eenheid*, *het volk* of *welzijn geleegd* zodat (en doordat) verschillende antagonistische politieke krachten op basis van deze betekenaars kunnen strijden om hun uiteenlopende standpunten omtrent hoe dit gebrek ingevuld moet worden. Het gaat hier dus om de politieke functie van *empty signifiers* waar we het reeds over gehad hebben²¹³.

²¹¹ HALL (S.) . *The Spectacle of the ‘Other’* . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader* . London, Sage Publications, 1997, pp. 328-331 .

²¹² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, p. 302 .

²¹³ LACLAU (E.) en ZAC (L.) . *Minding the Gap: the subject of politics* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, pp. 32-37 .

Laclau en Mouffe stellen dat sociale antagonismen voorkomen omdat sociale actoren niet in staat zijn om hun identiteiten te vervullen. Subjecten zoeken de oorzaak van het falen van hun identiteit *buiten zichzelf* d.m.v de constructie van een antagonistische *vijand* (of *Ander*) die verantwoordelijk is voor de onvolledige constructie van hun identiteit²¹⁴. Het is de functie van het ego om dit te doen²¹⁵;

“The ego has the function of misrecognizing the impossibility of fulness: the illusion of closure is the illusion of the ego.” (Laclau en Zac, 1994, 31)

Laten we dit even illustreren a.d.h.v. een de herdenking van Eric Wolf's studie omtrent een vergelijkende studie van zes boerenoorlogen waarin hij stelt dat het de penetratie van kapitalistische relaties in traditionele boerensamenlevingen was die de nodige dislocaties teweegbracht voor antagonistisch conflict. Hij stelt dat het de alliantie tussen (1) vervreemde intellectuelen en (2) de middenklasse en arme maar vrije boeren was, die aan de oorzaak van de verschillende boerenopstanden lag. Wolf gaat dus uit van volledig geconstrueerde identiteiten. Laclau en Mouffe bewandelen een andere weg waarin een dergelijk sociaal conflict tussen agrarische en kapitalistische organisatievormen ontstaat doordat beide antagonistische krachten er niet in slagen om hun identiteiten te realiseren. Bijgevolg wordt er een vijand gecreëerd om dit probleem aan te wijzen. Zo opgevat ervaren de boeren een identiteitsblokkering wanneer ze verplicht worden hun land te verlaten om industriële arbeidsvormen te gaan verrichten. Het wordt hun belet om boer te zijn. Dit falen van hun identiteit is een wederzijdse ervaring voor zowel de antagoniserende als de geantagoniseerde kracht. Het is de taak van de discours theoreticus om na te gaan op welke wijze identiteiten falen en geconstrueerd worden. In het bovenstaande voorbeeld impliceert dit een onderzoek naar de wijze waarop de boeren de landeigenaars en de staat discursief als *de vijand* construeerden²¹⁶.

Niet alle articulaties tussen identiteiten zijn echter antagonistisch. Het is enkel wanneer *de aanwezigheid van de Ander verhindert dat ik volledig mezelf kan zijn*, wanneer mijn identiteit bedreigd wordt door een andere identiteit, dat we kunnen spreken van een antagonistische relatie. Een hegemonische articulatie tussen verschillende elementen kan slechts ontstaan in relatie tot een antagoniserende kracht die een gemeenschappelijk *constitutief buiten* vormt voor de gearticuleerde identiteiten. We kunnen *buiten* beter niet definiëren als méér verschil, maar wél als iets dat de verschillen binnen het discours ondermijnt. Of beter; we kunnen stellen dat een discours of discursieve formatie haar grenzen verwezenlijkt door de exclusie van alle *radical otherness* (die geen gemeenschappelijke maatstaf heeft met het differentiële systeem waaruit het gebannen is), en daarom een constante bedreiging vormt voor het systeem. Een *radical otherness* constitueert én ontkent dus de grenzen en identiteiten van de discursieve formatie waaruit het gebannen is. Dit is precies wat Laclau een *'constitutive outside'* noemt. Aangezien *constitutive outside* samenvalt met *social antagonism*, kunnen we besluiten dat *sociaal antagonisme* zowel de bestaansvoorwaarde als de onmogelijkheid van discursieve identiteitssystemen is²¹⁷. Om rekenschap te geven van de manier waarop antagonismen discursief geconstrueerd worden introduceerden Laclau en Mouffe de noties van equivalentie- en differentieketens²¹⁸. Deze zullen we hieronder belichten.

2.4.2 Equivalentieketens

Als men wil verklaren hoe antagonismen geconstrueerd worden moet men nagaan op welke wijze antagonistische relaties discursieve systemen kunnen bedreigen. Men moet bijgevolg aantonen hoe

²¹⁴ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open Univesity Press, 2000, p. 105 .

²¹⁵ LACLAU (E.) en ZAC (L.) . *Minding the Gap: the subject of politics* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, p. 31 .

²¹⁶ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open Univesity Press, 2000, p. 105 .

²¹⁷ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 120-124 .

²¹⁸ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . *De discursieve blik: de discours theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse* . In: *Ethiek en Maatschappij* . Gent, jg 4, nr. 4, p. 8 .

bepaalde identiteiten niet geïntegreerd kunnen worden in een bestaand systeem van verschillen of *discours*. Het concept van de *logic of equivalence* biedt ons hier een uitweg²¹⁹. De *equivalentiologica* is werkzaam via de creatie van *equivalentietekens* die verschillende identiteiten gelijkschakelen en tegenover de negatieve identiteit van de Ander(en) plaatsen²²⁰. Bijgevolg worden de verschillen tussen de identiteiten die werkzaam zijn binnen de equivalentietekens verzwakt; (a=b=c) t.a.v. (d). Neem nu het discours van de *Black Consciousness Movement* in Zuid Afrika waarbij de verschillende onderdrukte identiteiten onder het apartheidregime gelijkgesteld werden in referentie naar een blank racisme dat de affirmatie van een geunificeerde zwarte identiteit bedreigde. Het was deze gemeenschappelijke negatie van blanke onderdrukking die de beweging in staat stelde een discursieve eenheid te creëren tussen uiteenlopende etnische, raciale en andere groeperingen die in stand werden gehouden onder het apartheidregime²²¹.

Men moet hierbij wel voor ogen houden dat de Ander een discursieve constructie is die geen noodzakelijke banden met de realiteit onderhoudt. Dit wordt enigszins duidelijk in Edward Saïd's analyse van het Oriëntalistisch discours ten tijde van het Victoriaans imperialisme. Saïd hanteert een Foucaultiaanse vorm van discoursanalyse waarbij hij een onderscheid maakt tussen het discursieve en het nondiscursieve. Bijgevolg bevat zijn constructivisme nog een referentiële aspect omdat hij stelt dat er iets bestaat dat gerepresenteerd dient te worden. Hij spreekt van *misrepresentaties*. In zijn latere werk ziet hij de zwakheid van een dergelijke stelling meer en meer in, maar werkt hij in tegenstelling tot Laclau en Mouffe de implicaties van het onderstaande niet voldoende uit²²²:

“... since Islam has been fundamentally misrepresented in the West, ... the real issue is whether indeed there can be a true representation of anything, or whether any and all representations are embedded first in the language and then in the culture, institutions, and political ambience of the representer.” (Saïd, 1995, 3)

Laten we dit in achtving nemen wanneer we het over het *constitutieve buiten* hebben. Het is dus a.d.h.v. de *equivalentiologica* dat een *constitutive outside* in het leven wordt geroepen dat de aanleiding geeft tot de constructie van antagonismen. (d) is dus niet gelijk aan (niet-a, niet-b, niet-c) maar wel aan (anti-a, anti-b en anti-c). Laten we dit even illustreren. De grenzen van het discours omtrent de *Westerse beschaving* worden verwezenlijkt door de exclusie van landen, gebruiken en mensen die allen op een of andere manier als *barbaars* beschouwd worden. Terwijl de *chain of equivalence* steeds verder wordt uitgebreid om steeds meer elementen te incorporeren, wordt echter duidelijk dat het enige wat deze elementen gemeenschappelijk hebben, de negatie van de Westerse samenleving is. Als Afrika, India, Azië en Zuid-Amerika opgenomen zouden worden in de *chain of equivalence*, wordt het concept *barbaars* steeds verder uitgehold tot op het punt waar het enkel opgevat kan worden als *ongeciviliseerd* of als een *bedreiging voor de beschaving*. Bijgevolg wordt een discours van *Westerse beschaving* tot stand gebracht in confrontatie met een *constitutive outside* dat de ultieme, totale realisatie van deze *Westerse* beschaving tegelijkertijd onmogelijk maakt²²³.

Op een gelijkaardige wijze wordt de Rastafari-identiteit opgebouwd uit een ongelooflijk grote *equivalentietekens* die er als volgt uitziet; “*Rastafari-blackness = essential blackness = goodness = the oppressed people = noble suffering = return to spiritual origin = Ethiopia = the divinity of Hale Selassie 'I' = a collective identity over individualism = black musical and oral expression = cleansed and strengthened bodies = harmony with nature = sensuality = virility = fertility = a divine other-worldly destiny = everyday resistances against policing, the white education system, state institutions*

²¹⁹ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.). *Introducing Discourse Theory and Political Analysis*. In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000, p. 11.

²²⁰ CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.). De discursieve blik: de discours-theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse. In: *Ethiek en Maatschappij*. Gent, jg 4, nr. 4, p. 8.

²²¹ HOWARTH (D.). *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000, p. 107.

²²² HOWARTH (D.). *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000, pp. 68-69.

²²³ TORFING (J.). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford, Blackwell, 1999, pp. 124-125.

etc...” (Smith, 1994, 180-181). *Verschillen* tussen bijvoorbeeld seksuele identiteiten worden hierbij in de doofpot gestopt. In dit laatste voorbeeld gaat het echter om een bijzonder sterke *equivalentieketen* die bijna elke ervaring van de Rastafari-aanhanger betekenisvol tegenover een Babylonische antagonistische identiteit kan plaatsen. Als een zwarte uitspraak doet die niet binnen dit discours passen, worden deze uitspraken geïnterpreteerd alsof de zwarte in kwestie onder invloed van Babylon staat en zijn eigen (essentialistische) identiteit niet kan (h)erkennen. *Babylon* verwijst dan weer naar een heel andere *chain of equivalence* die voornamelijk gecentreerd is rond een *blanke* identiteit²²⁴. We kunnen dus besluiten dat de equivalentiële logica uitermate constitutief is voor de opstelling van antagonismen.

Bij dit alles mogen we het *power/knowledge* aspect van het discursieve echter niet uit het oog verliezen. De totalitaire taal van equivalentie wordt momenteel gehanteerd door de politieke leiders in landen die gedomineerd worden door etnische en/of nationalistisch discoursen. Voorbeelden zijn de genocides in Bosnië, Tsjechië en Rwanda. In al deze gevallen wordt het sociale gedomineerd door één overheersend sociaal antagonisme waar alle kleinere antagonismen zich naar moeten schikken. Het is dan ook belangrijk een onderscheid maken tussen *democratische* en *populaire antagonismen*. Waar populaire antagonismen de volledige sociale ruimte in twee tegengestelde kampen trachten te verdelen, verdeelt een democratisch antagonisme enkel kleinere sociale ruimten. Mooie voorbeelden voor dit laatste zien we in de opkomst van nieuwe sociale bewegingen die op een verscheidenheid van sociale strijdpunten actief zijn; vervuilers - milieuactivisten, militaire industrieel complex - vredesbewegingen, patriarchale structuren - feminisme, blank - zwart, etc.²²⁵. Het machtsaspect in dergelijke binaire opposities mogen we volgens Hall echter niet uit het oog verliezen. Wanneer we het hebben over ongelijke machtsrelaties in binaire opposities moeten we deze volgens hem dan ook als volgt noteren; **blank** – zwart, **man** – vrouw, **mannelijk** – vrouwelijk, **bovenklasse** – onderklasse, **Brits** – niet-Brits²²⁶.

2.4.3 Differentieketens

Waar de *logic of equivalence* werkt doorheen het opstellen van een politieke grens tussen twee tegengestelde kampen doet de *logic of difference* precies het tegenovergestelde. Deze logica werkt doorheen de expansie van het systeem van verschillen door het ontbinden van de bestaande equivalentieketens en de daaropvolgende rearticulatie van elementen tot momenten in de uitbreidende differentiële ordening²²⁷. In referentie naar het bovenstaande voorbeeld dat geleverd wordt a.d.h.v. Norval's analyse van het apartheiddiscours kunnen we stellen dat het apartheiddiscours zelf gekenmerkt werd door een *logic of difference*. De architecten van het apartheidregime trachtten immers een systeem van differentiële subjectposities te weeg te brengen met een corresponderende set van territoriale eenheden en politieke instituties. Al deze maatregelen werden in werking gesteld om de pogingen ter constructie van een niet-racistisch en democratisch Zuid-Afrika te ondermijnen. Door middel van een combinatie van *force and persuasion* trachtten de aanhangers van het apartheidregime de equivalentieketens die geconstrueerd werden door bevrijdingsbewegingen als het *African National Congress* of het *Pan-Africanist Congress* tussen uiteenlopende etnische groepen en klassen, dan ook te doorbreken²²⁸.

²²⁴ SMITH (A.M.). Rastafari as Resistance and the ambiguities of essentialism in the 'new social movements'. In: LACLAU (E.) (ed.). *The Making of Political Identities*. London, Verso, 1994, pp. 180-181.

²²⁵ TORFING (J.). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford, Blackwell, 1999, pp. 126-127.

²²⁶ HALL (S.). The Spectacle of the 'Other'. In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.). *Discourse Theory and Practice: a reader*. London, Sage Publications, 1997, p. 329.

²²⁷ HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.). Introducing Discourse Theory and Political Analysis. In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change*. Manchester, Manchester University Press, 2000, p. 11.

²²⁸ HOWARTH (D.). *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000, p. 107.

Samenvattend kunnen we stellen dat de equivalentiologica werkt doorheen de simplificatie van de politieke ruimte. De differentiologica is daarentegen een logica van toenemende complexiteit. Als we een analogie trekken naar de Saussuriaanse linguïstiek breidt de differentiologica de *syntagmatische* pool van de taal uit waardoor het aantal mogelijke articulaties tussen de verschillende elementen toeneemt. De equivalentiologica breidt daarentegen de *paradigmatische* pool uit. Dit wil zeggen dat de gearticuleerde elementen meer en meer met mekaar uitgewisseld kunnen worden en dat er dus een verzwakking van de verschillen plaatsvindt²²⁹. Verschil moet echter wel aanwezig blijven want anders kunnen we niet meer spreken van afzonderlijke identiteiten.

Dit laatste is dan ook de reden waarom geen van beide logica's volledig kan domineren. Er is eerder sprake van een destabiliserende relatie tussen equivalentie- en differentietekens. Hierbij moeten we wel vermelden dat in een specifieke sociale configuratie een van beide logica's doorgaans de bovenhand haalt. Er zijn dan twee extreme resultaten mogelijk; (1) de equivalente logica wordt dominant. Dit was bijvoorbeeld duidelijk het geval in de meeste Britse oorlogsdiscoursen waarin de ruimte voor differentie verkleind werd door de expansie van het vriend-vijand onderscheid. “*Wie niet met ons is, is tegen ons*”, lijkt de algemene stelling in oorlogstijd. In een dergelijke situatie leidt de angst voor interne vijanden ondanks het officiële samengaan van liberale en democratische waarden, tot ernstige overtredingen van de gangbare burgerlijke rechten door toenemende surveillance, censuur, verboden en interneringen. Het allesdoordringende antagonisme tussen Engeland en haar *constitutive outside* laat dan geen tussenvormen toe. Het effect van oorlog op politieke pluraliteit wordt bewezen in de woorden van de Duitse Keizer Wilhelm, die tijdens WO I beweerde dat hij niet langer zou luisteren naar verschillende Duitse partijen, maar enkel naar *Duitsers*. (2) Een tweede mogelijkheid is dat de differentiële logica de dominante logica wordt. Een voorbeeld is de ontwikkeling van Engeland in de jaren na WO II. De grote vijand was verslagen, en de normaliteit keerde terug. Het naoorlogse discours van de liberale welzijnsdemocratie begon aan terrein te winnen en gaf aanleiding tot een nieuwe proliferatie van verschillen. De differentiële ruimte werd dus opnieuw uitgebreid²³⁰.

We hebben het hierboven kort gehad over het vriend/vijand onderscheid. Dat is echter niet hetzelfde als de distinctie die we kunnen maken tussen *wij* en *zij*. De binaire oppositie tussen *vriend* en *vijand* is eerder van antagonistische aard. In dit geval is de equivalentiologica het dominantst in de constructie van beide identiteiten. In het andere geval – wanneer de differentiologica de bovenhand haalt – wordt het moeilijker om een antagonistische vijand te creëren. In haar recentste werken maakt Mouffe dan ook een onderscheid tussen vijanden en tegenstanders of *adversaries*²³¹. Laten we dit onderscheid verduidelijken a.d.h.v. een citaat van Mouffe;

“*Once we accept the necessity of the political and the impossibility of a world without antagonism, what needs to be envisaged is how it is possible under those conditions to create or maintain a pluralistic democratic order. Such an order is based on a distinction between ‘enemy’ and ‘adversary’.* It requires that, within the context of the political community, the opponent should be considered not as an enemy to be destroyed, but as an adversary whose existence is legitimate and must be tolerated. We will fight against his ideas but we will not question his right to defend them.” (Mouffe, 1993, 4)

2.4.4 Hegemonie gereïnterpeteerd

²²⁹ LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . *Hegemony and Socialist Strategy: towards a radical democratic politics* . London, Verso, 1985, p. 130 .

²³⁰ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 125-126 .

²³¹ NORVAL (A.J.) . Trajectories of future research on discourse theory . pp. 123-126 . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp. 223-225 .

Nu we bekend zijn met het volledige conceptuele kader van Laclau en Mouffe moeten we enkel nog nagaan wat de relatie tussen hegemonie en antagonisme is. We moeten toegeven dat de rol die *antagonisme* speelde in bijvoorbeeld *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) enigszins verschilt van de opvatting die we terugvinden in *New Reflections on the Revolutions of our Time* (1990). De auteurs evolueren van een sociaal antagonisme als een *per se* dislocatie, naar een opvatting van sociaal antagonisme als een discursieve reactie op dislocatie. Een dislocatie moet immers niet noodzakelijk opgevangen worden door de constructie van een antagonisme. Men kan een dergelijk fenomeen immers ook zien als het resultaat van de wraak van God voor onze zonden. De dislocatie kan toegeschreven worden aan onvoorziene onpersoonlijke oorzaken waar we geen vat op hebben, of er kan zelfs een niet-discursieve reactie plaatsvinden in de vorm van een (uiteraard tijdelijke) wetteloosheid en desintegratie van sociale identiteit. De nadruk op de stabiliserende functie van sociale antagonisme mag ons echter niet doen vergeten dat antagonismen tevens bronnen van dislocaties kunnen zijn. We kunnen grofweg stellen dat elke identiteit gedислоceerd is in zoverre ze afhankelijk is van een *buiten* dat deze identiteit zowel ontkent als mogelijk maakt. Sociaal antagonisme is een tweesnijdend zwaard dat identiteiten constitueert en ondersteunt juist *doordat het een bedreiging van de antagonistische identiteiten vormt*. In concrete analyses vinden we dan ook vaak voorbeelden van antagonistische krachten die hun stabiliserende functie na verloop van tijd verliezen²³².

Aan de hand van *antagonismen, equivalentie- en differentierelaties* kunnen we nu een accuraat onderscheid maken tussen wat Gramsci *expansieve* en *transformatieve hegemoniën* noemde. (1) Een transformatieve hegemonie is een defensief type van politiek dat gevoerd wordt door de hegemonische kracht die zich in een situatie van politiek-economische crisis (of dislocatie) bevindt. De hegemonische functie impliceert hier een geleidelijke maar continue absorptie van elementen van identiteiten die hun antagonistische karakter trachten te overstijgen in het *hegemonisch blok*. De geprefereerde methode van transformisme is coöptatie of de *expansie van differentiële relaties*. Het doel is het verwezenlijken van een passieve consensus die de antagonistische politieke krachten neutraliseert en de massa fragmenteert. (2) Een expansieve hegemonie wordt daarentegen gekenmerkt door de constructie van een actieve consensus. Deze vorm van politiek impliceert de formatie van een collectieve wil (en identiteit) die gekenmerkt wordt door een nationaal-populair karakter. In een expansieve hegemonie streeft men de volledige ontwikkeling van specifieke eisen na en leidt dit streven tot de opheffing van tegenstellingen tussen de gearticuleerde identiteiten. De expansieve hegemonie wordt dus gekenmerkt door een *logic of equivalence*²³³. De identiteiten die in een transformatieve hegemonie gearticuleerd worden onderscheiden zich dan ook niet als antagonistische vijanden maar als *adversaries* in de hegemonische strijd.

We hebben nu alle elementen voor een discourtstheoretische analyse a.d.h.v. het conceptuele kader van Laclau en Mouffe belicht. Tot slot willen we de lezer nog een schematische voorstelling meegeven die hem kan helpen bij het lezen van deze thesis.

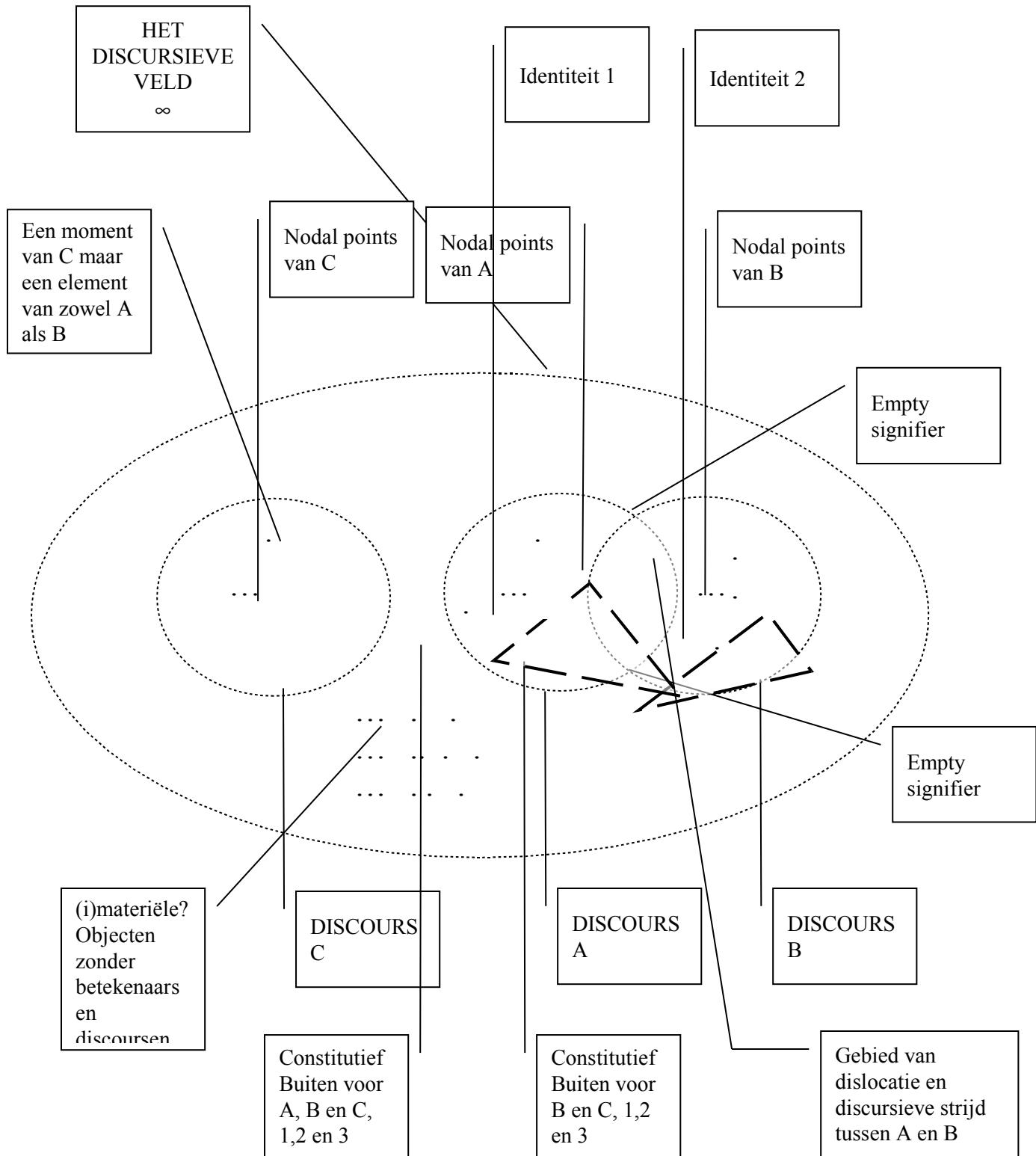
---

²³² TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 130-131 .

²³³ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek* . Oxford, Blackwell, 1999, pp. 111-112 .

2.4.5 Schematische voorstelling

Eerst en vooral wil ik duidelijk maken dat ik me zeer goed bewust ben van de tekortkomingen van dit schema. Elk schema reduceert de werkelijkheid tot een redelijk gesloten systeem en zeker in het bovenstaande geval waarin we spelen met eindige discoursen die een oneindigheid trachten te vatten, zijn de problemen alom aanwezig. Het betreft het hier een synchronische momentopname waardoor we enkel via de acceptatie van de openheid van identiteiten en discoursen dit schema min of meer correct kunnen interpreteren. Hoe inadequaaf dan ook geloof ik dat een visuele voorstelling noodzakelijk is voor het begrip van een complexe theorie als die van Laclau en Mouffe. We moeten ons er dus eerst en vooral zeer bewust zijn dat alle (politieke) grenzen tussen identiteiten en discoursen die we hierboven zien *undecidable* zijn. Waar er sprake is van fixatie is enkel sprake van *relatieve* fixatie. Doordat discoursen en identiteiten mekaar in de realiteit overlappen is deze tweedimensionele representatie dan ook hoogst inadequaaf. Een driedimensionele representatie zou het echter niet veel beter doen. In twee- en driedimensionele optieken zijn twee objecten met een gemeenschappelijk centrum die *niet* dezelfde ruimte innemen namelijk niet voor te stellen. Men dient echter voor ogen te houden dat de sociale realiteit ook niet reduceerbaar is tot essenties (of centra), en dat de essenties die we menen waar te nemen, ideologische fantasieën zijn. De onmogelijkheid om *empty signifiers* tegelijkertijd in het centrum én in de snijpunten van twee discoursen te plaatsen toont dit aan. Bijgevolg merken we dan ook op dat de *empty signifiers* die we hierboven waarnemen zich niet in de periferie, maar in het centrum van beide discoursen bevinden.

De twee identiteiten (1 en 2) zijn mekaars constitutieve buiten in de strijd om een gemeenschappelijke lege betekenaar. Moesten de twee driehoeken mekaar meer overlappen zouden de identiteiten mekaar meer bedreigen omdat ze dan voorkomen dat ze volledig zichzelf kunnen zijn. De ene identiteit penetreert de andere hier echter enkel in de *empty signifier*. In de realiteit kan de overlap echter veel groter zijn. Hoe groter de overlap, hoe groter de expansief hegemonische strijd voor de invulling van betekenaars en hoe antagonistischer beide identiteiten zullen worden. (1) en (2) gaan een expansieve hegemonische strijd aan en zullen de verschillen van de identiteiten die ze articuleren in hun respectievelijke discoursen oplossen door ze op te nemen in een *logic of equivalence*. Als de expansieve strijd voor hegemonie over is, zal er weer plaats komen voor een *differentiologica* waarin identiteiten a, b, c, d in een meer transformatieve hegemonie gearticuleerd kunnen worden.

Zoals men ook kan opmerken integreren beide identiteiten een aantal, maar niet alle *nodal points* in hun identiteit. Dat is mogelijk omdat er binnen een discours meerdere identiteiten aanwezig zijn die strijden om de relatieve fixatie van *knooppunten*. Nogmaals; net zoals elk ander schema is ook deze voorstelling dan wel verduidelijkend, maar tevens inadequaaf. De stippellijnen van de politieke grenzen van zowel identiteiten, discoursen als het discursieve veld, duiden op de ultieme politieke contingentie in de discursieve strijd. Met deze korte toelichting hoop ik dat de lezer het bovenstaande schema – al is het met enige reservaties – correct kan interpreteren.

2.5 Checklist

In het onderstaande zullen we kort nog even de *desiderata* van de gewenste maatschappijvisie overlopen om achteraf te kunnen besluiten dat we inderdaad tot een postmarxistische, poststructuralistische en postmodernistische theorie zijn gekomen;

- De discourestheorie van Laclau en Mouffe is overduidelijk radicaal constructivistisch georiënteerd. Het discursieve is constitutief voor alle betekenis. Men kan de realiteit bijgevolg enkel doorheen een discursieve bril benaderen.
- Laclau en Mouffe hebben dan ook een uitermate pragmatische visie op de waarheidsaanspraken van hun eigen theoretische kader. De theorie is slechts objectief in zoverre ze een adequate verklaring kan bieden voor de fenomenen waarop ze wordt toegepast. Denken we aan discourestheoretische analyse als een uitermate flexibele *bricoleur*.

- Zowel het arbitraire als het contingente aspect van dit constructivisme is duidelijk ingebouwd in de theorievorming omtrent de vorming van *knooppunten* en *lege betekenaars*. De openheid van discursieve structuren en identiteiten is een essentieel aspect van hun opbouw.
- Eender welke vorm van essentialisme wordt dan ook resoluut geweigerd. Ook de essentialistische restant van Gramsci wordt in de herziening van het hegemonieconcept overboord gegooid.
- Daarnaast is deze discoursstheorie ook uiterst kritisch ingegeven. Macht is een zeer centraal thema. Dat zien we dan ook in de behandeling van concepten als *ideologie*, *hegemonie* en *antagonismen*.
- Bovendien zitten we nu inderdaad met een analysekader dat eerder van discoursstheoretische dan van discoursanalytische aard is. De verdere implicaties hiervan zullen we belichten in het hoofdstuk omtrent de operationalisering van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe.
- Er is zeer veel aandacht voor het contingente aspect van historische ontwikkeling ingebouwd doorheen noties als *dislocatie*, *subjectiviteit* en de *ultieme overheersing van de logic of contingency* in het *discursieve veld*.
- Aandacht voor de synchronische ontwikkeling van de maatschappij vinden we terug in begrippen als *dislocatie*, *undecidability* en *logic of contingency*. Al deze concepten wijzen eerder op processen van sociale verandering dan op diachronische analysevormen.
- De maatschappij valt noch te analyseren vanuit een structuurperspectief, noch vanuit een actieperspectief. Laclau en Mouffe bouwen dan ook net als Giddens en Foucault (aan het einde van zijn werk) plaats in voor *reflexiviteit*. De reflexieve eigenschappen van het individu en diens determinerende invloed op de structurele opbouw van de maatschappij wordt mogelijk gemaakt doorheen de notie van *dislocatie*. Dan moeten subjecten immers overgaan tot politieke processen van rearticulatie en reactivering.

Hoewel het conceptuele kader van Laclau en Mouffe uitermate geschikt is voor politieke analyse, is niet alles rozegeur en maneschijn. Laten we de kritieken op deze discoursstheorie van dichterbij bekijken.

2.6 Kritieken

Met dit alles hoop ik eerst en vooral aangetoond te hebben dat de discoursstheorie van Laclau en Mouffe niet van de hand gedaan kan worden op basis van de anti-postmoderne kritiek dat het hier zou gaan om een theorie die alle betekenis als een zuiver arbitraire en willekeurige constructie ziet. Betekenis hangt vast aan macht en wordt relatief gefixeerd in discursieve structuren en identiteiten. Los van het feit of er al dan niet een materiële realiteit bestaat, zijn discourses in alle geval wél reëel en hebben deze uitermate sterke gevolgen op tevens *reële* identiteiten en subjecten. De volgende kritieken die Howarth onderscheidt heb ik in het voorgaande betoog dan ook reeds uitgebreid opgevangen²³⁴;

- Dat de sociale realiteit gereduceerd wordt tot taal en tekst.
- Dat dit tekstuele reductionisme zou leiden tot een vermindering en zelfs marginalisering van de aandacht voor sociale structuren.
- Dat discoursstheorie bijgevolg niet in staat zou zijn om het sociale en het politieke te onderzoeken.
- Dat het zou gaan om een zuiver voluntaristische benadering.
- Dat de actor gereduceerd wordt tot een effect van de (discursieve) structuur.
- Dat het ideologieconcept van Laclau en Mouffe de kritische doelstellingen van hun theorie zou ondermijnen.

²³⁴ HOWARTH (D.) . *Discourse* . Buckingham, Open Univesity Press, 2000, p. 115 .

Toch nog even een woord van uitleg bij de laatste kritiek. Het feit dat ideologie verwijst naar een *ideologische fantasie* wil niet zeggen dat het hier gaat om een overbodige discursieve constructie. Ideologieën spelen een cruciale rol in de opbouw van emancipatorische discoursen die strijden tegen onevenwichtige machtsrelaties. Het feit dat ideologieën worden opgehangen aan het vervolledigen van onbereikbare identiteiten is daarom niet absurd en zal zeker niet leiden tot een grootschalige verwaarlozing van emancipatorische projecten. Integendeel; de discoustheorie van Laclau en Mouffe is opgebouwd in het denken omtrent een *radical democratic imaginary* die uitermate democratische en emancipatorische doelstellingen beoogt. Dat blijkt dan ook duidelijk in Laclau's *Building a New Left*²³⁵.

In verband met equivalentie- en differentietekens valt er echter een belangrijke kritiek te leveren; mijn inziens dient er een belangrijk element van *ongelijkheid* ingebouwd te worden. Het is namelijk bijzonder moeilijk om a.d.h.v. equivalentie en differentie uit te leggen hoe men bijvoorbeeld in de Verlichting een rangschikking maakte van minder naar meer ontwikkelde beschavingen. Want dergelijke hiërarchische onderscheiden worden wel degelijk gemaakt²³⁶. Hoe verklaren we gradaties? Ongetwijfeld via een gedetailleerdere uitbouw van de *differentiologica* en via de uitwerking van het concept van *politieke tegenstanders*. Dit is echter een problematiek waar ik geen antwoord voor zal bieden in deze thesis. Dit hoofdstukje met betrekking tot kritieken is dan wel bijzonder kort, ik geloof dat ik in het uitgebreide betoog dat deze thesis is voldoende argumenten heb aangereikt om de meeste theoretische kritieken relatief probleemloos af te slaan.

Tot slot wil ik de lezer vragen om de onderstaande bedenkingen en stellingen als *losstaand* van deze thesis te beschouwen. Desalniettemin wil ik deze bedenkingen hier toch vermelden omdat het volgens mij gaat om zaken die op een fundamenteel probleem duiden aan de *microzijde* van heel de problematiek van sociale verandering. Foucault, Althusser, Lacan, Žizek, Laclau en Mouffe maken namelijk allen zeer waardevolle analyses omtrent de vorming van sociale subjecten en de wederzijdse constitutie tussen discursieve *lezing* en *constructie* van het sociale. Wat me echter enorm opviel is de mate waarin de kwestie van *bewustzijn* onderontwikkeld is. Ik ben het ermee eens dat inzicht in de sociale werkelijkheid steeds tot stand komt doorheen het lezen van de wereld via een discursieve bril. Wat men echter vaak schijnt te vergeten is de mogelijkheid van een *lezer* achter deze bril en dat bewustzijn in dat geval voorafgaat aan betekenisvolle perceptie. Een zeer waardevolle doorbraak in dit opzicht is volgens mij het concept van *dislocatie* waarin mensen zich bewust worden van een crisis van hun symbolisch systeem. De *reactie op dislocatie* is volgens Laclau en Mouffe een uitermate contingente aangelegenheid en ook hier ben ik het mee eens. Dit wil echter niet zeggen dat de reactie arbitrair is en dit niet-arbitraire karakter kan volgens mij enkel adequaat verklaard worden door een verdere uitwerking van het concept van bewustzijn en *bewustzijnsniveaus*. Mensen zijn namelijk in staat om de patronen die ze hanteren te herkennen en te wijzigen. Het conceptuele kader van Laclau en Mouffe is hier het ultieme bewijs voor; de auteurs overstijgen discursieve determinering niet zozeer door het feit dat ze in staat zijn gebleken om deze discursieve structuren aan te duiden, maar wel door hun *inzicht* dat het om *contingente* discursieve structuren gaat en de acceptatie dat ook hun conceptuele kader een *discours over discours* is. Bijgevolg geloof ik dat voorafgaand aan de *primacy of politics* een fundamenteelere logica ligt, namelijk die van een *primacy of consciousness*. Hiermee moet men volgens mij echter wel een onderscheid maken tussen (1) *inzicht* en (2) *bewustzijn*. Het is door de primordialeiteit van bewustzijn dat mensen in staat zijn om op discursieve wijze inzicht te verkrijgen in de patronen die hen determineren. Dislocaties kunnen bijgevolg de gangbare inzichten, *common sense* en dus *hegemonie* ondermijnen, maar de reactie op een dergelijke verstoring kan enkel verklaard worden door actoren die a.d.h.v. een uitbreiding van hun bewustzijn in staat zijn om tot nieuwe inzichten te komen. Nogmaals; deze stellingen staan los van deze thesis en zijn hier in geen enkel opzicht wetenschappelijk gefundeerd. Toch geloof ik dat verder onderzoek naar de rol van de

---

²³⁵ LACLAU (E.) . Building a New Left . In: LACLAU (E.) (ed.) . *New Reflections on the Revolution of Our Time* . London, Verso, 1988, pp. 177-196 .

²³⁶ HALL (S.) . The Spectacle of the 'Other' . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . *Discourse Theory and Practice: a reader* . London, Sage Publications, 1997, p. 332 .

psychologische processen van de totstandkoming van nieuwe inzichten veel kan ontleen aan verder onderzoek naar de rol die bewustzijn(sniveaus) hierin spelen. Deze stellingen vallen echter allemaal buiten de doelstellingen van deze thesis en moet men dan ook niet in achtting nemen bij de verdere operationalisering hiervan.

D 'WAR' AGAINST 'TERRORISM': HET NEOCONSERVATIEVE AMERIKAANSE DEFENSIEDISCOURS NA 11 SEPTEMBER

---

1 Defensiediscours als Onderzoeksobject

Het is alvast nuttig om de structuur van het onderstaande te belichten. We zullen hier namelijk een argumentatie opbouwen die een aantal uiteenlopende concepten met mekaar articuleert op basis van het discursieve kader van Laclau en Mouffe. Deze articulatie betreft begrippen als *natie*, *defensie*, *terrorisme*, *oorlog*, *gevaar* en *risico*. We zullen aantonen dat er een logisch verband tussen deze concepten bestaat dat kan dienen ter legitimatie van de gekozen analyseobjecten. Zo zullen we om te beginnen aantonen dat de constructie van nationale projecten een hoogst contingente en constructivistische aangelegenheid is. De besluiten die we hieruit kunnen trekken hebben ook gevolgen voor de manier waarop we naar internationale verhoudingen kijken. Wanneer we hebben aangetoond hoe belangrijk het al dan niet antagonistische constitutieve buiten is voor de vorming van een nationale identiteit, en de manier waarop we omgaan met internationale relaties, kunnen we de rol van gevaar, risico, en gebrek in dit alles belichten. Deze begrippen zijn namelijk van enorm groot belang voor de manier waarop waarop de natie zichzelf wil onderhouden en verwezenlijken. Hierna zullen we onze aandacht specifiek richten op de conceptuele problematiek van de betekenaar *terrorisme*. Hierbij belichten we de belangrijkste definiërings- en categorisatieproblemen die gepaard gaan met het voeren van een discursieve *'War' against 'Terror'*. Eens we ons bewust zijn van deze problematiek kunnen we overgaan tot de specifieke gebeurtenissen van 11 september. Hierbij moeten we nogmaals vermelden dat we geen effectonderzoek uitvoeren. Om redenen van omvang en coherentie van deze thesis, zullen we ons dan ook niet bezighouden met het zoeken naar de *objectieve gevolgen* van 11 september. Omdat een overzicht op de Amerikaanse reacties op deze gebeurtenissen toch gewenst is, zullen we ter compensatie beknopt een tijdslijn weergeven van de gebeurtenissen in de eerste maanden na de aanslagen. Tot slot zullen we stappen ondernemen in de richting van een hypothese. Hiervoor halen we o.a. Baudrillard's visie op de gebeurtenissen aan omdat zijn uitspraken op het eerste zicht zeer verzoenbaar lijken met het conceptuele kader dat we in deze thesis uitgewerkt hebben. In welke mate dit ook effectief het geval is, zullen we in de analyse achterhalen. Tot slot zullen we ons specifiek richten op de problematiek van de *retoriek van Bush en PNAC als analyseobject*. Eens we de problemen van representativiteit, receptie, homogeniteit, gebrekkige historiek, rationalisering en tekstualisering hebben belicht, kunnen we overgaan tot de concrete analyse.

1.1 Internationale Betrekkingen en Nationale Identiteit

In het onderstaande zullen we onze aandacht bijna exclusief richten op de vorming van nationalistische identiteiten. Hoewel het onderzoeksobject de Amerikaanse nationale identiteit is, zullen we in functie van de vorming van een correct begrip omtrent de discursieve constructie hiervan ook andere nationaliteiten behandelen. We hanteren hieronder een uitsluitend poststructuralistisch denkkader zoals we dat in het bovenstaande theoretische kader uitgebouwd hebben. Eens we onze radicaal constructivistische notie van nationalistische identiteiten voldoende hebben uitgebouwd, zullen we onze aandacht richten op de intertekstuele aard van internationale relaties.

1.1.1 Nationalisme als een *Imagined Community*

De naam van de natie is een ongelooflijk krachtige *lege betekenaar* met een enorm krachtig potentieel tot hegemonisatie. De natie kan immers een groot aantal individuen interpellieren, ongeacht hoe die individuen deze natie nu precies georganiseerd willen zien; democratisch, totalitair, communistisch, socialistisch, liberaal, religieus, etc. ... Dit wil echter niet zeggen dat de natie onproblematisch is. Burgeroorlogen hebben namelijk vaak de totstandkoming van nieuwe nationale identiteiten als strijdpunt gehad. Dat neemt echter niet weg dat de grootschalige mobilisatie van individuen in een dergelijke oorlog een sterke hegemonische / ideologische interpellatie rond een *nieuwe lege betekenaar* vereist. Nationalisme en de sociale antagonismen waar het aanleiding toe geeft kunnen dan ook gezien worden als discussieve reacties op dislocaties. Deze dislocaties ontstaan uit interne of externe gebeurtenissen die het huidige regime destabiliseren of ontmantelen en een grote vraag naar een hegemonisch project oproepen. Dit project moet in staat zijn om de drijvende betekenaars binnen een nieuwe discursieve ordening te plaatsen. De rol van het hegemonische nationalistische project bestaat er dus uit de lege betekenaar van de natie te voorzien van een substantieve inhoud waar het volk zich mee kan identificeren²³⁷. Dit is heel duidelijk het geval geweest m.b.t. de Joegoslavische kwestie.

Zonder hier al te diep op in te gaan, kunnen we stellen dat ten tijde van Tito de Joegoslavische identiteit in belangrijke mate was opgehangen aan een retoriek van *broederschap, eenheid en zelfonderhoud*. Met de dood van Tito bleek echter dat het economisch overleven van Joegoslavië gestoeld was op gigantische internationale schulden. Toch bleef het gangbare discours nog lange tijd intact tot op het moment dat de dislocerende gebeurtenissen niet meer beantwoord werden vanuit een Titoiaans discours, maar vanuit een discours van *plurality of self-management interests*. Hiermee werd de sociale structuur van de partijmonoliet sterk in vraag gesteld en werden de identificatiepunten die het Joegoslavische symbolische universum samenhiielden ondermijnd. Eind jaren '80 ontstonden er echter nieuwe identificatiepunten die de strijd om ideologische hegemonie nieuw leven inbliezen. Deze identificatiepunten waren in de eerste plaats nationalistisch²³⁸. De nieuwe sociale bewegingen begonnen *nationale onafhankelijkheid* immers te zien als een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van een plurale democratie. De belangrijkste bestaansvoorwaarde voor de Sloveense onafhankelijkheidsstrijd t.a.v. de Joegoslavische federatie, was dan ook de overgang in het Sloveense Joegoslaviëdiscours van een *differentiologica* naar een *equivalentiologica*. De federale structuur die gekenmerkt werd door een logica van differentie waarin er sprake was van een gemeenschappelijke politieke identiteit op federaal vlak, maar van een relationele totaliteit van culturele, religieuze, sociale en economische *verschillen* op republikeins vlak, werd dus afgebroken door de steeds dominantere werking van een equivalentiologica. Deze logica bracht een equivalentieketen teweeg tussen plurale democratie en Sloveense onafhankelijkheid, in directe confrontatie met de communistische Joegoslavische vijand die in toenemende mate geïdentificeerd werd met Servië. Er valt nog veel meer te zeggen over deze problematiek, maar we willen hier enkel de contingente aard van natievorming aantonen door ons af te zetten tegen visies die bijvoorbeeld stellen dat het (her)nieuw(d)e nationalisme in de Balkan verklaard kan worden als een reactie op de repressie van gepreconstrueerde nationale identiteiten onder het communistisch regime²³⁹. Wat bedoelen we nu met nationalisme als een *imagined community*?

We hebben reeds gezien dat elke identiteit ideologisch en bijgevolg *fantastisch* geconstrueerd is. Met betrekking tot de natie hebben we het over een denkbeeldige gemeenschap die enkel bestaat in zoverre de leden ervan in staat zijn om zich voor te stellen als een deel van deze gemeenschap. Het is niet zozeer de concrete *face to face*, intersubjectieve interactie tussen de verschillende leden van de samenleving die de natie bindt, maar wel hun denkbeeldige relatie tot elkaar²⁴⁰. Denken we hierbij

²³⁷ TORFING (J.). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1999, p. 195.

²³⁸ SALECL (R.). *The Crisis of Identity and the Struggle for New hegemony in Former Yugoslavia*. In: LACLAU (E.) (ed.) *The Making of Political Identities*. London, Verso, 1994, pp. 208-209.

²³⁹ TORFING (J.). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1999, pp. 196-199.

²⁴⁰ BOWMAN (G.). 'A Country of Words': conceiving the Palestinian nation from the position of exile. In: LACLAU (E.) (ed.) *The Making of Political Identities*. London, Verso, 1994, pp. 140-141.

terug aan de notie van *ideologische fantasie*; het gaat hier niet om een *vals* bewustzijn maar om een vorm van bewustzijn. Zoals Althusser stelde²⁴¹;

“... *it is not their real conditions of existence, their real world that ‘men’ represent to themselves in ideology, but above all it is their **relation to those conditions of existence which is represented to them there ...***” (Althusser, 1971, 131)

Alle identiteit – ook nationale identiteit – is bijgevolg ideologisch geconstrueerd. Om de ideologische en bijvoorbeeld niet-territoriale (essentialistische) aard van nationalistische identiteiten te vatten, is het uitermate interessant om te kijken naar de Palestijns-Israëliëse kwestie. De bezetting van de Westelijke Oever, Gaza, en de *Golan Heights* door de Israëliëse autoriteiten sinds 1967 betekende de verbanning of *exile* van zowel de Palestijnen die *buiten* als *binnen* deze gebieden leven en leefden. De intensieve dislocaties en verstoringen die plaatsvinden als gevolg van het opstellen en verdedigen van de Israëliëse socio-politieke ordening in de bezette gebieden, maakt immers dat Palestijnen die zich zowel *binnen* als *buiten* dit territorium bevinden hun identiteit als gestolen en verminkt zien. Het territorium dat deze mensen als de *locus* (of essentie) van hun identiteit zien, is hun immers ontnomen en schade toegebracht. De ideologische aard van nationalisme blijkt dan ook uit de samenloop van drie factoren; (1) het feit dat *thuisland* de plaats is waar de nationalist zijn identiteit als volledig gerealiseerd ziet, (2) de Palestijnen dit thuisland – ten minste gedeeltelijk – ontnomen is, en vooral (3) dat Palestijnen desondanks toch nog in staat zijn gebleken om zichzelf als Palestijns te beschouwen²⁴². Dat dit niet verwonderlijk is en zelfs uitermate logisch verklaard kan worden, kunnen we aantonen a.d.h.v. het belang van het constitutieve buiten.

Een antagonistisch constitutief buiten is uitermate effectief in identiteitsconstructies. In een antagonistische relatie versterken beide identiteiten mekaar doordat ze wederzijds bedreigd worden door mekaars pogingen om hun respectievelijke identiteiten ten volle te ontwikkelen. Laten we even teruggrijpen naar het werk van Slavoj Žižek. Volgens Žižek worden de vijanden van de staat doorgaans beschuldigd van excessief genot. De nationale mythe heeft steeds betrekking op het bezit van een nationaal Ding dat de vijanden van de natie ons willen ontnemen om toegang te krijgen tot een of ander geheim, pervers genot. Door de Ander de diefstal van dit genot op te leggen, verhullen we echter het feit dat datgene wat ons zogezegd ontstolen is, nooit (volledig) in ons bezit is geweest. Bovendien manifesteert ons eigen genot (of de haat omtrent ons eigen genot) zich in het fantaseren of zelfs haten van de Ander. Het schenkt ons grote voldoening om over dit ontoegankelijke genot van de ander te denken. We externaliseren in dergelijke situaties namelijk onze eigen incapaciteit om volledig onszelf te zijn. Op deze wijze kan men de manier waarop Amerikanen Japanners hekelen voor hun incapaciteit tot ontspanning en genot verklaren doorheen de externalisatie van de Amerikaanse obsessieve relatie t.a.v. hun eigen werk²⁴³.

In relatie tot de kwestie van nationalisme betekent dit een uitermate interessant aanknopingspunt voor het verklaren van etnische problematieken. Duidelijk geïnspireerd door Žižek schrijft Salecl het volgende;

“*This Other who steals our enjoyment is always the Other in our own interior. Our hatred of the Other is really the hatred of the part (the surplus) of our own enjoyment which we find unbearable and cannot acknowledge, and which we transpose (‘project’) into the Other via a fantasy of the ‘Other’s enjoyment. The hatred of the Other, in the final analysis, is hatred of one’s own enjoyment. Intolerance of the Other’s enjoyment produces fantasies by which members of particular nations organize their own enjoyment.*” (Salecl, 1994, 212)

²⁴¹ ALTHUSSER (L.) . Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation) . In: ŽIZEK (S.) (ed.) . *Mapping Ideology* . London, Verso, 1994, pp. 130-131 .

²⁴² BOWMAN (G.) . ‘A Country of Words’: conceiving the Palestinian nation from the position of exile . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, p. 139 .

²⁴³ TORFING (J.) . *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek* . Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1999, p. 194 .

Laten we dit alles betrekken op de kwestie van Joegoslavië. De opkomst van het Servisch nationalisme ging duidelijk gepaard aan de constructie van een aantal interne en externe vijanden. De aartsvijanden van de Servische nationalistes waren dan de Albanezen die het nationalistisch project ondermijnden door hun onafhankelijkheidsstrijd waarbij de Servische autonome provincie Kosovo zich zou afscheuren. Op deze wijze zou immers een deel van wat door de Serven als Servisch land en Servische cultuur beschouwd werd, gestolen worden. De tweede vijand is intern; de gealiënerde bureaucratie die de macht van het volk (in de populistische politiek van Milosevic) ondermijnt. Ten derde zijn er dan nog de Kroaten die met hun – in Servische bewoordingen – *genocidepolitiek* de aanwezigheid van Servische populaties in de *historisch Servische gebieden in Kroatië* buiten de wet stellen. In de Servische mythologie worden de Albanezen voorgesteld als zuivere manifestaties van het Kwade. De Albanezen zijn niet meer subjectiveerbaar, ze zijn zo radicaal Anders dat ze niet meer als menselijk bestempeld kunnen worden. Waar de Kroaat nog niet-Servisch is, is de Albaneees ronduit anti-Servisch. Nu poneert Salecl een uitermate interessante stelling²⁴⁴,

“What do we get when we combine these two enemies? Remember that Albanians are presented as dirty, fornicating, rapacious violent, primitive, and so forth while the Slovenes are presented as unpatriotic, anti-Yugoslav intellectuals, and as non-productive merchants who exploit the hard work of the Serbs. If we simply put the two pictures together, if we add an Albanian to a Slovene, what happens? You get the Jew, the typical anti-Semitic portrait of the Jew: dirty, fornicating, but at the same time an intellectual, non-productive, profiteering merchant” (Salecl, 1994, 212)

Wanneer we terugdenken aan Laclau en Mouffe's *impossibility of society* waarin het sociale voorgesteld wordt als een constitutieve onmogelijkheid, impliceert dit dat elk proces van socio-symbolische identificatie gedoemd is om te falen. We hebben gezien dat het de functie van ideologische fantasieën is om de arbitraire aard van het maatschappelijke te verhullen. De functie van de Ander in de constructie van een dergelijke ideologische fantasie wordt overduidelijk wanneer we zien dat de hele (Duitse) fascistische ideologie gecentreerd was rond het element dat dit fascistische project onmogelijk maakte; de Jood. De Jood (gelezen als de antagonistische Ander) is dan de belichaming van de onmogelijkheid van de samenleving om haar volledige sluiting te bereiken. De Jood is volgens Žizek geen objectieve, positieve oorzaak van sociale negativiteit, maar is daarentegen *“a point at which social negativity as such assumes positive existence”* (Žizek, 1995, 127)²⁴⁵. Hiermee zijn we voorlopig diep genoeg ingegaan in het belang van de Ander en het constitutieve buiten voor de vorming van alle (nationale) identiteiten die in grote mate opgehangen zijn aan equivalentieketens.

Dit punt waar sociale negativiteit een positieve ontologische status toegewezen krijgt ligt aan de basis van wat Connolly het eerste en tweede probleem van *het kwade* noemt. Twee problemen die uitermate sterk verbonden zijn aan de mechanismen van identiteitsvorming. Het eerste probleem betreft de fundamentele oneerlijkheden waarmee iedereen in zijn of haar leven vroeg of laat wel mee geconfronteerd wordt en dat het geloof in een systeem niet noodzakelijk impliceert dat men dat systeem verantwoordelijk stelt voor dat kwade. Het tweede probleem vloeit voort uit oplossingen voor het eerste probleem, Connolly omschrijft het als volgt²⁴⁶;

“... it is the evil that flows from the attempt to establish security of identity for any individual or group by defining the other that exposes sore spots in one's identity as evil or irrational. ... but it is a temptation rather than a necessity because juxtaposed to other elements ... The question now becomes: Is it possible to counter the second problem of evil without

²⁴⁴ SALECL (R.) . *The Crisis of Identity and the Struggle for New hegemony in Former Yugoslavia* . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, pp. 211-212 .

²⁴⁵ ŽIZEK (S.) . *The Sublime Object of Ideology* . London, Verso, 1995, p.127 .

²⁴⁶ CONNOLLY (W.E.) . *Identity/Difference: democratic negotiations of political paradox* . London, Cornell University Press, 2001, pp. ix-9 .

eliminating the functions served by identity? ... To engage the second problem of evil, it is necessary to practice the arts of experimental detachment of the self from identity installed within it ... For it is probably impossible and surely undesirable to be human without some sort of implication in a particular identity, yet it is how an identity is experienced and how it defines itself with respect to different identities that is crucial to engagement with the second problem of evil."(Connolly, 1991, 8-9)

Connolly wijst er ons hier in andere woorden op dat niet alle identiteit zuiver antagonistisch hoeft te zijn. Binnen een hegemonisch blok bevinden zich immers tal van andere identiteiten die met mekaar gearticuleerd zijn doorheen een of meerdere lege betekenaars. Deze identiteiten staan dan wel niet in een antagonistische relatie tot mekaars gemeenschappelijke constitutieve buiten, neem dat constitutieve buiten weg en andere identiteitsarticulaties treden op de voorgrond. Het is hier wel belangrijk om het onderscheid dat Laclau en Mouffe maken tussen tegenstanders en vijanden in achtung te nemen. Identiteiten zijn nooit zuiver antagonistisch opgebouwd en ook hier laat de *undecidability* zich weer gelden. Het spanningsveld tussen de equivalentie- en de differentieellogica zien we heel duidelijk als we kijken naar hoe verschillende discoursen de natie concreet georganiseerd willen zien. Het aanvaarden van de natie is één zaak; de hegemonische invulling ervan is daarentegen het domein van constante discursieve contestatie. Een mooi voorbeeld vinden we terug in de discours-theoretische politieke analyse die Nur Betül Celik maakt in *the constitution and dissolution of the Kemalist imaginary*. Met deze analyse kunnen we bovendien het onderscheid tussen mythe en *social imaginary* eens concreet illustreren. We hebben reeds gezien dat *social imaginaries* de gehegemoniseerde vormen van mythen zijn. De mythe zelf kunnen we definiëren als een metafoor voor de volledigheid die we in het heden niet gerealiseerd zien. Zowel de mythe als de *social imaginary* zijn dus vormen van ideologische fantasie die de onmogelijkheid van het sociale trachten te verhullen.

Hoe problematisch een nationalistische identiteit wel is, wordt heel duidelijk in de analyse van Celik. Hij toont namelijk aan dat de democratische constitutie van de Turkse staat (of de articulatie van een Westerse vorm van democratie met de Turkse nationale identiteit), uitermate kwetsbaar is door en voor contrahegemonische discoursen. In de traditionele Kemalistische staat werd de Turkse identiteit gearticuleerd met een nationale, collectieve, eenduidige (populaire) wil. De ideologie van Kemalisme bevooroordeelde secularisme, modernisatie en rationalisatie. Omdat de Kemalistische mythe echter niet in staat was om a.d.h.v. een partijmonolithisch systeem een homogene en onverdeelde samenleving in stand te houden, werd de mythische ruimte van het Kemalisme uitgebreid door de incorporatie van *democratie* als knooppunt in de equivalentieketen van het Kemalisme gedurende de jaren '60. Meer nog; het Kemalistische discours slaagde erin om de betekenaar *democratie* te hegemoniseren. Het is hier dat het Kemalisme de status van *social imaginary* begon te verwerven;

"Democratic and modernist Kemalism became an imaginary which was 'the condition for the emergence of any object'. ... It was Kemalism's hegemonising action that opened the possibility for a multitude of subject positions (not necessarily Islamic or secular in form) to emerge and articulate themselves with the central subject-position of a 'secular-modern' Turkishness. ... Kemalism was the signifier of recognition ... It acted as a horizon in which all political struggles could recognize their condition of possibility ... Kemalism was transformed into an empty signifier, as 'the chain of equivalences which were unified around this signifier tended to empty it, and blurred its connection with the actual content with which it was originally associated.'" (Celik, 2000, 198)

Problematisch genoeg was het Kemalisme niet in staat om het discursieve veld dat zich buiten haar hegemonische greep bevond te controleren; dit werd dan ook duidelijk in de opkomst van minieme partijen met radicale Islamitische, nationalistische en Marxistische standpunten. End jaren '60 resulteerde het escalerende extremisme in een tweedeling tussen Marxisme en extreem rechts. De unificerende en regulerende kracht van de Kemalistische *imaginary* was sterk ondermijnd en politieke

chaos met excessief geweld was het resultaat. Het gevolg was een militaire staatsgreep die tot aan de jaren '80 een autoritair Kemalistisch regime zou voeren waarbij Kemalisme gearticuleerd werd met Islamisme als een fundamenteel onderdeel van de Turkse identiteit. Eigenaardig genoeg leidde deze situatie tot een pluralisatie en diversificatie van de extra-parlementaire vormen van politieke activiteit. Bovendien werd duidelijk dat het Kemalisme in een dergelijk situatie niet aan hegemonische aantrekkingskracht won, maar dat er zich daarentegen een veelheid van nieuwe identificatiepunten profileerde die tot politieke strijd op nationaal niveau leidden. Dit was dan ook het begin van het einde van de Kemalistische *imaginary*. Daarnaast was *modernisatie* na de jaren '80 geen exclusief knooppunt meer van het Kemalistische discours. Zowel Islamitische als anti-Islamitische bewegingen lieten zich hiermee in. Bijgevolg kwam het Kemalisme in de volgende situatie terecht²⁴⁷;

“The Kemalist imaginary was reduced to a limited mythical space as even modernisation, which in the past could only be conceived in Kemalist lines, was now given a multitude of different mythical representations – the Kemalist being only one of them” (Celik, 2000, 201)

Hiermee heb ik getracht (1) het onderscheid tussen mythen en *social imaginaries*, en (2) de contingente articulatie van nationale identiteiten met een veelheid aan andere betekenaars, aan te tonen.

1.1.2 De Natie en Internationale Betrekkingen

“... an increasingly postmodern world politics is very much in need of poststructural readings. The basis for the claim, and our written response to its implications, can be traced to an overdetermined (yet underdocumented) “crisis” of modernity, where foundational unities (the autonomous subject, the sovereign state, grand theory) and synthetic oppositions (subject-object, self-other, inside-outside) are undergoing serious and sustained challenges. We are witnessing changes in our international, intertextual, inter-human relations, in which objective reality is displaced by textuality ... modes of production are supplanted by modes of information ... representation blurs into simulation ... imperialism gives way to the Empire of Signs.” (Der Derian en Shapiro, 1989, ix)²⁴⁸

In dit subhoofdstuk willen we tot een poststructuralistische notie van *internationale relaties* komen door het bovenstaande concept van de natie aan te vullen met het begrip *intertekstualiteit*. Laten we echter beginnen met Roland Barthes' concept van tekstualiteit. Het gaat hier om een brede opvatting van de tekst als iets dat linguïstisch vatbaar is in de zin dat het verbaal betekenisvol (re)construeerbaar is. De tekst is dan ook niet meer noodzakelijk literair. Zo toonde Barthes o.a. aan dat aan dat men ook zaken als de worstelsport, speelgoed, tijdschriftadvertenties, foto's etc... als te ontcijferen teksten kan opvatten. De hele wereld wordt met andere woorden als een tekst gezien²⁴⁹. Barthes leverde hiermee een interessante bijdrage aan de relatie tussen betekenaar en betekende door de invoering van de concepten *connotatie* en *denotatie*. Met betrekking tot bijvoorbeeld kledingcodes slaat denotatie op het descriptieve aspect van de betekenis toegekend aan de betekenaar. Zo is iedereen het wel eens over wat nu al dan niet een jeansbroek genoemd kan worden. Connotatie is problematischer; hier moeten we de betekenaar namelijk koppelen aan bredere thema's en betekenissen. De betekenaars worden gekoppeld aan wat Hall de semantische velden in onze cultuur noemt; bijvoorbeeld *elegantie*,

²⁴⁷ CELIC (N.B.) . The Constitution and Dissolution of the Kemalist Imaginary . In: HOWARTH (D.), NORVAL (A.J.) en STRAVAKAKIS (Y.) (eds.) . *Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change* . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp.195-202 .

²⁴⁸ DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . Preface and Acknowledgements . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . *International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics* . Canada, Lexington Books, 1989, pp. (niet genummerd) .

²⁴⁹ GREGORY (D.U.) . Foreword . . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . *International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics* . Canada, Lexington Books, 1989, p.xix .

*formaliteit, romantiek, etc. ...*²⁵⁰. Barthes noemt deze velden ook wel *stocks of signs*. Wij prefereren echter om te spreken in termen van *discours*, een concept dat in de context van deze thesis veel meer mogelijkheden biedt. De analogie tussen discours en het concept van *stock of signs* is zeer duidelijk in het gebruik dat Shapiro van deze laatste term maakt²⁵¹;

“Representations of public policy then, have an ideological depth to the extent that they engage a stock of signs with which people make their everyday lives intelligible. Everyday life, as Althusser has argued, is thus ideological, not in the sense that people function with false consciousness, but in an ontological sense; it allows subjects to recognize themselves and make intelligible Self-Other relations.” (Shapiro, 1989, 73)

We opteren in deze thesis voor een tekstuele benadering van het Amerikaanse neoconservatieve defensiediscours maar prefereren in het volgende de term *discours* bovendien boven *tekstualiteit*, vanwege de meer constitutieve connotatie van het discoursconcept.

Hoe staat de term *internationale politiek* nu in relatie tot onze definitie van politiek als het proces van (re)activatie en sedimentatie van sociale vormen? We hebben reeds gezien dat de natie niet gebaseerd is op referentiële, maar op constructivistische representaties van het nationale Ding. Hetzelfde constructivisme vinden we dan ook terug in de manier waarop we andere naties representeren. Andere nationaliteiten zijn niet noodzakelijk antagonistisch, maar hoe dan ook constitutief differentieel voor het zelfbeeld van de eigen natie. Internationale *politiek* bestaat dan ook uit een proces van constante negotiatie tussen (1) het discursieve (geinstitutionaliseerde) beeld dat we van de Ander hebben waar we onze eigen identiteit en acties op baseren, en (2) de voor ons contingente acties van de Ander die maken dat onze houding t.a.v. andere naties nooit volledig geïstitutioniseerd kan worden en steeds een mate van politieke (re)activering bevat. Bijgevolg is internationale politiek geen statisch gegeven, maar een proces waarin de *primacy of politics* zeer sterk tot uiting komt. Nu we zowel het *internationale* als het *tekstuele* hebben belicht, kunnen we Fairclough's definitie van het *intertekstuele* beter plaatsen. Intertekstualiteit is volgens hem²⁵²;

“... the property texts have of being full of snatches of other texts , which may be explicitly demarcated or merged in, and which the text may assimilate, contradict, ironically echo, and so forth ... in terms of distribution, an intertextual perspective is helpful in exploring relatively stable networks which texts move along, undergoing predictable transformations as the shift from one text type in another (for instance, political speeches are often transformed into news reports ...” (Fairclough, 1992, 84)

Het intertekstuele heeft ook implicaties voor de consumptie van teksten, maar zoals ik reeds aangehaald heb, doe ik in deze thesis geen uitspraken betreffende de maatschappelijke receptie van het Amerikaanse neoconservatieve defensiediscours. Vandaar dat ik mijn aandacht ook niet richt op de kwestie van distributie. Mijn uitspraken in de onderstaande analyse moeten gezien worden als besluiten van de discours theoretische politieke analyse van de discursieve structuur van het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours. Hiermee tracht ik dan ook enkel de opbouw van de *preferred meaning* en de *mogelijkheden* tot hegemonisatie te achterhalen waar de discursieve structuur in geval van *dominante hegemonische decoding* aanleiding toe geeft. Hiermee wil ik er dan ook nog een keer op wijzen dat het hier gaat om een discours theoretische analyse waarvan de waarde afhankelijk is van de mogelijkheid waarmee ze in staat is om het analyse materiaal adequaat te verklaren.

---

²⁵⁰ HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) (ed.) . *Representation: cultural representations and signifying practices* . 1997, London, Sage, pp. 38-39 .

²⁵¹ SHAPIRO (M.J.) . International / Intertextual Relations . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . *International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics* . Canada, Lexington Books, 1989, p. 73 .

²⁵² FAIRCLOUGH (N.) . *Discourse and Social Change* . Cambridge, Blackwell Publishers Ltd., 1992, pp. 84-85 .

Een besef van het intertekstuele moeten we echter wel als legitimatie voor de keuze van de specifieke teksten aanhalen. Het begrip herinnert ons aan een aantal fundamentele eigenschappen van discoursen en identiteiten. (1) Zo is het met betrekking tot het internationale van groot belang in te zien dat verschillende discoursen gebruik maken van verschillende teksten in de constitutie van hun constitutieve buiten. Het intertekstuele heeft dus betrekking op zowel inter- als intradiscursieve structuraties. Het begrip attendeert ons hiermee op de differentiële aard van alle betekenis. (2) *Intertekstualiteit* wijst ons bovendien ook op de grote empirische beperking van discoursanalyse in het algemeen. Welke (soort van) teksten zijn belangrijker dan andere voor de constitutie van bepaalde identiteiten? Kunnen we betekenissen van teksten achterhalen zonder aan receptieonderzoek te doen? Gezien de omvang en doelstellingen van deze thesis, moeten we dan ook erkennen dat de intertekstuele aard van de onderstaande analyse zeer bescheiden zal zijn. De reden waarvoor we de kwestie van intertekstualiteit hier dan toch aanhalen ligt voornamelijk in de attenderende functie van het begrip.

Tot slot wil ik hier vermelden dat geen van deze stellingen betreffende tekstualiteit, intertekstualiteit of internationale politiek, indruist tegen de theorievorming die we doorheen deze thesis uitgezet hebben. Het feit dat de wereld gezien kan worden als een tekst neemt namelijk niet weg dat – ongeacht de manier waarop teksten ook gelezen worden – het *lezen* van deze teksten een subject- en objectproducerende activiteit is. Het radicaal constructivisme waar we voor gepleit hebben, wordt dan ook op geen enkele manier ondermijnd door de bovenstaande stellingen. We vervolgen dit hoofdstuk nu met een uitweiding over de rol die gevaar speelt in de constructie van de nationale (Amerikaanse) identiteit.

1.2 Gevaar, Defensie en Identiteit in Amerika

In het onderstaande zullen we eerst en vooral het verband tussen gevaar, veiligheid, gebrek en identiteitsvorming aantonen op abstract niveau. Men kan terecht argumenteren dat een veelheid van discoursen – religieus, economisch, politiek, ... – eveneens constitutief zijn geweest voor de retorische *War on Terror*, maar aangezien deze thesis geen onderzoek is naar de *wortels* van het Amerikaanse defensiediscours, maar naar de *structuur* ervan, is deze – inderdaad beperkte – selectie van teksten (zie verder) wel degelijk gelegitimeerd. Laten we eerst en vooral kijken naar de constitutieve rol van *gevaar*. Gevaar is in geen geval een objectieve existentiële modaliteit. Het bestaat niet onafhankelijk van datgene wat het bedreigt. In dit opzicht is het heel interessant om na te gaan hoe verzekeringmaatschappijen omgaan met dit begrip. Gevaar wordt er immers noch opgevat als een gebeurtenis, noch als een bepaalde categorie van gebeurtenissen die in de realiteit waarneembaar zijn. Gevaar wordt daarentegen opgevat als;

“... a specific mode of treatment of certain events capable of happening to a group of individuals ... Nothing is a risk in itself; there is no risk in reality. But on the other hand anything can be a risk; it all depends on how one analyses the danger, considers the event.”
(Campbell, 1992, 1-2)

Dit wil niet zeggen dat er geen concrete gevaren als ziektes, ongelukken, of politiek geweld bestaan die effectief levensbedreigend zijn. Maar niet alle risico's zijn even risicovol, en niet alle risico's worden als gevaarlijk opgevat. Neem nu terrorisme in Amerika; hoewel terrorisme afgeschilderd wordt als een grote gevaar voor de nationale veiligheid komt het relatief weinig voor; in 1985 waren er slechts zeven incidenten. Er viel geen een slachtoffer, en ook op internationaal vlak is de schade die terrorisme toebrengt relatief klein te noemen²⁵³. Of deze stelling ook nog opgaat na 11 september valt zeker in vraag te stellen maar zal hier geenszins beantwoord worden. Een mogelijke verklaring waarom terrorisme dan toch zo een belangrijke positie ingenomen heeft in het Amerikaanse defensiediscours na 11 september zullen we in de onderstaande analyse naar voor brengen op basis van de structuur van het neoconservatieve defensiediscours. Eerst en vooral is het echter belangrijk na te gaan wanneer een risico als een gevaar wordt opgevat. Om dit te begrijpen steunen we sterk op het conceptuele kader dat we in de voorgaande delen hebben uitgewerkt.

Uit het voorgaande is namelijk gebleken dat de constructie van de Ander een alles behalve onschuldige activiteit is. Toch is het tegelijkertijd een noodzakelijke politieke zet ter constructie van de eigen identiteit. In verband met de problematiek van risico/gevaar/veiligheid wijst Shapiro ons op het feit dat de Ander van groot belang is voor hoe we onszelf begrijpen. De rol die veiligheid hierin speelt ziet hij als volgt²⁵⁴;

“A self construed with a security-related identity leads to the construction of otherness on the axis of threats or lack of threats to that security, while a self identified as one engaged in “crisis management” – a current self-understanding of American foreign-policy thinking – will create modes of otherness on a ruly-versus-unruly axis. (Shapiro, 1988, 101-102)

De mate waarin dit volgens Shapiro slaat op het *hedendaagse* karakter van het Amerikaanse buitenlandse beleid moeten we uiteraard niet meer aanvaarden. We willen hier in de eerste plaats wijzen op het woordje *lack*. Gebrek is namelijk constitutief voor alle identiteit. De (antagonistische) Ander kan dan gezien worden als een metafoor voor dit gebrek dat me belet om volledig mezelf te zijn. Gevaar kunnen we bijgevolg van risico onderscheiden in de volgende definities; (1) risico is de

²⁵³ CAMPBELL (D.) . *Writing Security: United States foreign policy and the politics of identity* . Glasgow, Bell and Bain Ltd., 1992, pp.1-2 .

²⁵⁴ SHAPIRO (M.J.) . *The Politics of Representation* . Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1988, pp. 101-102 .

aanvaarding van de altijd aanwezige contingentie van veiligheid en gevaar, en (2) gevaar is de discursieve constructie van risico's waarbij een subjectpositie t.a.v. deze risico's in het leven wordt geroepen. Het mag dan ook niet verbazen dat *gebrek* hier een grote rol in speelt. De *onmogelijkheid* van alle identiteit wordt immers duidelijk a.d.h.v. een gebrek dat we projecteren op oorzaken die *buiten ons liggen*. Deze oorzaken worden dan vaak in een equivalentieketen in relatie tot een Ander geplaatst waarbij deze Ander dan ultiem verantwoordelijk wordt gemaakt voor het falen van onze eigen identiteit. In *gevaar* plaatst het individu zich dus doorheen een subjectpositie in een directe relatie t.a.v. het voormalige risico. Dit betekent niet dat identiteiten uitsluitend zijn opgehangen aan gevaar. Verschil hoeft namelijk niet altijd als antagonistisch bedreigend te worden opgevat. We willen hier echter duidelijk maken dat identiteiten die in sterke mate zijn opgehangen aan noties als veiligheid, hun relatie t.a.v. andere identiteiten op dit knooppunt baseren. Equivalentiologica's hebben namelijk de neiging om het discursieve veld rond een enkele dichtonomie te structureren.

De Engelse term *security* – en ongetwijfeld ook de term *gevaar* – heeft in de loop van de tijd een uitgebreid scala aan verschillende en zelfs tegenstrijdige betekenissen gekend. Zonder hier een genealogische analyse van dit begrip uit te voeren, kunnen we stellen dat deel van de moeilijkheid om *veiligheid* te definiëren voortvloeit uit (1) de uiteenlopende pogingen van de gebruikers van dit begrip om de betekenis ervan te fixeren, en (2) de vluchtige aard van het fenomeen waarnaar *veiligheid* verwijst. Zo kan het begrip verwijzen naar (a) vrij zijn van gevaar, bescherming, zoeken naar veiligheid als een essentieel onderdeel van het menselijk bestaan, (b) een te veroordelen oververtrouwen, of (c) een schuld of plicht, veiligheid als een verantwoordelijkheid die men dient te bieden aan iemand anders²⁵⁵. Op welke manier we veiligheid ook concreet definiëren, de zoektocht naar veiligheid valt vanuit het bovenstaande theoretisch kader wel degelijk te verklaren.

Veiligheid speelt in elke identiteit die zichzelf als volledig geconstitueerd of essentialistisch gegrond ziet een grote rol doorheen de essentie die het tracht te vrijwaren. Essenties kunnen namelijk onafhankelijk van wijzigingen in de materiële realiteit blijven bestaan of veranderen. Men kan de essentie van bijvoorbeeld het Palestijnse grondgebied dan wel fysiek ontnemen door bezetting van dit gebied, maar de essentie ervan kan ongewijzigd in de Palestijnse ideologie blijven bestaan. Het blijft in dit opzicht gaan om Palestijns grondgebied. De rol die veiligheid speelt m.b.t. identiteitsvorming moeten we dan ook onderzoeken op basis van *essence claims* en *truth claims*, de perceptie van *lack*, etc. . Shapiro steunde in het voorgaande citaat m.b.t. gevaar en identiteitsvorming echter niet op het conceptuele kader van Laclau en Mouffe maar hoofdzakelijk op Foucault's discoursstheorie. Aangezien wij in deze thesis voornamelijk steunen op het denken van Laclau en Mouffe, kunnen we de *axis* waar Shapiro het over heeft, opvatten als een equivalentieketen opgehangen aan verschillende soorten betekenaars.

---

²⁵⁵ DER DERIAN (J.) . The Value of Security; Hobbes, Marx, Nietzsche and Baudrillard . In: CAMPBELL (D.) en DILLON (M.) . *The Political Subject of Violence* . 1993, Manchester, Manchester University Press, pp. 97-98 .

1.3 Het Symbolische Karakter van de Aanslagen op 11 September

1.3.1 Terrorisme Geproblematiserd

Hoewel het hier noch de bedoeling is om de zogenaamd objectieve oorzaken van het (internationale) terrorisme te achterhalen, noch een werkbare definitie van het fenomeen te geven, willen we toch de aandacht vestigen op de uiteenlopende definiërings- en categorisatieproblemen. Populaire verklaringen voor het fenomeen zijn namelijk niet zelden reductionistisch aangelegd. Om te ontsnappen aan dit reductionisme zullen we de term *terrorisme* op epistemologisch en moreel/ideologisch vlak sterk problematiseren, om daarna aan te tonen dat de aanslagen van 11 september een alternatieve benadering van dit fenomeen vereisen. Tot slot zullen we op discours-theoretische wijze de mogelijkheden van *terrorisme* en *de terrorist* om het neoconservatieve defensiediscours te hegemoniseren van dichtbij bekijken.

1.3.1.1 Definiëringsproblemen gecategoriseerd

Het is enorm moeilijk om tot een adequate definitie van terrorisme te komen. Het probleem situeert zich immers op verschillende niveaus. Het eerste betreft een epistemologisch probleem; de studie van terrorisme is een discipline die volgens Der Derian tot ver in de jaren '80 tot een "... *fortress-haven at the edge of the social sciences, a positivist's armory of definitions, typologies and databases to be wielded as much against the methodological critic as the actual terrorist who might call into question the sovereign reason and borders of the nation-state*" (Der Derian, 1992, p. 93) verworden was. Terrorisme is dus - net als elk ander object in de sociale wetenschappen - een onderwerp van classificatie geweest. Zoals we hieronder echter zullen zien gaat het hier echter om een enorm moeilijk te klassificeren fenomeen. Het tweede probleem is namelijk van ideologisch / morele aard. Om toegang te krijgen tot het terrorisme-debat moet men vaak instemmen met de talloze veroordelende stemmen om niet van terroristische sympathieën verdacht te worden. Ten derde is er een ontologisch probleem; hoewel het waarschijnlijker is dat we sterven door een bliksemingslag, een auto-ongeluk, of zelfs een bijensteek, accepteerden velen (reeds voor 11 september) de alomtegenwoordigheid van de terroristische dreiging en de daaraan gekoppelde slachtofferrol. We weten reeds dat gevaar en dreiging van belang zijn voor identiteitsvorming. Dit neemt dan ook met zich mee dat een begrip van hoe onze eigen identiteit geconstrueerd - en bedreigd - wordt, elke studie van terrorisme moet voorafgaan²⁵⁶. De mechanismen van identiteitsvorming zijn echter al een centraal thema in deze thesis geweest, vandaar dat we onze aandacht in het onderstaande verder richten op (1) de ideologisch / morele en op (2) de epistemologische problematieken. Een strikt onderscheid tussen beide is echter moeilijk te maken.

1.3.1.2 Definiërings- en categorisatieproblemen

Een vaak voorkomende misvatting m.b.t. terrorisme in Amerika is dat het zou gaan om een nieuw fenomeen. Hoewel de aanslag van 11 september meer doden teweegbracht dan eender welke andere aanslag, is het absurd te beweren dat de Amerikaanse samenleving op 11 september zich - plotseling - bewust werd van haar kwetsbaarheid t.a.v. terrorisme. De stelling dat terrorisme in Amerika voor 11 september zeldzaam en onbelangrijk was klopt namelijk niet. Hewitt telt meer dan 3000 terroristische incidenten gericht tegen Amerika sinds 1954, waarvan meer dan 700 plaatsvonden op eigen bodem.

²⁵⁶ DER DERIAN (J.) . *Antidiplomacy: spies, terror, speed and war* . Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 1992, pp. 93-96 .

Het terrorisme in Amerika wordt gekenmerkt door een enorme ideologische diversiteit strekkende van zwart nationalisme, over Islamitisch fundamentalisme, revolutionair communisme, neonazisme, ..., tot aan anti-abortie, etc. . Daarnaast zijn deze groeperingen uiteraard verdeeld in talloze fracties en organisaties. Een ander bijzonder kenmerk van terrorisme in Amerika is het groot aantal terroristische aanslagen uitgevoerd door individuen die niet gebonden zijn aan eender welke terroristische organisatie. Volgens Hewitt is het juist deze diversiteit die maakt dat elk terroristisch incident als fundamenteel nieuw wordt geïnterpreteerd. Hieronder bekijken we het aandeel van terroristische aanslagen van de belangrijkste Amerikaanse vormen van terrorisme in termen van behaalde slachtoffers voor 11 september. Opvallend is het enorm kleine belang van internationaal terrorisme. Tot slot dienen we nog op te merken dat *foreign* zowel aanslagen door buitenlanders, als aanslagen door Amerikanen in naam van een buitenlands belang omvat²⁵⁷;

Terorist incidents and fatalities by those responsible, 1954-2000 (%)

Type of terrorism	Incidents	Fatalities
Foreign		
Cuban émigré	5,2	1,5
Perto Rican	11,9	4,3
Islamic	1,1	1,7
Other foreign	2,1	4,1
Domestic terrorism		
White racist/Rightist	31,2	51,1
Revolutionary left	21,2	2,0
Black militants	14,7	25,0
Anti-abortionist	6,2	0,9
Jews	3,6	0,8
Other domestic/unknown	2,8	8,1
(Total)	(3,228)	(661)

Deze tabel toont duidelijk aan hoe absurd het is om terrorisme te vereenzelvigen met een bepaald (type van) ideologieën. Andere categorisaties zijn echter niet veel vruchtbaarder. Ook wanneer we terrorisme gelijkstellen met extremisme moeten we oppassen; het is dan wel een feit dat het overgrote merendeel van de terroristen als extremistisch bestempeld kan worden, het is absoluut fout te veronderstellen dat extremisme stevast tot terrorisme leidt²⁵⁸. Hoe zit het nu met de classificatie van verschillende vormen van terrorisme?

Der Derian maakt een onderscheid tussen mythoterrorisme, anarchoterrorisme, socioterrorisme, ethnoterrorisme, narcoterrorisme, staatsterrorisme, antiterrorisme, en puur terrorisme²⁵⁹. Een andere indeling wordt gemaakt door bijvoorbeeld Rapoport en Alexander die in eerste instantie spreken van staatsterrorisme, religieus terrorisme en rebelterrorisme²⁶⁰. Talloze klassificaties kunnen gemaakt worden en we willen hier zeker geen overzicht bieden. Hieronder zullen we voornamelijk verderbouwen op de vormen die Der Derian onderscheidt vanwege zijn poststructuralistische lezing van het fenomeen. Desalniettemin is ook zijn classificatie inadequaat in de zin dat men de verschillende types van terrorisme soms moeilijk van elkaar kan onderscheiden. Zeer illustrerend in dit

²⁵⁷ HEWITT (C.) . *Understanding Terrorism in America: from the Clan to Al Qaeda* . London, Routledge, 2003, pp. 12-13 .

²⁵⁸ HEWITT (C.) . *Understanding Terrorism in America: from the Clan to Al Qaeda* . London, Routledge, 2003, pp. 77 .

²⁵⁹ DER DERIAN (J.) . *Antidiplomacy: spies, terror, speed and war* . Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 1992, p. 98-117 .

²⁶⁰ RAPOPORT (D.C.) . Introduction . In: RAPOPORT (D.C.) en ALEXANDER (Y.) . *The Morality of Terrorism: religious and secular justifications* . Oxford, Pergamon Press, xiv-xv .

opzicht is wat Der Derian mythoterrorisme noemt. Aan de basis van dit type terrorisme liggen alle mechanismen van mythevorming ten grondslag; angst, verlangen, en dus ook *lack* etc. . Mythologie en terrorisme gaan volgens hem samen wanneer²⁶¹;

“... *imagined solutions to intractable problems are pursued through new or unconventional rituals of violence. Mytho-terrorism has similar characteristics to other forms of ritual violence, like wars or general strikes, ... The difference however - and this is the difference that both gives mytho-terrorism its power and anticipates its failure - is that its targets are identified by others as innocent victims, not guilty surrogates*”. (Der Derian, 1992, 101)

Het zwakke punt aan de term *mythoterrorisme* is voornamelijk het feit dat elke vorm van ideologie mythevorming impliceert. Het geweld waartoe mythes aanleiding geven hoeft bovendien zeker niet van terroristische aard te zijn; burgeroorlogen, revoluties, en - zoals Der Derian ook toegeeft - zelfs stakingen kunnen mythologisch / ideologisch geïnspireerd zijn. Mythevorming heeft dan ook betrekking op alle vormen van terrorisme, in zoverre we aanvaarden dat het om een politiek geïnspireerd fenomeen gaat. Een zuiver mythisch terrorisme is bijgevolg absurd. Anarchoterrorisme, socioterrorisme, religieus en etnoterrorisme zijn vormen van geweld die verwijzen naar de rechtvaardigingen en doelen die gebruikt worden door de terroristen zelf. Het gaat hier dus om de verschillende mythische motivaties die terroristen kunnen hanteren. Wanneer Der Derian het heeft over narcoterrorisme heeft hij het over de articulatie van de drugsproblematiek met terrorisme. Hoewel we deze verschillende classificaties misschien wat te beknopt belichten en al te snel van de hand doen, zullen we de rol van staatsterrorisme a.d.h.v. een aantal opmerkingen van Chomsky later van dichterbij bekijken. De redenen waarom we hier dan wel op ingaan, worden ingegeven door 11 september zelf. Het gaat hier namelijk om een *War on Terror*, en internationale oorlogsvoering is een gegeven waar de staat een monopolie op heeft. Bovendien bestuderen we het neoconservatieve defensiediscours van de huidige Amerikaanse regering en willen we geen uitspraken doen over de eigenlijke motivaties van de terrorist zelf. De reden waarom we specifieke motivaties van terrorisme als *religieus terrorisme* hieronder *niet* zullen aanhalen ligt in het feit dat we in deze thesis noch geïnteresseerd zijn in het achterhalen van de zogenaamd *objectieve* oorzaken van terrorisme, noch in het discours van de terroristen zelf.

Als we de term *terrorisme* nog verder problematiseren door de talloze vormen die terrorisme kan aannemen in termen van gebruikte wapens, slachtoffers, kosten, etc., lijkt een eenduidige definitie van terrorisme al helemaal zoek. Schmidt en Youngman citeerden in hun boek *Political Terrorism* 109 verschillende definities van academici die zich specialiseren in dit fenomeen. De terugkerende elementen werden vervolgens statistisch gerangschikt op basis van de frequentie waarmee deze elementen voorkwamen in de definities. Het daarmee verkregen beeld ziet er als volgt uit; (a) *geweld* verscheen in 83,5% van de definities; (b) *politiek* in 65%, (c) *angst en nadruk op tereur* in 51%, (d) *dreiging* in 47%, (e) de *psychologische effecten en geanticipeerde reacties* in 41,5%, (f) een *onderscheid tussen de mikpunten van het terrorisme en de slachtoffers* in 37,5%, (g) *intentioneel, geplande, systematisch georganiseerde actie* in 32%, (h) *methoden, strategieën en tactieken* in 30,5%²⁶². Het probleem van definiëring is van het grootste belang voor internationale relaties en rechtspraak²⁶³;

“*When the subject of terrorism is discussed in the context of international law, the issue inevitably arises of how to define terrorism. A substantial number of international conventions have been agreed which deal with various aspects of terrorism, but in all these conventions terrorism is defined in a way that is specific to the subject-matter of the*

²⁶¹ DER DERIAN (J.) . *Antidiplomacy: spies, terror, speed and war* . Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 1992, p. 101 .

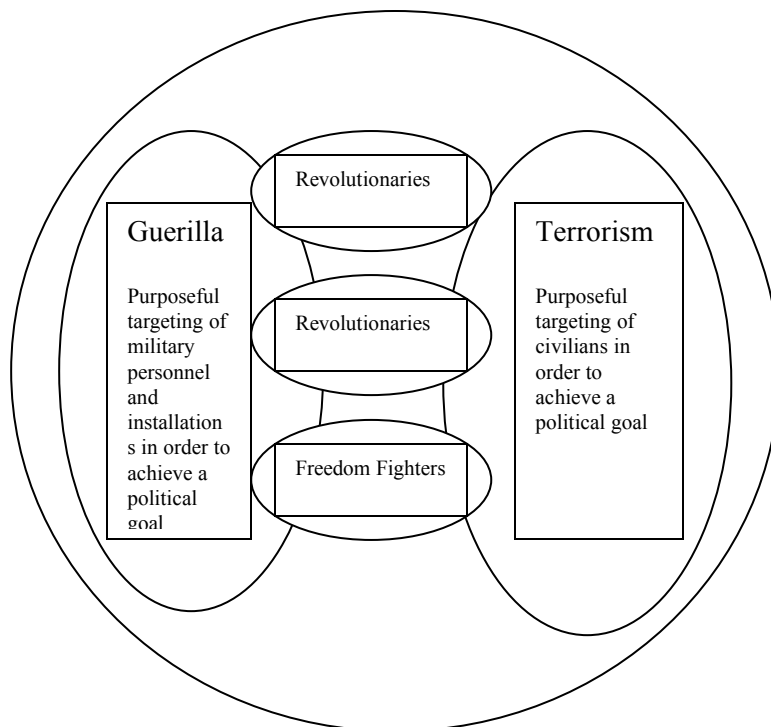
²⁶² GANOR (B.) . Defining Terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter? . In: *Media Asia* . Vol 29 (3), 2002, <http://www.ict.org.il/articles/define.htm>, p. 1.

²⁶³ SOREL (J.M.) . Some Questions about the Definition of Terrorism and the Fight against Its Financing . In: *European Journal of International Law* . Oxford, Vol 14 (2), 2003, p. 365 .

particular convention. no universal definition of terrorism can thus be discerned from them. This approach has proved adequate in the past, but recent events, and the reactions to those events in the context of international law, have made it necessary for a comprehensive definition to be agreed.” (Sorel, 2003, 365)

Maar kan de bovenstaande statistische analyse hier wel een uitweg bieden? Het betreft ongetwijfeld elementen die allen iets te zeggen hebben over het fenomeen van terrorisme. De meest pragmatische/technische definiëring schuilt volgens Ganor echter in het beoogde object van het aangebrachte geweld, meer bepaald in het onderscheid of de aanslagen al dan niet op burgerslachtoffers gericht zijn. Hiermee kunnen we volgens hem een onderscheid maken tussen bijvoorbeeld Guerillia en terrorisme. Zijn schema ziet er als volgt uit²⁶⁴;

Ends & Means in Non-Conventional Conflict

Maar ook als we terrorisme definiëren als het doelbewust viseren van burgers om een bepaald politiek doel te bereiken, blijven er talloze problemen bestaan. Zo zouden de aanslagen op het Pentagon, of een mogelijke aanslag op het Witte Huis, Antrax-brieven aan politici, etc. niet binnen de categorie van terrorisme vallen. En hoe zit het dan met vormen van terrorisme waarbij geen slachtoffers vallen, maar bijvoorbeeld enkel de infrastructuur van McDonnalds wordt gevisieerd. De problemen zijn alom tegenwoordig en het probleem van definitie zal omwille van moreel/ideologisch redenen hoe dan ook blijven bestaan. Ook de problemen van staats- en antiterrorisme blijven hier ongemoeid. Tot slot wil ik hier nog een keer aanhalen dat het hier geenszins de bedoeling is om de oorzaken van terrorisme te achterhalen. De voornaamste doelstellingen van dit hoofdstuk bestaan eruit de term epistemologisch en moreel/ideologisch te problematiseren.

1.3.1.3 Terrorisme als Essentie?

²⁶⁴ GANOR (B.) . Defining Terrorism: Is one man’s terrorist another man’s freedom fighter? . In: *Media Asia* . Vol 29 (3), 2002, <http://www.ict.org.il/articles/define.htm>, pp. 6-8 .

Laten we nu even kijken naar wat er gebeurt wanneer we spreken van een *War against Terror*. Dit is namelijk waar de epistemologische en moreel/ideologische problemen van *terrorisme* het duidelijkst zijn. De meest extreme vorm van unicausaal reductionisme is namelijk de reductie van terrorisme tot een fenomeen *an sich*, de logische stap waarmee het zoeken naar oorzaken van terrorisme een overbodige activiteit wordt. Dit is echter exact wat mogelijk wordt bij de constructie van een discursieve *War against Terror*. In 1985 noemde de Amerikaanse staatssecretaris Weinberger de kaping en gijzeling van de TWA 847 “*a war, and it is the beginning of war*” (New York Times, 25/06/1985). Later verfiende hij deze uitspraak tot hetvolgende;

“*We cannot allow a hostage crisis to paralyse the Government to the neglect of everything else ... But it is crucial to realize that we are in a war - a twilight war, to be sure, a war of unusual tactics - but one that requires continuing strenuous efforts, not just a spasmodic reaction to the headlines*” (New York Times, 15/08/1989, 21)

Als reactie op deze uitspraken schrijft Der Derian - lang voor de Bushiaanse *War against Terror* terecht dat dit leidt tot een enorme epistemologische verwarring. Hij waarschuwt er ons in 1992 reeds voor dat terrorisme logisch of discursief gelijkstellen met oorlog, militaire reacties rechtvaardigt - *it is the beginning of war*. Oorlog is echter - in tegenstelling tot terrorisme - identificeerbaar met een *vorm* van geweld, in de zin dat het gaat om een vorm van geweld die georganiseerd en uitgevoerd wordt door staten met algemeen geaccepteerde regels m.b.t. bomaanslagen, moorden, gewapende aanvallen, kidnapping, gijzelneming, etc. ... . Terrorisme is daarentegen in belangrijke mate een onvoorspelbare, willekeurige vorm van geweld die net zoveel verschilt in haar scala van *vormen* als in de gehanteerde *motivaties* en *doeleinden*. Het onderscheid tussen *War* en *Terror* dient volgens Der Derian dan ook wel degelijk in stand gehouden te worden. Hoewel Weinberger de afschrikking van een *War against Terror* preferde boven een échte oorlog, is het dit type van discours dat militaire invasies van bijvoorbeeld Afghanistan of Irak (mede) gerechtvaardigd heeft²⁶⁵.

Al deze benaderingen, definities en classificaties van terrorisme zijn echter gedoemd om te falen vanwege een belangrijk punt waar Noam Chomsky ons op wijst. Waar Der Derian nog stelt dat traditionele oorlogsvoering haar terroristische component heeft, d.i. terrorisme gedefinieerd als aanslagen op burgerbevolkingen (Hiroshima), moordaanslagen (de Beirut-bom), etc. ... , is Chomsky radicaler²⁶⁶. Hij duidt ons namelijk op het belangrijkste definiërende element van terrorisme; terrorisme is terrorisme dat *zij* tegen *ons* gebruiken - en niet die vormen van terrorisme die *wij* tegen *hen* uitoefenen. Als we terrorisme definiëren zoals we dat terugvinden in de Amerikaanse militaire handleidingen zelf - d.i. als het berekend gebruik van geweld of de dreiging met geweld om doelen te bereiken die politiek, religieus, of ideologisch van aard zijn doorheen intimidatie, dwang, of het implanteren van angst - moet Amerika veel van haar eigen acties als terroristisch bestempelen. Chomsky toont dit a.d.h.v. de Brits/Amerikaanse reactie op 11 september aan. Zo deelde Admiraal Sir Michael Boyce, hoofd van de *British Defense Staff* de Afghanen mee dat de aanvallen zouden blijven voortduren tot het Afghaanse volk in zou zien dat deze aanval zou doorgaan tot er sprake is van een *regime change*. Deze dreiging en uitoefening van geweld is dan ook zuiver conform met de Amerikaanse - en ook internationale - definitie van terrorisme. Uiteraard gaat het hier om *staatsterrorisme* zoals ook uitgeoefend werd tijdens bijvoorbeeld Nicaragua, in het Israëliësch conflict, etc. ... maar waarin onderscheid Amerika zich dan van andere *terrorist states*²⁶⁷? Enkel en alleen in het *wij/zij* onderscheid. Terrorisme lijkt dan ook een bijzondere betekenaar in de zin dat het tegenwoordig een term is die enkel gearticuleerd kan worden met Andere identiteiten. Ook dit is echter historisch specifiek. Want hoewel terroristische organisaties zichzelf tegenwoordig liever niet als dusdanig bestempelen en liever gebruik maken van termen die ideologisch meer specifiek zijn, is dat niet altijd zo geweest. Vooral aan het begin van vorige eeuw werd de term terrorisme niet

²⁶⁵ DER DERIAN (J.) . *Antidiplomacy: spies, terror, speed and war* . Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 1992, pp. 97-120

²⁶⁶ DER DERIAN (J.) . *Antidiplomacy: spies, terror, speed and war* . Cambridge, Blackwell Publishing Ltd., 1992, pp. 97-98.

²⁶⁷ CHOMSKY (N.) . The War on Terrorism . In: *Perspectives on Evil and Human Wickedness* . 2003, Vol 1 (2), pp. 8-10 .

geschuwd in bijvoorbeeld Marxistische kringen. Aangezien de meningen binnen het Marxisme uiteraard verdeeld waren (en zijn) m.b.t. het gebruik van terrorisme, is Lenin misschien wel een goed voorbeeld. Waar hij in 1901 de middelen van het populistisch en anarchistisch terrorisme nog verwierp, zou hij zelf een twintigtal jaar later de acties van de Sociaal Revolutionaire Partij aanvallen als anarchist en terrorist en hier ook openlijk voor uitkomen. De vroegere gebruikers van terroristische middelen verbiergen zich dus niet achter de semantische spelletjes van *vrijheidsstrijder* of *stedelijke guerillia*. Tegenwoordig selecteren terroristische organisaties echter namen die alle associaties met *terrorisme* bannen. Ze kiezen voor namen die beelden oproepen van;

- vrijheid en bevrijding (bv. National Liberation Front, Popular Front for the Liberation of Palestine, Freedom for the Basque Homeland, etc. ...);
- legers en andere militaire organisatorische structuren (bv. National Military Organisation, Popular Liberation Army, Fifth Battalion of the Liberation Army, etc ...);
- zelfverdediging (bv. Afrikaner Resistance Movement, Shankhill Defence Association, Organisation for the defence of the Free People, Jewish Defense of the free People, Jewish Defense Organisation, etc. ...);
- gerechtvaardigde vergelding (bv. Organisation for the Oppressed on Earth, Justice Commandos of the Armenian genocide, Palestinian revenge organisation, etc. ...);
- of andere namen die bewust gekozen worden vanuit hun eufemistische karakter (bv. Shining Path, Front Line, al-Dawa (the Call), Alfaro Lives Damn It!, etc. ....)

In het volgende hoofdstuk zullen we nog een stap verdergaan en aantonen dat de terrorist in anti-terroristische discoursen de status van een (anti-)essentie verkrijgt, en dat dit proces het duidelijkst is in wat we *symbolisch terrorisme* kunnen noemen. Hier kunnen we alvast besluiten dat een van de grootste problemen die de definiëring van terrorisme in de weg staan, het probleem van objectiviteit is. Zowat het enige waarover algemene wetenschappelijk consensus bestaat m.b.t. *terrorisme*, is het feit dat het om een uitermate pejoratieve term gaat die steeds een vorm van morele veroordeling impliceert. Het feit dat het een enorm politieke term is, betekent dan ook dat²⁶⁸,

“... calling adversaries ‘terrorists’ is a way of depicting them as fanatic and irrational so as to foreclose the possibility of compromise, draw attention to the real or imagined threat to security, and promote solidarity among the threatened. Using the term terrorism can imply not only that an adversary employs a particular strategy or style of violence, but also that the ‘true nature’ of the opponent is thereby revealed. By defining the PLO as a terrorist organization, for example, Israeli policy makers precluded recognition or negotiations.” (Whittacker, 2002, 11).

We dienen hier echter op te merken dat terroristen lang niet altijd gekenmerkt worden door afwijkende persoonlijkheidsstructuren of sociale capaciteiten. De stelling dat terroristen irrationeler zouden zijn dan het gemiddelde individu gaat dan ook niet op. Slechts een klein scala van de Amerikaanse terroristen heeft een persoonlijkheidsstoornis die zijn extreme vorm van handelen zou kunnen verklaren. Het enige psychologische kenmerk - in zoverre het hier om een psychologisch kenmerk gaat - wat zowat alle terroristen delen is het feit dat ze extreme ideeën aanhangen, maar dit is uiteraard een kwestie van sociale conventies en niet van persoonlijkheidsstructuren. Het is dan ook vaak het geval dat het bestempelen van terroristen als *gekken* of *irrationele extremisten* eerder politiek /morele oordelen zijn dan psychiatrische evaluaties. Zelfs wanneer we andere indicatoren als aanpassingsproblemen etc. in de analyse opnemen, blijkt het merendeel van de terroristen *normaal* te zijn²⁶⁹. Hoewel de meeste terroristen geen ernstige vormen van psychopathologie vertonen, en er geen sprake is van een terroristisch persoonlijkheidstype, blijkt wel dat een aantal afwijkingen vaker voorkomen bij leden van terroristische groeperingen dan in de bevolking in het algemeen. We kunnen

²⁶⁸ WHITTACKER (D.J.) . *The Terrorism Reader* . London, Routledge, 2002, pp. 7-11 .

²⁶⁹ HEWITT (C.) . *Understanding Terrorism in America: from the Clan to Al Qaeda* . London, Routledge, 2003, pp. pp. 73-76 .

echter niet besluiten dat de psychosociale structuur van een individu een adequate determinant is voor terroristische actie²⁷⁰.

De hoofdreden waarvoor we het bovenstaande citaat van Whittacker aanhaalden ligt echter in zijn stelling dat wanneer we iemand (politiek) als terrorist bestempelen, we zijn ware aard achterhaald menen te hebben. De status van *terrorisme* schakelt hiermee over van een *categorie* naar een *essentie* van irrationaliteit - of beter; fundamentele Andersheid. We zijn hier met andere woorden beland aan wat Connolly *the second problem of evil* noemde. Het zijn precies deze mechanismen van identiteitsvorming die een alternatieve discours-theoretische politieke analyse van het officiële defensiediscours na 11 september vereisen.

1.3.1.4 Terrorisme en Distributie / Constructie

Laten we nu een stap nemen in de richting van de kwestie van terrorisme en representatie. Hoewel we ons niet willen richten op de kwestie van distributie en receptie van discoursen, is het toch interessant om een aantal punten polemisch aan te halen. In dit opzicht stellen Schmidt en de Graaf dat het eerste doel van terroristische aanslagen eruit bestaat de aandacht van de media te trekken om op deze manier een complexe interactie tussen de media en politiek op gang te brengen waardoor regeringen onder druk worden gezet. Het hierbij uitgeoefende geweld is volgens de auteurs slechts een boodschap. De effecten zijn echter hoogst onvoorspelbaar en kunnen zowel in het voordeel van de terroristen als het doelwit werken²⁷¹. De stelling dat terrorisme niet zou bestaan zonder de media is echter absurd. Terroristische aanslagen hebben ongetwijfeld in alle tijden bestaan en zijn steeds op verbale of geschreven wijze gedistribueerd doorheen de samenlevingen in kwestie. Gezien onze visie op representaties - en dus boodschappen - zouden we ons hier de vraag kunnen stellen in welke mate we boodschappen van realiteit kunnen onderscheiden. Zoals we echter reeds weten komt betekenis pas tot stand wanneer we de (nietszeggende) informatie binnen een bepaalde discursieve context plaatsen waardoorheen de boodschap gedecodeerd kan worden. De vraag is niet zozeer of terrorisme representatie dan wel realiteit is, maar op welke manier we terrorisme van fictie (kunnen) onderscheiden. Zeer illustrerend voor deze problematiek is Baudrillard's opvatting van hyperrealiteit. Met betrekking tot de Golfoorlog stelde Baudrillard dat doorheen het principe van hyperrealiteit, het best mogelijk is dat deze oorlog nooit heeft plaats gevonden. De hyperrealiteit is een realiteit waarin teksten en tekens wanhopig de indruk van iets echts of reëls (lees referentieels) trachten op te wekken. De hyperrealiteit is niet enkel doordrongen door *the infinite play of meaning*, maar *bestaat* énkél doorheen the infinite play of meaning. Het is de absolute radicalisering van het intertekstuele;

“It is no longer a question of a false representation of reality (ideology), but of concealing the fact that the real is no longer real” (Baudrillard, 1983, 48)

Dit concept van hyperrealiteit is voor ons voornamelijk van belang voor de manier waarop deze (hyper)realiteit zich verhoudt tot zaken als internationale veiligheid die uitermate materiële componenten bevatten als geweld, oorlog, etc. . De vraag is dus of simulaties en representaties al dan niet een wereldorde (kunnen) opbouwen waarin actoren ageren en zaken gebeuren, maar de gevolgen van deze handelingen en zaken geen oorsprong hebben behalve in de artificiële (lees gemediatiseerde) sfeer van de hyperrealiteit. Waar het hier om gaat is dus de polemische vraag in welke mate een sfeer met een minimale - fictieve? - band met historisch specifieke gebeurtenissen of actoren, erin slaagt om deze realiteit te representeren en/of construeren²⁷². In dit opzicht kunnen we ons dan ook bij wijze van gedachtenspelletje de vraag stellen in welke mate de *War on Terror* reëel is, waar de oorzaken, gevolgen, rechtvaardigingen, etc. liggen. In de realiteit of in de hyperrealiteit? De maatschappelijke

²⁷⁰ WHITTACKER (D.J.) . *The Terrorism Reader* . London, Routledge, 2002, p. 23 .

²⁷¹ MCQUAIL (D.) . *Mass Communion Theory* . London, Sage Publications, 1994, pp. 345-346 .

²⁷² DER DERIAN (J.) . The Value of Security . In: *The Political Subject of Violence* . Manchester, Manchester University Press, 1993, pp. 106-107 .

relevantie van deze thesis is mede afhankelijk van de mate waarin hyperreële representaties reële gevolgen hebben die op hun beurt uiteraard ook in het domein van de hyperrealiteit belanden. Het neoconservatieve defensiediscours is in dit opzicht een discours waarin de constructivistische *power/knowledge* mechanismen overduidelijk functioneren, en is alleen al omwille van een concept als hyperrealiteit een relevant onderwerp ter discours-theoretische politieke analyse.

1.3.2 Een alternatieve benadering voor een alternatief terrorisme?

In de vorige hoofdstukken zijn we ons bewuster geworden van terrorisme als een extreem problematisch gegeven. Het gaat hier om een term die in talloze contexten op uiteenlopende manieren is gebruikt. Met andere woorden; *terrorisme* is een term die in het kader van patriottisch, economisch, religieus of ethnocentristisch, ... getinte discourses, zeer uiteenlopende betekenissen kan vervullen. Daarbij hoeft dan ook nauwelijks vermeld te worden dat de betrokken partijen het uiteraard niet eens hoeven te zijn over of men de gewelddadige uitpattingen waar het om gaat nu al dan niet terrorisme mag noemen. Gaat het om Jihad, verzet, opkomend nationalisme, vrijheidsstrijd, psychopaten, of simpelweg om blind meedogenloos geweld zonder richting of doel? Hoe men terrorisme definiëert, opneemt in differentie - of equivalentieketens is dan ook afhankelijk van de ingenomen subjectposities en de aangewendde discourses. Laten we hieronder in alle geval eerst kort de gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens - en in de directe nasleep van - 11 september chronologisch overlopen om daarna een aantal opmerkingen te maken m.b.t. de manier waarop we dit fenomeen al dan niet in deze thesis zullen benaderen. Tot slot bieden we een alternatieve symbolische benadering die aanknopingspunten biedt voor de discours-theoretische politieke analyse van het neoconservatieve defensiediscours na 11 september.

1.3.2.1 Een chronologie

Hoewel we geenszins een historische analyse willen uitvoeren, is enige achtergrondinformatie wel gepast. Een mooi overzicht van de gebeurtenissen tussen 11 september 2001 en 11 januari 2002 wordt gegeven op de site van *The Guardian Unlimited*. Deze tijdspanne correspondeert voor een groot deel met de selectie van de speeches van George Bush in de concrete analyse. De enige twee teksten die buiten deze tijdspanne vallen zijn namelijk Bush zijn speech op de *State of the Union 2002*, en zijn toespraak op 11 september 2002. Hieronder geven we de belangrijkste gebeurtenissen weer, de volledige tijdslijn is opgenomen in de bijlage. Aangezien het hier om een uitermate bondig overzicht gaat dat slechts gebaseerd is op één bron, vervult het onderstaande een louter illustrerende functie. De chronologie wordt uitermate schematisch weergegeven om al te veel interpretatie te weren. In de discours-theoretische politieke analyse die we zullen uitvoeren wordt namelijk enkel de discursieve inbedding van (een aantal van) deze feiten belicht. De focus ligt in het onderstaande in de eerste plaats op uitspraken, coalitievorming, en economische gevolgen. Een volledig overzicht van de oorspronkelijke tijdslijn is ingevoegd in de bijlage²⁷³;

- **11 september 2001**
  - Twee gekaapte vliegtuigen boren zich in het World Trade Centre in New York.
  - Een derde vliegtuig crasht in het Pentagon in Washington.
  - Wereldwijd wordt verontwaardiging geuit met uitzondering van beelden van juichende Palestijnen. Toch veroordeeld ook Arafat de aanslagen.
  - De verdenking wordt al gelegd op Osama bin Laden.

²⁷³ THE GUARDIAN UNLIMITED . London, 13/07/2003, <http://www.guardian.co.uk/waronterror/story/0,1361,555865,00.html> .

- **12 september 2001**
  - Bush roept om een *War on Terrorism*
  - NATO roept artikel 5 in, en stelt dat de aanslagen gericht waren tegen alle 19 lidstaten.
  - Angsten voor een economische recessie worden alom geuit.
  - Speculatie ontstaat omtrent een Amerikaanse invasie in Afghanistan.
- **13 september 2001**
  - Bush spreekt van de eerste oorlog van de 21ste eeuw.
- **14 september 2001**
  - De Taliban waarschuwt voor repercussies i.g.v. een invasie van Afghanistan.
  - Bush stelt een oorlogskabinet samen.
  - Blair spreekt van een verplichting om de schuldigen tot verantwoording te roepen.
- **15 september 2001**
  - Bush beschuldigt Osama bin Laden als hoofdverdachte.
- **17 september 2001**
  - De *New York Stock Exchange* heropent, en de aandelen nemen een duikvlucht.
- **18 september 2001**
  - De aandelenmarkt doet het nog slechter.
  - De Taliban ontkent een *Jihad* te hebben verklaard aan Amerika, maar dreigt hier wel mee indien Amerika tot een invasie zou overgaan.
- **20 september 2001**
  - De angsten omtrent wereldwijde bankroeten in de vliegtuigindustrie en een wereldwijde algemene economische recessie groeien.
  - *The Guardian* onthult dat de VS de Europese bondgenoten onder druk zetten om het Taliban regime mede omver te werpen.
- **22 september 2001**
  - Bush erkent de ernstige economische effecten van 11 september.
- **23 september 2001**
  - Bush heft de Amerikaanse sancties t.a.v. Pakistan op als beloning voor de steun in de coalitievorming tegen de Taliban.
  - Saudi Arabië weigert militaire steun aan Amerika uit angst voor intern conflict.
- **24 september 2001**
  - Pakistan trekt alle diplomatieke contacten met Afghanistan terug.
- **25 september 2001**
  - Saudi Arabië trekt alle diplomatieke contacten met Afghanistan terug.
  - De Russische president Putin ontmoet Duitse politici die Russische steun in de internationale coalitie zoeken.
  - De trend naar recessie zet zich verder.
- **26 september 2001**
  - Het IMF waarschuwt voor recessie.
- **30 september 2001**
  - De Taliban geven toe dat ze Osama bin Laden in bescherming nemen.
  - Het komt aan het licht dat de CIA de leider van de anti-Taliban oppositie drie jaar van tevoren een groot bedrag had geboden voor de gevangenneming van bin Laden, dood of levend.
  - Wereldwijd nemen de aanhoudingen op basis van verdenking van terrorisme toe.

- **3 oktober 2001**
  - De VS vragen de NATO om materiële steun, en het maken van specifieke operationele voorbereidingen in de strijd tegen het terrorisme.
  - De aanvraag wordt onmiddellijk aanvaard.
- **5 oktober 2001**
  - De Taliban zijn bereid om Osama bin Laden te berechten, maar dan wel in een Afghaanse rechtbank, op voorwaarde van harde bewijzen.
  - De Amerikaanse geheime diensten wijzen erop dat andere aanslagen zeer waarschijnlijk zijn, en in geval van een invasie voor 100% vaststaan.
- **6 oktober 2001**
  - Bush waarschuwt het Talibanregime voor een nakende oorlog.
- **7 oktober 2001**
  - De eerste luchtaanvallen tegen doelwitten van de Taliban worden uitgevoerd.
  - Een tape van Osama bin Laden – op voorhand opgenomen – wordt uitgezonden waarin hij dreigt met verdere aanvallen tegen het Westen.
- **8 oktober 2001**
  - De tweede golf van luchtaanvallen wordt uitgevoerd en Washington erkent dat de *War on Terrorism* verder rijkt dan Afghanistan, en dat mogelijk meer controversiële doelwitten als Irak in overweging worden genomen.
- **9 oktober 2001**
  - De aanval zet zich voort.
  - Het Pentagon stelt dat 85% van de doelwitten vernietigd zijn, en een nieuwe fase in de oorlog van start kan gaan.
  - Osama bin Laden's netwerk verkondigt dat meer zelfmoordaanslagen gericht tegen VS-belangen wereldwijd zullen plaatsvinden.
  - Onderzoekers in Florida stellen dat de recente uitbraak van Antrax met terrorisme te maken kan hebben.
- **11 oktober 2001**
  - Amerikaanse troepen en vliegtuigen worden in Pakistan ingezet in het licht van de groeiende protesten tegen de luchtoorlog in Afghanistan.
  - De FBI stelt een onderzoek in naar de Antrax brieven.
  - De Noordelijke Alliantie dreigt met een algemene aanval tegen het Taliban-regime – ondanks de luchtaanvallen, ook in de steden.
- **14 oktober 2001**
  - Bush weigert het voorstel van de Taliban m.b.t. de uitlevering van Osama bin Laden in ruil voor een stop van de bombardementen.
  - Moslims worden gewaarschuwd uit wolkenkrabbers weg te blijven, en meer gevallen van Antrax-besmettingen worden gemeld.
- **16 oktober 2001**
  - De VS en Pakistan zijn het eens over de politieke toekomst van Afghanistan; een multi-etnische, democratisch verkozen regering moet geïnstalleerd worden.
  - De wereldwijde verzekeringskosten van 11 september worden geschat op 70 miljard dollar.
- **17 oktober 2001**
  - 30 mensen zijn tot nu toe positief getest op Antrax.
  - De luchtaanval in Afghanistan zet zich voort.
- **18 oktober 2001**

- Luchtaanvallen nemen toe met het oog op het inzetten van grondtroepen *within weeks*.
- Turkije waarschuwt voor het terugtrekken van steun voor de luchtaanvallen tenzij de Noordelijke Alliantie grond begint te winnen op de Taliban.
- **19 oktober 2001**
  - De EU stelt zich achter de *War on Terrorism* en engageert zich in samenwerking met de VN voor de oprichting van een stabiel, legitiem en representatief regime ter vervanging van de Taliban.
- **21 oktober 2001**
  - Bush keert terug van zijn bezoek aan Azië met de boodschap *strong, steady and real support* te ontvangen van Aziatische zijde.
  - Bush beveelt de CIA *to destroy Osama bin Laden and his network in the most sweeping and lethal covert action* sinds de oprichting van de CIA in 1947.
- **22 oktober 2001**
  - Het Pentagon deelt mee dat vliegtuigen van de VS de weg zullen ruimen voor de Noordelijke Alliantie in haar strijd tegen de Taliban.
  - Russische tanks, helikopters en kalashnikovs worden aangekocht door de Noordelijke Alliantie.
- **25 oktober 2001**
  - Donald Rumsfeld meldt dat de anti-terroristische coalitie er mogelijk niet in zal slagen om Osama bin Laden te vangen of te doden.
  - Blair meldt dat de invasie in Afghanistan eerder zal leiden tot bin Laden's dood dan gevangenneming.
  - Het blijkt dat het dodental in het World Trade Centre mogelijk met meer dan 2000 doden overschat is. Het aantal hangt nu rond de 2500 en 3000 slachtoffers.
- **4 november 2001**
  - Donald Rumsfeld meldt dat vier weken van Amerikaanse bombardementen hebben geleid tot een ernstige verzwakking van het Taliban regime.
- **6 november 2001**
  - Engeland intensifieert de propaganda tegen Osama bin Laden. Secretaris van Buitenlandse Zaken omschrijft hem als een psychotische en paranoïde terrorist wiens netwerk lijkt op het Nazi-regime.
  - Bush vergelijkt het Al Qaeda netwerk en de Taliban met de vroegere communistische regimes.
  - Bush waarschuwt voor de nucleaire dreiging van Al Qaeda.
- **7 november 2001**
  - Oppositietroepen naderen Kabul.
- **8 november 2001**
  - Een aantal Britse ministers uiten ongenoegen m.b.t. de manier waarop de *War against Terror* gevoerd wordt. De verschillen tussen Washington en Londen beginnen zich af te tekenen.
- **11 november 2001**
  - Bijna half Afghanistan valt onder de controle van de Noordelijke Alliantie.
  - De nadering van Kabul is zeer dichtbij.
- **12 november 2001**
  - De Noordelijke Alliantie bezet Herat, de belangrijkste stad van West Afghanistan.

- De gesprekken ter vorming van een legitieme Afghaanse regering intensifiëren. Russische en Amerikaanse afgevaardigden ontmoeten afgevaardigden van Afghanistan's buurlanden om het post-Taliban tijdperk te bespreken.
- **13 november 2001**
  - De Taliban ontvluchten Kabul.
  - De Noordelijke Alliantie neemt Kabul in. Er is sprake van sporadische vuurgevechten.
  - De Taliban-leider roept om een hergroepering van zijn troepen.
- **14 november 2001**
  - De Noordelijke Alliantie staat erop dat de veiligheid van Afghanistan haar zaak is, en dat een internationale vredesmacht overbodig is.
  - De Taliban verkondigen dat zowel hun leider Mullah Mohammed Omar, als Osama bin Laden zich veilig in Afghanistan bevinden.
  - Grondwetspecialisten en burgerrechtenactivisten uiten bezorgdheden over Bush zijn plannen om terroristen voor militaire rechtbanken te dagen.
- **15 november 2001**
  - De Taliban hebben zich succesvol gehergroepeerd in Kandahar.
  - De pogingen om de Noordelijke Alliantie te overhalen om haar macht te delen met andere Afghaanse groepen worden ondermijnd door de afwezigheid van de leider van de alliantie op de besprekingen in Kabul.
- **16 november 2001**
  - Osama bin Laden is mogelijk Afghanistan ontvlucht over de Pakistaanse grens.
- **17 november 2001**
  - De Taliban houdt vast aan de macht in haar resterende bolwerken als o.a. Kandahar. De Taliban bevestigt de vlucht van Osama bin Laden.
- **18 november 2001**
  - De Noordelijke Alliantie staat open voor gesprekken m.b.t. het delen van de macht in Afghanistan.
  - Een klopjacht door Amerikaanse en Britse troepen op Osama bin Laden breidt zich uit in Afghanistan.
- **19 november 2001**
  - Diplomatieke inspanningen voor de vorming van de nieuwe Talibaanse regering intensifiëren.
  - Nieuwe luchtaanvallen worden uitgevoerd op bolwerken van de Taliban, overal in Afghanistan.
  - De havikken in de Bush administratie beschuldigen Saddam Hussein van de ontwikkeling van biologische wapens.
- **20 november 2001**
  - Kandahar wordt hevig aangevallen.
  - De Noordelijke Alliantie belooft besprekingen met andere Afghaanse fracties in Bonn bij te wonen.
- **21 november 2001**
  - De VS bombarderen Afghanistan verder, en de Noordelijke Alliantie onderhandelt over de overgave van het Noordelijke Kunduz.
  - De race voor humanitaire hulp voor de winter wordt bemoeilijkt door wetteloze groeperingen die het goederentransport sterk hinderen.
  - Amerika en haar bondgenoten voeren nieuw militair materiaal aan naarmate de klopjacht op Osama bin Laden en diens netwerk in Afghanistan wordt uitgebreid.
- **23 november 2001**

- De Taliban bereiden zich voor op een *slag op leven en dood* in Kandahar zoals een aanvoerder die de stad ontvluchtte opbiecht.
- **25 november 2001**
  - Een eerste golf van Amerikaanse militairen landt nabij Kandahar.
  - Osama bin Laden zou drie dagen geleden gezien zijn 35 km van Jalalabad.
- **26 november 2001**
  - De Noordelijke Alliantie heeft het grootste deel van Kunduz ingenomen. Er zijn nog wel gevechten aan de gang.
  - Er wordt grond gewonnen in Kandahar.
  - Bush verkondigt dat Irak het volgende militaire doelwit van de VS kan zijn, en dat Saddam de wapeninspecteurs in zijn land moet toelaten of de gevolgen aanvaarden.
- **28 november 2001**
  - Engeland en de VS komen onder toenemende druk te staan m.b.t. de dood van 400 Taliban gevangenen.
  - In Bonn weigert de Noordelijke Alliantie een internationale politionele macht radicaal af.
- **29 november 2001**
  - Rivaliserende groepen zeggen het eens te zijn de macht te delen in Afghanistan, op de top in Bonn.
- **4 december 2001**
  - Afgaanse rivaliserende groeperingen staan op het punt samen een regering te vormen waarin ook een vrouw zal zetelen.
  - In Amerika gaat het derde terrorisme-alarm van start met het bericht van een mogelijke *vuile bom*, een ongesofisticeerd nucleair wapen.
- **5 december 2001**
  - Talloze wereldleiders, waaronder Blair en Bush, prijzen de regeringsovereenkomst waarin vier Afgaanse etnische groepen de macht zullen delen in een dertigkoppige raad.
- **7 december 2001**
  - Taliban in Kandahar beginnen zich over te geven.
  - Anti-Taliban groeperingen beweren het grottencomplex te Tora Bora te bezetten, maar geen spoor te vinden van Osama bin Laden.
  - Afgaanse troepen beweren Osama bin Laden daarna toch gezien te hebben in dat gebied.
  - De VS proberen een plan op te stellen om de ontsnappingsroutes van de Taliban af te snijden.
- **8 december 2001**
  - De bewoners van Kandahar bereiden zich voor op een machtsvacuüm.
- **9 december 2001**
  - De geruchten doen de ronde dat de VS een lijst hebben van landen die ze willen aanvallen in de *War against Terror*.
  - De Amerikanen beginnen de grotten te Tora Bora te bombarderen.
  - De nieuwe Afgaanse leider wordt door rivaliserende groepen erkend.
- **10 december 2001**
  - De grotten van Tora Bora worden verder gebombardeerd.
- **11 december 2001**
  - Tientallen Talibanstrijders zijn door verstikking gestorven in de containers die gebruikt werden voor hun transport.

- **12 december 2001**
  - Een nabije medewerker van Osama bin Laden beweert dat bin Laden tien dagen geleden naar Pakistan gevlucht is.
- **13 december 2001**
  - De luchtaanvallen op de grotten in Tora Bora gaan door.
  - Een videotape wordt door het Pentagon naar voren gebracht waarin Osama bin Laden al lachend beschrijft hoe de terroristen niets afwisten van hun bestemming.
  - Geruchten over fabricering van dit bewijsmateriaal doen internationaal de ronde, en tekenen zich vooral af tussen de de VS en de Arabische wereld.
- **14 december 2001**
  - Het departement van Defensie van de VS meldt dat Osama bin Laden zich hoogstwaarschijnlijk in het gebergte van Tora Bora bevindt.
  - De EU zijn het eens over de inzet van een internationale vredesmacht in Afghanistan.
  - De leidende rol van Engeland in de stabilisatie van Afghanistan zal door op zijn minst 8 EU staten ondersteund worden.
- **15 december 2001**
  - De meningen van Amerika en Engeland m.b.t. het vervolg van de *War against Terror* beginnen meer uiteen te lopen.
  - Washington geeft toe dat Osama bin Laden mogelijk het land is ontvlucht.
  - Donald Rumsfeld landt in kabul en wordt gehuldigd door de nieuwe leider van Aghanistan.
  - Een lid van de Irakese oppositie zou gelobbyd hebben bij de Amerikaanse overheid voor een oorlog tegen irak.
- **18 december 2001**
  - Diplomatische bronnen in Kabul wijzen erop dat de rol van de vredesmacht zeer beperkt zal zijn en zich niet zal mogen bezighouden met de ontwapening van de locale bevolking of het escorteren van humanitaire hulp.
  - Rusland vermeldt voor de eerste keer dat het mogelijk achter Amerika staat in de uitbreiding van de *War against Terror*.
- **26 december 2001**
  - Een uitzending van een video op Al Jazeera toont aan dat bin Laden twee weken geleden nog leefde.
- **27 december 2001**
  - De klopjacht naar Osama bin Laden verschuift zich naar Pakistan.
- **28 december 2001**
  - Bush vermeldt dat het mogelijk is dat bin Laden mogelijk nooit gevonden zal worden, maar dat diens gevangenneming slechts een kleine stap is in de bredere strijd tegen terrorisme.
  - De Afghaanse regering vraagt de VS om een stop van de bombardementen.
- **31 december 2001**
  - Engeland legt zich neer bij haar beperkte rol in de vredesoperaties in Afghanistan.
- **5 januari 2002**
  - Er doen geruchten de ronde dat Mullah Omar ontsnapte uit de belegering van de stad waarin hij zich bevond.
- **8 januari 2002**
  - Generaal Tommy Franks kondigt aan dat de zoektocht naar Osama bin Laden gestopt wordt in Afghanistan.

- **10 januari 2002**
  - Berichten dat Al Qaeda strijders Afghanistan ontsnappen in grote getallen m.b.v. de hulp van anti-Amerikaanse elementen in de veiligheidsdiensten van zowel Afghanistan als Pakistan.

Deze tijdslijn was in de eerste plaats illustratief en dient dan ook slechts als achtergrondinformatie voor het volgende.

1.3.2.2 Een nieuw soort terrorisme?

In dit zeer korte subhoofdstuk zullen we in geen geval een antwoord geven op de vraag of de aanslagen van 11 september al dan niet een nieuw soort terrorisme inluiden. Een dergelijke vraagstelling impliceert namelijk een onderzoek naar de context, oorzaken, en gevolgen van de aanslagen – allen zaken die we niet nagaan in deze thesis. Wat we wél onderzoeken is de discursieve inbedding van deze gebeurtenissen in het discours van *The Project for the New American Century* en in het discours van George W. Bush. We zijn dus niet geïnteresseerd in een zoektocht naar objectieve feiten m.b.t. de aanslagen van 11 september, maar willen nagaan wat de gevolgen waren voor de wereldbeelden, identiteiten, subjectposities, *essence claims*, *equivalentieketens* etc. die gearticuleerd worden in de onderzochte discoursen. Hoewel een onderzoek naar de effecten en oorzaken van de aanslagen geenszins in strijd hoeft te zijn met het constructivisme waar we tot nu toe voor gepleit hebben, valt een dergelijk onderzoek compleet buiten de doelstelling van de toetsing van de toepasbaarheid van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. Omwille van deze en meer pragmatische redenen van tijd en ruimte, zullen we ons m.b.t. de verdere bespreking van de aanslagen van 11 september beperken tot een polemische visie op deze gebeurtenissen die geboden wordt door Baudrillard en enige potentiële aanknopingspunten biedt voor de benadering die we tot nu toe hebben uitgelijnd.

1.3.2.3 The Mother of Events

Natuurlijk hebben zowat alle handelingen en gebeurtenissen - inclusief de terroristische - steeds symbolische / connotatieve aspecten, zowel voor degene die tot actie overgaat, als degene die er het slachtoffer of toeschouwer van is. Toch zijn er gradaties in symboliek te maken. Is de handeling in de eerste plaats symbolisch of instrumenteel gemotiveerd? In welke mate wordt een *statement* ook bewust als een Foucaultiaanse *statement* geuit? In dit opzicht zijn de terroristische aanslagen van 11 september bijzonder symbolisch georiënteerd. Volgens Baudrillard schuilt het onderscheid tussen 11 september en zowat alle andere eerdere terroristische aanslagen voornamelijk in de mate waarin de aanslag erin geslaagd is om buiten het symbolische universum van traditionele representaties te vallen. Baudrillard's uitspraken zijn echter complexer dan dit en zullen we dan ook even van dichterbij bekijken.

Hij ziet symbolisch terrorisme als de enige échte tegenreactie tegen een toenemend centraal genetwerkt systeem zoals zich dat vormt doorheen de huidige globaliserende tendenzen. De verklaring voor het feit dat we deze aanslag een zo belangrijke plaats in ons symbolisch universum toekennen, schuilt voornamelijk in het feit dat we eigenlijk allen verlangen naar een omkering van dit systeem. In elke mens schuilt er volgens Baudrillard namelijk een natuurlijke allergie t.a.v. dominantie door totaliserende systemen. Baudrillard stelt dan ook dat de enige mogelijke manier om een systeem te ondermijnen dat gericht is op *zéro-death* (een van de hoogste idealen van de Westerse globaliserende samenleving), geboden kan worden vanuit de symbolische daad van zelfopoffering met behulp van de middelen van het systeem zelf. Enkel op deze manier kan je het systeem tegen zichzelf keren. Deze vorm van terrorisme is namelijk (1) het vergrootglas voor het geweld dat uitgeoefend wordt door het

systeem zelf, en (2) de enige representatie voor de enige de machtsvorm waartoe het systeem zelf geen toegang heeft; dat van haar eigen dood. Naast de wapens van het systeem zelf, zetten de terroristen hun eigen dood in. Zelfopoffering is een uiterst symbolisch wapen, juist omdat het huidige Amerikaans / globale systeem geen representaties heeft om dit te counteren. Er is geen correcte respons tegen deze aanslagen (behalve een decentralisatie en detotalisatie van het systeem misschien) - en zeker niet oorlog. De manier waarop oorlog tegenwoordig gevoerd wordt is volgens Baudrillard immers uiterst anti-symbolisch, want zelfs oorlog is gericht op *zéro-death* - een aspect van oorlogsvoering dat Baudrillard in andere werken besproken heeft²⁷⁴. Het mediaspektakel dat gepaard ging met o.a. de eerste Golfoorlog en de oorlog in de Balkan werd hier sterk door gekenmerkt. In de dominante mediadiscoursen waren mechanismen werkzaam die deze oorlogen sterk ontmenselijkten en rechtvaardigden. De indruk werd gewekt dat het steeds om *cleane* oorlogen ging waarbij geen onschuldige slachtoffers vielen. De hoge mate van virtualisering maakt namelijk dat we niet gewezen worden op wat er gebeurt nadat de bom inslaat. De lichamen van de slachtoffers en het leed dat de impact veroorzaakt zien we niet meer. Collon wijst er bovendien op dat deze virtualisering nog wordt versterkt door het eufemistische officiële taalgebruik. Bombardementen op Iraakse soldaten dienen dan *to soften up the troops* en burgerslachtoffers worden consequent omschreven als *collateral damage*. Daarnaast wordt er een onderscheid gemaakt tussen burgerslachtoffers en vijandelijke soldaten die ontdaan worden van hun menselijke aspecten en discursief gereduceerd worden tot semi-machines in het vijandelijke militaire kaderwerk dat beheerd wordt door persoonlijk verantwoordelijke gedemoniseerde leiders als Sadam en Milosevic. Deze en andere discursieve strategieën werken uiteraard in het voordeel van de hegemonisering van het gevoerde discours²⁷⁵. Een hegemonische strijd die zich in sterke mate in het domein van de hyperrealiteit schijnt te bevinden.

Kern van dit korte betoog is een waarschuwing voor wat Baudrillard als een onvermijdelijke effect van globalisatie en discoursen van *zéro-death* ziet; symbolisch terrorisme. Hij stelt dan ook dat we hier te maken hebben met *the mother of all events*, 11 september is volgens hem de representatie die symbool staat voor het in vraag stellen van globalisering zelf, voor alle zaken die niet hebben plaatsgevonden in de zin dat andere globaal gerpresenteerde gebeurtenissen (als bijvoorbeeld de dood van Diana) in toenemende mate zijn gaan behoren tot het domein van de redelijk symboolloze / betekenisloze / fictieve reproductie van het systeem²⁷⁶. Het hier belichte betoog kunnen we perfect plaatsen binnen het bredere denken van Baudrillard wat voor een groot deel draait rond de ontologische / epistemologische categorie van hyperrealiteit en de relatie die veiligheids- of defensiebeleid hierin inneemt.

Zijn de aanslagen van 11 september dan een dislocatie? Dit is een foutieve vraagstelling; een dislocatie staat namelijk niet op zich. Elke gebeurtenis kan dislocerende effecten hebben voor een of andere identiteit of (daaraan gekoppeld) discours. We moeten ons de vraag stellen voor welk discours deze gebeurtenis al dan niet een dislocatie is. In deze thesis richten we onze aandacht op het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours zoals dat in het vorige hoofdstuk geschetst is. Hieronder gaan we over tot de formulering van een discours-theoretische politieke hypothese.

1.3.3 Dislocatie of mogelijke Hegemonisatie van het neoconservatieve defensiediscours?

²⁷⁴ BAUDRILLARD (J.) . The Spirit of Terrorism . BLOUL (R.) (transl.) . RestlessCulture.net, 02/11/2001 <http://www.restlessculture.net/discourse/story/2001/12/1/144451/310> , pp.1-9 .

²⁷⁵ CARPENTIER (N.) . Het Westerse Oorlogsdiscours tijdens de eerste drie weken van de Joegoslavische oorlog: een vergelijking met de Golfoorlog . In: *Extra PSW-paper: Kritische geluiden in tijden van oorlog: de Kosovo Crisis* . Antwerpen, UIA departement sociale en politieke wetenschappen, 1999, <http://gopher.ulb.ac.be/~ncarpent/> , pp. 13-15 .

²⁷⁶ BAUDRILLARD (J.) . The Spirit of Terrorism . BLOUL (R.) (transl.) . RestlessCulture.net, 02/11/2001 <http://www.restlessculture.net/discourse/story/2001/12/1/144451/310> , pp.1-9 .

Laten we hier terugkeren naar de doelstelling van deze thesis; namelijk de analyse van de structuur van het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours m.b.t. terrorisme op basis van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. In dit laatste subhoofdstuk over de symbolische aard van de aanslagen op 11 september is het in de eerste plaats de bedoeling om een hypothese voor de komende theorie/empirie te poneren vertrekkende vanuit de werking van de logica's van identiteitsconstructie, hegemonisatie en articulatie. Hieronder schetsen we met andere woorden een hypothetische reactie op de aanslagen van 11 september.

In het kader van 11 september als de *ultieme gebeurtenis* wil ik stellen dat de terrorist het potentieel heeft om *het ultieme antagonisme* te worden. Dit ultieme vloeit voort uit het feit dat de (symbolische) terrorist - in tegenstelling tot de meeste andere antagonistische identiteiten - mezelf niet belet volledig mezelf te zijn omdat hij zijn *eigen* identiteit nastreeft, maar omdat zijn enige - gepercipieerde - bestaansreden mijn ondergang is. Hij heeft geen doel dan dat, geen alternatieve wereldorde achter de hand voor het moment waarop ik omvergeworpen ben. De terrorist heeft geen - schijnbaar - gepreconstrueerde identiteit dan de wil tot mijn ondergang en ik lees dan ook enkel anti-ideologie in de ogen van mijn terrorist. Ideologie vloeit namelijk voort uit pogingen ter ontkenning van de *impossibility of society*, en dit is precies waar de terrorist mij op wijst. Wanneer ik dan toch probeer om de acties van deze non-mens te rationaliseren, stuit ik op inadequate - en ultiem ideologische - verklaringen omdat elk van deze verklaringen vertrekt vanuit een empathische en antropologische *thick description* waarbij ik mezelf met mijn eigen morele referentiekader in de schoenen van de terrorist plaats. Deze onmogelijkheid tot begrip en empathie t.a.v. dit type terrorisme, is dan ook de reden waarom we toch proberen terrorisme te reduceren tot een unicausaal fenomeen waarbij oorzaak/gevolg schema's als Islam/terrorisme niet zelden in het leven worden geroepen. De symbolische terrorist is echter de ultieme manifestatie van het kwade, het ultieme antagonisme voor talloze discursieve identiteiten die dit terrorisme als een gevaar zien. Gevaar interpreteren we hier zoals we het theoretisch gedefinieerd hebben; als de discursieve constructie van risico's waarbij we onszelf in een subjectpositie t.a.v. deze risico's plaatsen. Correcter is misschien nog te stellen dat we onszelf als het object - en niet het subject - van geweld zien, als een passief effect van geweld dat ons compleet machteloos maakt. Het is de factor van Chaos die ons mooi geordend wereldbeeld/systeem binnentreedt en hiermee een ultiem dislocerend potentieel heeft op onze gangbare discursieve constructies. Rearticulatie is vereist en we staan voor de uitermate ideologische verleidingen van *the second problem of evil*. Ideologie is uiteraard steeds aanwezig, maar als we ideologie zien als een proces dat gericht is op de sluiting van ons symbolische universum, kunnen we stellen dat bepaalde (voornamelijk pluralistisch getinte) ideologieën meer ruimte voor contingentie en dus flexibiliteit laten dan andere. Flexibiliteit is echter het laatste waar we naar zoeken in periodes van dislocatie en is dan ook eerder een situatie waaruit we zullen trachten te ontsnappen. Eënduidige rearticulatie van het dislocerende fenomeen is op dat moment vereist. De uiteindelijke bestempeling van de terrorist als een non-mens, als een zuiver doelloos en fundamenteel antagonisme is dan ook logisch wanneer men niet bereid is de eigen identiteit in vraag te stellen.

Met dit alles wil ik zeker niet beweren dat het hierboven beschreven proces van rearticulatie een noodzakelijke of eenduidige reactie is. De articulatie van de aanslagen van 11 september in verschillende discoursen, levert uiteraard verschillende betekenissen op. Wat ik echter wel beweer, is dat een dergelijke ondermijning van het veiligheidsgevoel, eerder aanleiding geeft tot *ideologische* betekenissen. Of we de terrorist dan zien als een slachtoffer van de internationale verhoudingen, als een psychopaat of als vrijheidsstrijder, we wijzen hem essenties toe die hij zichzelf - in geval van Osama bin Laden - niet noodzakelijk heeft toegewezen. Wanneer we hem bestempelen als psychopaat, is dat omdat we het psychopathische in onszelf externaliseren, wanneer we hem zien als vrijheidsstrijder, is dat omdat we zelf een inherente weerzin voelen t.a.v. dominantiesystemen, en als we hem bestempelen als irrationeel is dat omdat we zelf niet in staat zijn om hem op een rationele wijze in onze discursieve bril te plaatsen. De manier waarop we de antagonistische Ander zien, zegt dan ook meer over onszelf dan over de Ander.

Dit zijn de werkingen die van terrorisme geen eigenschap, maar een essentie maken. Jan Blommaert wijst ons op de evidente gevaren en redenen van dit proces. Hij merkt op dat de connotaties van *ongeregeld, niet-reglementair, kwaadaardig, niet-legitiem, immoreel gedrag gericht tegen niet-militaire doelwitten*, maken dat de terrorist stevast wordt bekleed met kwaliteiten als crimineel, fanatiek, volkomen respectloos en irrationeel. In de wereld van internationale verhoudingen stelt hij dan ook dat terroristen de plaats innemen van de absolute schoften, wat verklaart waarom terrorisme in de regel gecounterd wordt met anti-terrorisme. De term *terrorisme* wordt dan ook zeer vaak in de mond genomen door regeringen die geconfronteerd worden met langdurig verzet vanwege georganiseerde bewegingen. Voorbeelden zijn de bestempeling van Nelson Mandela als terrorist door het Apartheidsregime, wat de Israëli met de Palestijnen, en de Russen met de Tsjetsjenen doen. Vanwege de pejoratieve connotaties van de term sluit men immers elke mogelijke politieke dialoog uit; waarden, middelen, doelen, ... van de *terroristen* worden verworpen en het recht, de grote waarden en de nobele doelen zijn dan ook altijd die van de antiterroristen. Nochtans kunnen we de beweegredenen van terrorisme zeker niet zomaar als irrationeel van de hand doen²⁷⁷. Chomsky stelt zelfs dat er situaties zijn waarin terrorisme het enige haalbare rationele alternatief kan bieden. De oorlog tussen de VS en Nigerië liet het laatstgenoemde land in puin achter. Hoewel de VS door het Wereldgerechtshof veroordeeld werden tot het betalen van enorme compensaties op basis van *the unlawful use of force* - d.i. volgens Chomsky terrorisme -, weigerden de VS natuurlijk te betalen. Nigerië ging vervolgens naar de VN Veiligheidsraad en naar de Algemene Vergadering van de UN, maar in beide gevallen zorgde verzet van de VS ervoor dat de zaak niet berecht kon worden. Chomsky stelt dan ook het volgende²⁷⁸:

“Terrorism, on the other hand does work, and it is the weapon of the strong. It is a very serious analytic error to say, as is commonly done, that terrorism is the weapon of the weak. Like other means of violence, it is primarily a weapon of the strong - overwhelmingly in fact. It is held to be a weapon of the weak because the strong also control the doctrinal systems and their terror does not count as terror.” (Chomsky, 2001, pp. 1-2)

Waar we ons in het verdere verloop van deze thesis mee zullen bezighouden, is met de wijze waarop deze al dan niet dislocerende gebeurtenissen van 11 september in het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours werden ingepast, en welke gevolgen dit had voor het hegemoniserende potentieel van dit type handelen/denken. De hypothese is hier dat het hegemoniserende potentieel een vogelvlucht nam door de articulatie van het fundamentele antagonisme *zonder* enige poging om dit terrorisme te begrijpen. Maakt dit de ideologische perceptie van de terrorist minder ideologisch? Misschien, maar het fundamentaliseert in alle geval de eigen identiteit als een gesloten gecentreerde structuur. Bijgevolg wordt geen enkele vorm van empathie of *thick description* ondernomen, maar de terrorist als fundamenteel anders *aanvaard*, waardoor het streven naar veiligstelling van de eigen (Amerikaanse) identiteit doel, middel én oorzaak van het defensiebeleid kon worden. Het doel heiligt de middelen, de middelen heiligen de oorzaak, en de oorzaak heiligt het middel. Veel geslotener - en dus ideologischer - zal een structuur niet worden. In het volgende zullen we nagaan in hoeverre en op welke wijze deze mechanismen van articulatie nu van toepassing zijn op het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours na 11 september. Was er sprake van dislocatie? Was er sprake van (re)articulatie van differentie of equivalentie? Tussen wie en wat? Een uitgebreid scala aan vragen waar we hieronder zullen pogen een antwoord op te geven.

1.4 De Retoriek van PNAC en Bush als Analyseobject

Eerst en vooral dienen we op te merken dat de discursieve constructie van een *War on Terror* geen noodzakelijke reactie op de gebeurtenissen van 11 september was. Zoals David Holloway er in zijn

²⁷⁷ BLOMMAERT (J.) . Banditisme of Politiek? Over conceptuele onduidelijkheid . 2001, <http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/blommaert10.htm>, pp. 1-2 .

²⁷⁸ CHOMSKY (N.) . Terrorism Works . Critical Voices, 2002, www.thecriticalvoice.com/chomsky1.html, pp.3-4.

Reifying September 11: why the Left hasn't lost the War on Terror op wijst; veel andere politieke discoursen in Amerika zien in bijvoorbeeld een *internationale ontwikkelingsstrategie* met als tweevoudig opzicht *redistributie en groei* als counterterroristische maatregel veel meer heil. Holloway besluit in zijn artikel dan ook dat²⁷⁹;

“*The political / military challenges of the next period of the War on Terror, the deepening of the global downturn, the return of Keynesian crisis-management, and the new institutionalising of protest about the effects of ‘ostracizing imperialism’, may all signal a creeping transparency in the contradictions underpinning the first ‘permanent war economy’ of the post-apocalyptic age. The reifying of September 11 has been vital to the ‘regulation’ of the War on Terror. But with the New Right’s ability to determine the course of domestic or global events far from certain, the legitimacy of the elite interests driving one symbolic version of the War may increasingly be called into question during the coming months, and there is no reason to suppose that the second period of the War will not see a broadening in the appeal of analysis led by the Left, in the United States just as much as in Europe.*” (Holloway, 2002, p. 97)

Een model dat zeer sterk afwijkt van wat we zien in de huidige *War on Terror* werd o.a. geschetst door Philip Heymann. Zijn visie op wat een strategie van *gezond verstand* m.b.t. counterterrorisme voor een democratische samenleving is, wijst in de eerste plaats op de nood aan een uitgebreide strategie die niet in één enkele slogan gevat kan worden – ook al is dit een bijna onweerstaanbare verleiding voor degenen die zich op dat moment in een geïnstitutionaliseerde subjectpositie als het presidentschap bevinden. Het eerste wat men namelijk volgens Heymann moet erkennen, is het feit dat de dreiging die uitgaat van terrorisme nooit volledig geëlimineerd kan worden. Hoewel hij verschillende uitspraken doet m.b.t. biologische, nucleaire, chemische of traditionele vormen van terrorisme, schept hij echter niet veel meer duidelijkheid dan een pleidooi voor meer internationale samenwerking en een beter gebruik van de inlichtingendiensten. In geval van terrorisme dat ondersteund wordt door andere staten pleit Heymann voor een *proportionele* militaire respons. Wat al dan niet proportioneel wordt geacht, blijft echter eveneens onduidelijk. Gezien onze visie op equivalentieketens, lege betekenaars en de constructie van identiteit, is Heymann bovendien bijzonder tegenstrijdig wanneer hij pleit voor (a) een mijden van simplificerende slogan's, en (b) nationale eenheid als antwoord op terrorisme²⁸⁰. Een laatste voorbeeld om de contingentie van de reacties op terroristische aanslagen aan te tonen wordt gegeven in de typologie van mogelijke *pathways out of terrorism* van Paul Wilkinson. Opvallend is dat deze auteur meer opties ziet dan de rechtstreekse militaire respons, en zelfs voorbeelden aanhaalt waar dialoog met terroristische groeperingen een einde heeft gemaakt aan de aanslagen. Maar ondanks het feit dat Wilkinson erkent dat er geen universele vorm van counterterrorisme bestaat, pleit hij toch voor een internationale uniforme houding t.a.v. terrorisme waarin “*one democracy’s terrorist is another democracy’s terrorist*” (Wilkinson, 2000, 233)²⁸¹. In het voorgaande hebben we echter gezien dat terrorisme een uiterst connotatief begrip is dat een dergelijke houding in de praktijk onmogelijk maakt. De ambiguïteit die we bij Wilkinson terugvinden is hier een rechtstreeks gevolg van. Verder zijn er uiteraard ook nog de traditionelere ideologisch gekleurde discoursen die elke vorm van conflict naar één enkele essentie trachten te herleiden. Terrorisme zal in dat geval gereduceerd worden tot een economisch, religieus, cultureel, of raciaal/etnisch fenomeen. Hiermee doet men het principe van de *primacy of politics* echter teveel onrecht aan om een adequaat universeel verklaringsmodel te bieden – in zoverre een dergelijk model natuurlijk mogelijk is. De reden waarvoor we dit alles echter aanhalen is om aan te tonen dat de discursieve constructie van de *War on Terror* geenszins een noodzakelijke

²⁷⁹ HOLLOWAY (D.) . *Reifying September 11: why the Left hasn't lost the War on Terror* . In: *European Journal of American Culture* . Vol 21 (2), 2002, pp. 96-97 .

²⁸⁰ HEYMANN (P.B.) . *Terrorism and America: a commonsense strategy for a democratic society* . Cambridge, MIT Press, 1998, pp.153-158 .

²⁸¹ WILKINSON (P.) . *Terrorism versus Democracy: the liberal state response* . London, Frank Cass, 2000, pp. 222-233 .

aangelegenheid was. Hoewel we alternatieve discoursen niet zullen verkennen, blijft het van belang dit voor ogen te houden.

Het bronnenmateriaal voor de discours theoretische politieke analyse die we tot noch toe hebben uitgelijnd, delen we op in twee categorieën. In een eerste deel van de analyse belichten we het discours van de neoconservatieve *Project for the New American Century* of PNAC zoals het eruit zag voor de aanslagen op 11 september. Dit is van het grootste belang aangezien we op zijn minst in minimale mate rekening willen houden met het diachronische aspect van discursieve structuur. Een discours is nooit volledig af en men kan dan ook terecht argumenteren dat de beperkte selectie van – afgewerkte – teksten dit principe schendt. Een zuiver diachronisch perspectief is echter niet mogelijk zonder synchrone momentopnames. Op deze manier is de gelimiteerde selectie van teksten wel degelijk gelegitimeerd. Een belangrijker kritiek is het verband dat we leggen – en waar we impliciet van uitgaan – tussen het PNAC-discours en het officiële defensiediscours zoals dat in Bush zijn toespraken tot uiting komt. We hebben nauwelijks of geen informatie om dit verband te staven – en indien zal blijken dat er geen analogieën tussen beide discoursen te trekken zijn, zullen we dat in het besluit ook toegeven. Toch biedt enige achtergrondinformatie gegronde vermoedens dat het hier niet om twee geïsoleerde discoursen gaat.

Wanneer we nagaan wie alleen nog maar de *Statement of Principles* van deze organisatie onderschreven heeft, dan blijkt dat negen van de 25 namen terugkomen wanneer we de website van het Witte Huis raadplegen. Het betreft hier o.a. Robert E.(Dick) Cheney (*vicepresident*), Paula Jon Dobriansky (*undersecretary for Global Affairs at the U.S. State Department*), Zalmay Khalilzad (*special envoy for post –saddam Iraq en daarvoor ook Afghanistan*), Donald Rumsfeld, (*secretary of defense*), Paul Wolfowitz (*deputy secretary of defense*), Peter W. Rodman (*assistant secretary of defense*), Lewis Libby (*chief of staff to the vice president*), Jeb Bush (broer van George W. Bush, gouverneur van Florida) en Elliot Abrams (*special assistant to the president and senior director for Near East and North Africa at the National Security Council*).

We kunnen hier alvast op de analyse voorlopen en kort een citaat uit een brief van de *Project for the New American Century* gericht aan Bush; aanhalen dat gezien de (subject)posities die tijdens George Bush zijn administratie door PNAC-leden worden bekleed, niet mag verbazen²⁸²;

“We write to endorse your admirable commitment to ‘lead the world to victory’ in the war against terrorism. We fully support your call for ‘a broad and sustained campaign’ against the ‘terrorist organizations and those who harbor and support them’. ... In order to carry out this ‘first war of the 21st century’ successfully, and in order, as you have said, to do future ‘generations a favor by coming together and whipping terrorism’, we believe the following steps are necessary parts of a comprehensive strategy” (PNAC, 20/07/2001)

De stappen die aangeboden worden, hebben betrekking op (1) de vernietiging van AL Qaeda, invasie in Afghanistan, en de ondersteuning van de oppositie tegen de Taliban (2) de kwestie van Irak, (3) de Hezbollah, (4) de Palestijnse kwestie, en (5) een uitbreiding van het defensiebudget²⁸³. In het licht van latere gebeurtenissen lijkt het dan ook hoogst onwaarschijnlijk dat er geen wisselwerking is tussen beide discoursen. Er zijn echter nog andere redenen om de keuze van teksten te legitimeren.

Beide discoursen zijn namelijk uitermate relevant gezien de subjectposities van de individuen die hier rechtstreeks mee geassocieerd worden. Gezien het feit dat discoursen geen louter epistemologische constructies maar constructivistische machtsmechanismen zijn die functioneren doorheen het principe van power/knowledge, heeft het gehanteerde discours enorme implicaties voor degenen die geïnstitutionaliseerde subjectposities innemen als het presidentschap of andere politieke ambten. Los

²⁸² THE WHITE HOUSE . *Government* . 12/07/2003, <http://www.whitehouse.gov/government/>

²⁸³ KRISTOL (W.) e.a. . Letter to Bush on the War on Terrorism . *Project for the New American Century*, 20/07/2001, www.newamericancentury.org/Bushletter.htm , pp. 1-2 .

van wat de richting van de wisselwerking tussen het Bushiaanse en het PNAC-discours is, officiële documenten en speechen van het witte huis zijn zeer interessant voor een discours-theoretische politieke analyse omdat ze geproduceerd worden vanuit sterk bevooroordeelde enunciatieve modaliteiten. De machtspositie of subjectpositie die bijvoorbeeld presidentschap met zich meeneemt valt niet te onderschatten. Hiermee wil ik niet beweren dat ideologische uitspraken en waarheidsclaims zich vanuit dat centrum de gehele maatschappij doordringen en beïnvloeden, maar dat de positie van waaruit bepaalde uitspraken gedaan worden wel degelijk kracht kan verlenen aan het waarheidsgehalte van de gemaakte uitspraken en dat mogelijkheden tot actie wel degelijk vanuit deze geproduceerde waarheden geïnspireerd kunnen worden. Hoewel de aanval op Irak bijvoorbeeld buiten de tijdspanne van dit onderzoek valt, zijn de pogingen tot rechtvaardiging van deze actie gebaseerd op noties als *schurkenstaten*, *axis of evil*, *safety*, etc. .

Een terechte kritiek m.b.t. de diachronische aard van deze analyse, is het feit dat we geen speechen van Bush m.b.t. terrorisme van voor de aanslagen op 11 september analyseren. Zoals we echter zullen zien speelde terrorisme geen belangrijke rol in het neoconservatieve defensiediscours van voor 11 september. Ook op de site van het Witte Huis waar al het bronnenmateriaal m.b.t. Bush vandaan komt, leveren zoektochten naar speechen van Bush omtrent terrorisme voor 11 september geen noemenswaardige resultaten op. De strijd die nu schijnt te woeden tussen terrorisme en oorlog, was lange tijd eenrichtingsverkeer. Hoewel Osama bin Laden – hier worden geen uitspraken gedaan over andere terroristische organisaties – Amerika reeds in 1996 de oorlog verklaarde in zijn *Declaration of War*, begon de oorlog in het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours pas te woeden van het moment dat deze vanuit de Amerikaanse presidentiële subjectpositie erkend werd²⁸⁴. Daarnaast dienen we te verduidelijken dat het discours van de terroristen zelf geenszins een analyseobject in deze thesis is.

Hieronder volgt een overzicht van het gebruikte bronnenmateriaal. Al deze documenten zijn online beschikbaar en zijn via uiteenlopende zoektechnieken opgezocht; doorgaans via hyperlinks en trefwoorden, maar soms ook via referenties uit andere teksten. Wanneer de documenten slechts editoriaal, en niet ondertekend zijn door een veelheid aan PNAC-leden, geven we de naam van de betreffende auteur weer. In alle andere gevallen wordt enkel ‘PNAC’ als auteur vermeld. Bovendien zijn hier enkel die documenten opgenomen die ook effectief in de analyse zijn gebruikt – wat niet wil zeggen dat er steeds concrete verwijzingen naar zijn. Hoewel andere brieven, *statements*, editoriale geschriften, e.a. documenten ook van belang zijn in het PNAC-discours betreft het hier dus enkel de documenten die men in de bijlage kan terugvinden. In verband met PNAC zijn de volgende documenten opgenomen in deze analyse (in chronologische volgorde);

- PNAC . *Statement of Principles* . Washington, 03/06/1997, <http://www.newamericancentury.org/statementofprinciples.htm>, 2 p. .
- PNAC . *Letter to President Clinton on Iraq* . Washington, 26/01/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqlintonletter.htm>, 2p. .
- PNAC . *Letter to Gingrich and Lott on Iraq* . Washington, 29/05/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqletter1998.htm>, 3 p. .
- PNAC . *Letter to Clinton on Milosevic* . Washington, 20/09/1998, <http://www.newamericancentury.org/Win-Apr19%20,99.pdf>, 1 p. .
- PNAC . *Statement on the Defense of Taiwan* . Washington, 20/08/1999, <http://www.newamericancentury.org/Taiwandefenseseatement.htm>, 2 p. .
- PNAC . *Rebuilding America’s Defenses: strategy, forces and resources for a new century* . Washington, 2000, <http://newamericancentury.org/RebuildingAmericasDefenses.pdf>, 76 p. .

²⁸⁴ BIN LADEN (U.) . Declaration of War . In: RUBIN (B.) en COLP RUBIN (J.) . *Anti-American Terrorism and the Middle East* . Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 137-142 .

- GERECHT (R.M.) . A Cowering Superpower . Washington, 30/07/2001, http://www.newamericancentury.org/Editorial_Jul30_01.pdf, 4 p. .
- KRISTOL (W.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 25/09/2001, <http://www.newamericancentury.org/terrorism-092501.htm>, 2 p. .
- KRISTOL (W.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 26/09/2001, <http://www.newamericancentury.org/war-102601.htm>, 3 p. .
- KAGAN (R.) en KRISTOL (W.) . Editorial: The Coalition Trap . In: The Weekly Standard . 15/10/2001, <http://www.newamericancentury.org/Editorial-101501.pdf>, 2 p. .
- DONNELLY (T.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 31/10/2001, <http://www.newamericancentury.org/defense-103101.htm>, 2 p. .
- KRISTOL (W.) . Taking the War Beyond Terrorism . Washington, 31/01/2002, <http://www.newamericancentury.org/kristol-013102.htm>, 2 p. .
- KRISTOL (W.) . Testimony of William Kristol . Washington, 07/02/2002, <http://www.newamericancentury.org/foreignrelations-020702.htm>, 5 p. .
- PNAC . Letter to Bush on Israel, Arafat and the War on Terror . Washington, 03/04/2002, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-040302.htm>, 3 p. .
- KAGAN (R.) . Multilateralism, American style . Washington, 13/09/2002, <http://www.newamericancentury.org/global-091302.htm>, 2 p. .
- KAGAN (D.) . Reaction to 'Bush's Real Goal in Iraq . Washington, 06/10/2002, <http://www.newamericancentury.org/defense-100602.htm>, 3 p. .
- PNAC . Letter to Bush on Hong Kong . Washington, 25/11/2002, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-112602.htm>, 2 p. .
- PNAC . Letter to Bush on the Defense Budget . Washington, 23/01/2003, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-012303.htm>, 3 p. .
- PNAC . Statement on Post War Iraq . Washington, 07/04/2003, <http://www.newamericancentury.org/iraqstatement-031903.htm>, 2 p. .
- PNAC . Second Statement on Post War Iraq . Washington, 28/04/2003, <http://www.newamericancentury.org/iraqstatement-032803.htm>, 2 p. .
- PNAC . Letter to Bush on the War on Terrorism . Washington, 26/05/2003, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter.htm>, 3 p. .

Ook de volgende speechen van Bush werden geanalyseerd (eveneens op chronologische volgorde weergegeven);

- BUSH (G.W.) . Remarks by the President Upon Arrival at Barksdale Air Force Base . Louisiana, 11/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010911-2.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . Remarks by the President After Two Planes Crash Into the World Trade Center . Sarasota, 11/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010911.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . President Pledges Assistance for New York in Phone Call with Ptaki, Giulaiani . (unknown location), 13/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010913-4.html>, 4 p. .

- BUSH (G.W.) . President's Remarks at National Day of Prayer and Remembrance . Wahington D.C., 14/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010914-2.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Urges Readiness and Patience . Thurmont (Camp David), 15/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010915-4.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . We've All Got a Job To Do . Washington D.C., 17/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010917.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . "Islam is Peace" says President . Washington D.C., 17/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010917-11.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Launches Online American Relief and Response Effort . Washington D.C., 18/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010918-1.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . Address to a Joint Session of Congress and the American People . Washington D.C., 20/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>, 5 p. .
- BUSH (G.W.) . President Freezes Terrorist's Assests . Washington D.C., 24/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010924-4.html>, 6 p. .
- BUSH (G.W.) . Canadian PM: "We Will be There . Washington D.C., 24/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010924-7.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . International Campaign against Terror Grows .Washington D.C., 25/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010925-1.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . President: FBI Needs Tools to Track Down Terrorists . Washington D.C., 25/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010925-5.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . President Welcomes Sikh Leaders to White House . Washington D.C., 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-1.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . President thanks CIA . Langley, 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-3.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Meets with Muslim Leaders . Washington D.C., 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-8.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . At O'Hare, President Says "Get On Board" . Chicago, 27/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010927-1.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . President Works on Economic recovery During NY Trip .New York, 03/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011003-4.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . German Leader Reiterates Solidarity with U.S. . Washington D.C., 09/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011009-13.html>, p. 5 .
- BUSH (G.W.) . NATO Chief Stresses International Resolve . Washington D.C., 10/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011010-6.html>, p. 2 .
- BUSH (G.W.) . President Pays Tribute at Pentagon Memorial . Arlington, 11/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011011-1.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President bush calls for Action on Economy, Energy . Washington D.C., 26/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011026-9.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . President Bush: "No Nation Can Be Neutral in This Conflict" . Warshaw, 06/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011106-2.html>, 2 p. .

- BUSH (G.W.) . Prime Minister Blair Says Coalition is Stronger . Washington D.C., 07/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011107-12.html>, 5 p. .
- BUSH (G.W.) . President Discusses War on Terrorism . Atlanta, 08/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011108-13.html>, 5 p. .
- BUSH (G.W.) . President Delivers State of the Union Address . Washington D.C., 29/01/2002, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>, 6 p. .
- BUSH (G.W.) . President's Remarks to the Nation . New York, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/09/20020911-3.html>, 11/09/2002, 2 p. .

Tot slot zijn er nog een aantal kritieken die we kunnen leveren m.b.t. (1) representativiteit en receptie, (2) een gebrekkige historiek en een neiging naar homogeniteit, (3) het overbenadrukte linguïstisch tekstuele, en (3) rationele aspect. De kritieken die we specifiek kunnen richten aan het theoretisch kader van Laclau en Mouffe zullen we hier echter niet meer aanhalen.

1.4.1 Representativiteit en Receptie

De discours theoretische politieke analyse die hieronder uitgevoerd zal worden, heeft een aantal zwakheden die men kan centreren rond de problematiek van representativiteit en receptie. De onderstaande analyse zal dan ook geen enkele aanspraak op representativiteit maken. Er zal immers op geen enkele manier nagegaan worden in hoeverre welke delen van de Amerikaanse bevolking ideologisch geïnterpelleerd worden door teksten als het neoconservatieve en neoimperialistische *Rebuilding America's Defenses*. Bovendien willen we ook niet stellen dat de toespraken van Bush representatief zijn voor het gehele politieke landschap. Het zijn enkel de mogelijkheden tot interpellatie die dergelijke teksten bieden, die we willen belichten a.d.h.v. Laclau en Mouffe's conceptuele kader. Hieronder wordt dus niet beweerd dat dergelijke teksten representatief zijn voor een al dan niet aanzienlijk deel van de Amerikaanse bevolking, voor het politieke landschap specifiek, of dat deze teksten (en hun uitgangspunten) fundamenteel constitutief zijn voor de Amerikaanse nationale identiteit in het algemeen. Ik volg Glen Bowman dan ook in zijn lezing van Benedict Anderson betreffende de discursieve vorming van de nationale gemeenschap²⁸⁵;

"...the members of these different communities have knowledge of each other through the various media which extend the borders of the imagined community beyond the knowable community, but , as I have noted above, the (subject)positions they take up regarding the narratives presented in those media will depend on their experiences of their own milieu and of persons, or powers, which are seen to impinge on those milieu from a place they interpret as an 'outside'." (Bowman, 1994, 142)

Hoewel we nergens in deze thesis nog maar in de buurt van een receptieonderzoek komen, zullen we a.d.h.v. het bovenstaande theoretische kader argumenteren dat teksten als *Rebuilding America's Defenses* of de toespraken van Bush betreffende de aanslagen op 11 september, veel mogelijkheden bieden tot ideologische interpellatie. We zullen dan ook nagaan hoe een dergelijke tekst discursief is opgebouwd.

1.4.2 Gebrekkige Historiek en te veel Homogeniteit

Een andere sterke kritiek op deze thesis kan geuit worden vanuit het gebrek aan historische duiding. Het is zeer juist dat een dieper uitgewerkt historisch aspect deze thesis sterk zou kunnen verrijken.

²⁸⁵ BOWMAN (G.) . 'A Country of Words': conceiving the Palestinian nation from the position of exile . In: LACLAU (E.) (ed.) . *The Making of Political Identities* . London, Verso, 1994, p. 142 .

Het gaat hier om historiek m.b.t. bijvoorbeeld (1) de relaties tussen Amerika en het Midden-Oosten, (2) de specifiek religieuze, politieke, of andere relevante discoursen, die een rol spelen in de constitutie van het neoconservatieve defensiediscours, of (3) een gebrekkige historische plaatsing van de voor deze thesis geselecteerde teksten. Al deze kritieken zijn uitermate gerechtvaardigd en het enige wat ik hier tegenin kan brengen is het feit dat een historische uitwerking dan wel meer diepte met zich meebrengt, maar gezien de beperkte ruimte en tijd waarin deze thesis dient afgewerkt te worden, niet haalbaar is. Hier dienen we wel op te merken dat een beter uitgewerkt historisch perspectief dan misschien wel duidelijk is, het is niet van fundamenteel belang om de structuur van het defensiediscours op discours theoretische wijze te analyseren. Een kritiek die sterk aan deze problematiek gekoppeld is, is het feit dat men bij het lezen van deze thesis de indruk kan krijgen dat het neoconservatieve defensiediscours het éne discours is in de strijd voor hegemonie m.b.t. buitenlands beleid. Het is echter geenszins mijn bedoeling een dergelijk absurd standpunt in te nemen. Zoals reeds vermeld doen we ook geen uitspraken m.b.t. representativiteit waardoor we zeker niet de indruk willen wekken van een homogeen Amerika. Al deze kritieken hebben dus eigenlijk terecht betrekking op een absoluut gebrek aan interdiscursieve analyse.

1.4.3 Te Linguïstisch Tekstueel

Een derde belangrijke kritiek heeft betrekking op het misschien wel overbenadrukte linguïstische aspect van deze thesis. Andere dan linguïstische (d.i. geschreven of verbale) elementen van het neoconservatieve defensiediscours worden hier niet geanalyseerd. Belangrijke symbolen worden hier ongetwijfeld mee over het hoofd gezien en men kan dan ook stellen dat deze discours theoretische politieke analyse hoogst onvolledig is. Eveneens weer een zeer terechte kritiek die enkel opgevangen kan worden door een beroep te doen op het feit van de beperkte tijd/ruimte waarin deze thesis geschreven werd. Toch is er nog een tweede, fundamentele verdediging mogelijk die van toepassing is op eender welke vorm van theoretische analyse en empirische staving. Het gaat hier namelijk om het feit dat elke theorie een veralgemening is, en elke analyse moet gebeuren doorheen de selectie van bepaalde *teksten*. Bijgevolg is elke theorie / empirie hoogst onvolledig in de benadering van de werkelijkheid, een opmerking die uiteraard van toepassing is op alle – ook niet-wetenschappelijke – pogingen om het discursieve universum te sluiten. Gezien de uitvoerigheid waarmee deze stellingen in voorgaande hoofdstukken besproken zijn, is het dan ook overbodig om hier nog meer aandacht aan te besteden.

Deze kritiek komt dus neer op een gebrekkige aandacht voor de materiële manifestaties van dit discours. Nochtans zijn deze manifestaties zeer evident; de oorlog met Afghanistan is er één van. Hoewel constructivisme een belangrijk argument ter hantering van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe is, zal dit aspect niet onderzocht worden. De eerste doelstelling van deze thesis is namelijk het toetsen van de toepasbaarheid van het conceptuele kader van deze auteurs. Hoewel ook de oorlog met Afghanistan een discursieve constructie is, moeten we ons beperken in de selectie van teksten, en we beperken ons dan ook in deze analyse tot de manier waarop het neoconservatieve defensiediscours een dergelijke oorlog mogelijk maakte. Want zoals we reeds gezien hebben is de *War on Terror* geenszins een *noodzakelijk* effect van 11 september. De *primacy of politics* heerst ook hier.

1.4.4 Te Rationeel

Verder is er nog een kritiek te leveren m.b.t. het probleem waarbij het discursieve in de concrete analyse toch gelijk gesteld wordt aan het linguïstisch tekstuele. De mogelijke kritiek luidt dat we hiermee over het hoofd zien dat reacties op en na dislocaties – die toch wel zeer vaak enorm emotioneel geladen zijn – in de eerste instantie irrationeel zijn. De emotionele reactie die gepaard gaat aan identiteitsondermijning (een logisch gevolg van dislocaties), kan achteraf dan wel gerationaliseerd worden doorheen de articulatie van het irrationele gebeuren in een (ver)nieuw(d)e discursieve orde,

maar meer begrip van de aard van emotionele reacties in dit proces van (re)articulatie is zeker niet overbodig. Het is echter ook niet noodzakelijk voor discours theoretische politieke analyse. In het onderstaande bestuderen we namelijk een reeds geconstrueerd discours dat dan wel een contingente structuur is, maar desalniettemin een structuur.

We mogen discursieve wanorde bovendien niet gelijkstellen met discursieve afwezigheid. De emotionele reacties op 11 september waren uitermate reëel én onmiddellijk betekenisvol voor al degenen die ermee geconfronteerd werden. En dat is dan ook een belangrijk aspect van dislocaties; de dislocatie zélf heeft onmiddellijk betekenis, alleen al door het feit dat de gebeurtenis zich differentieert van andere gebeurtenissen. Het is het gangbare discours dat daarentegen ondermijnd wordt en mogelijk betekenisverlies ondergaat. Of dat als gevolg van de aanslagen op 11 september al dan niet gebeurt, en op welke wijze, zullen we m.b.t. het neoconservatieve defensiediscours trachten na te gaan. In het ergste geval beginnen knooppunten dermate te drijven dat ze verworden tot *elementen* i.p.v. gearticuleerde *momenten*. De kans dat dit laatste gebeurt is echter heel klein omdat dit een *vergeten* van de discursieve orde impliceert. Maatschappelijke ideologische ordening is in tijden van crisis / dislocatie doorgaans duidelijker dan ooit. Het meest waarschijnlijke effect is dan ook een opening van de discursieve strijd om hegemonische betekenaars. Zeer interessant in dit opzicht is dan ook het feit dat de aanslagen en de dislocatie van de *veiligheidsgebonden Amerikaanse identiteiten*, niet onmiddellijk een significante periode van interne chaos met zich meebracht²⁸⁶. Interdiscursieve strijd is echter geen onderwerp van analyse, en uitspraken m.b.t. de hegemonische status van het neoconservatieve defensiediscours kunnen we dan ook niet maken.

---

²⁸⁶ HEWITT (C.) . Understanding Terrorism in America: from the Clan to Al Qaeda . London, Routledge, 2003, pp. 5-7 .

2 PNAC voor 11 September

In het onderstaande richten we onze aandacht uitsluitend op het discours van PNAC zoals het er voor de gebeurtenissen van 11 september uitzag. Dit is meer dan noodzakelijk aangezien we in onze analyse rekening willen houden met de diachronische aspecten van discursieve structuur. Enkel door het discours van PNAC voor 11 september te onderzoeken kunnen we nagaan of de articulatie met elementen uit de *Bush doctrine* of de aanslagen van 11 september in het algemeen, al dan niet een dislocatie voor het PNAC discours vormden. Bijgevolg zullen we in het onderstaande op zoek gaan naar *essence claims*, *waarheidsclaims*, *equivalentieketens*, *antagonisme*, *mythen*, *social imaginary's* en andere mechanismen, die allen bijdragen tot de fixatie van identiteit en betekenis. Hoewel we niet over al deze zaken sluitende uitspraken kunnen maken als gevolg van het feit dat we een zuiver tekstuele analyse uitvoeren, zullen we de pogingen tot fixatie van het discursieve veld op alle mogelijke manieren belichten.

2.1 De Instabiliteit van Identiteit en Maatschappij

Laten we deze analyse beginnen met een punt dat onmiddellijk aansluit bij een belangrijk aspect van het discours theoretisch kader van Laclau en Mouffe; namelijk *the impossibility of society* en het daaraan gekoppelde probleem dat Laclau en Zac als volgt aanduiden; “*the problem of politics is not identification, but identification and its failure*”(Laclau en Zac, 1994, 35). In *Rebuilding America's Defenses* kunnen we deze problematiek al toepassen op de eerste pagina van de inleiding. De huidige situatie van Amerika (in 2000) in de intertextuele / internationale relaties wordt als volgt gerepresenteerd;

“The United States is the world's only superpower, combining pre-eminent military power, global technological leadership, and the world's largest economy. Moreover, America stands at the head of a system of alliances which includes the world's other leading democratic powers. At the present the United States faces no global rival. America's grand strategy should aim to preserve and extend this advantageous position as far into the future as possible”(PNAC, 2000, i)

De subjectpositie die de Amerikaanse natie t.a.v. andere internationale identiteiten wordt toegewezen – en specifiek t.a.v. terrorisme – zullen we later bekijken. Hier willen we echter al wijzen op een grote paradox; *to preserve and extend*. Deze logische tegenstelling tussen preservatie en wijziging/uitbreiding van de Amerikaanse subjectpositie zoals hierboven weergegeven, kunnen we echter perfect verklaren vanuit de mechanismen van identiteitsvorming. Mechanismen die erop gericht zijn een sluiting van identiteit en een fixatie van betekenis te verkrijgen. De differentiële aard van alle identiteit vereist echter een constitutief buiten, een oorsprong van *lack* die bedreigend is voor de eigen identiteit en hiermee een louter *behoud* van de *status quo* onmogelijk maakt zonder deze identiteit hiermee te vernietigen. Identiteiten dienen als gecontesteerd gerepresenteerd te worden om hun betekenis vast te leggen. Een van de belangrijkste punten van deze identiteitsessentie wordt eveneens op de eerste pagina van de inleiding gegeven;

“America's armed forces, it seemed, could either prepare for the future by retreating from its role as the essential defender of today's global security order, or it could take care of current business but be unprepared for tomorrow's threats and tomorrow's battlefields” (PNAC, 2000, i)

De equivalentieketen m.b.t. de Amerikaanse identiteit die we uit deze eerste twee paragrafen reeds kunnen afleiden, ziet er als volgt uit;

Amerika = *essential defender of today's global security order* = **only superpower** (military, economy, technology) = **head/leader** of system of alliances witch includes leading democratic powers

Laten we hierbij even onze aandacht richten op het eerste aspect van deze equivalentieketen. We hebben gevaar namelijk gedefinieerd als *de discursieve constructie van risico's waarbij een subjectpositie t.a.v. deze risico's in het leven wordt geroepen*. Risico hebben we daarentegen omschreven als *de aanvaarding van de altijd aanwezige contingentie van veiligheid en gevaar*. Ten tijde van de productie van dit document zag PNAC de positie van de Amerikaanse veiligheid in alle geval sterk in termen van *risico*;

*“But years of cuts in defense spending have eroded the American military's combat readiness, and put **in jeopardy** the Pentagon's plans for maintaining military superiority in the years ahead”* (PNAC, 2000, i)

We hebben er in vorige hoofdstukken op gewezen dat veiligheid een grote rol speelt in elke identiteit die zichzelf als volledig geconstitueerd of essentialistisch gegrond ziet. Bijgevolg kunnen we dan ook stellen dat een identiteit die zichzelf in een essentialistische verantwoordelijkheidspositie t.a.v. de internationale veiligheidsorde wortelt, zich hiermee *a priori* in een positie van constante contestatie plaatst. De identiteit die hiermee ontstaat, kan niet anders dan constant gereactiveerd worden in een discursief universum waarin *the primacy of politics* heerst. Aan de kern van deze identiteit ligt met andere woorden reeds een *gebrek* van gigantische proporties dat politiek engagement garandeert. Het gaat hier met andere woorden om de constitutieve rol van *gevaar* en *gebrek*. De bedreiging van de Amerikaanse superioriteit (militair, economisch, technologisch) is dan ook een rechtstreekse bedreiging voor de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd binnen het PNAC-discours.

2.2 De Ideologische Aard van het PNAC-discours aangetoond

Hoewel het inderdaad onmogelijk is om te spreken van hegemonisering zonder hierbij gebruik te maken van receptie-onderzoek of zonder op zijn minst een meer interdiscursieve benadering te hanteren, is het wel degelijk mogelijk om de uitgangspunten van een document te analyseren a.d.h.v. de *truth-* en *essence claims* die erin worden gemaakt. Hoewel er dan mogelijk helemaal geen sprake is van *effectieve* hegemonisering of zelfs nog maar van enig geloofwaardig hegemonisch potentieel, kan een document zichzelf wel als dusdanig voorstellen doorheen de *claims* die het maakt.

De termen *mythe* en *social imaginary* duiden op de ideologisch / hegemonische statussen die discoursen kunnen bekleden. We hebben mythen omschreven als de zwakkere broertjes van sociale denkbelden in de zin dat ze nog geen *unlimited horizon* zijn *for any social demand* zijn. Ze kunnen deze horizon echter wel *aanbieden*. Bij gebrek aan een interdiscursieve benadering aangevuld met receptieonderzoek, zullen we ons echter beperken tot de analyse van de *mythische* aspecten van de hier onderzochte tekst(en). We hebben bovendien gezien dat nationalistische mythen – en het gaat hier inderdaad om een sterk nationalistisch discours – (1) steeds betrekking heeft op een nationaal Ding dat de vijanden van de natie ons willen ontnemen om toegang te krijgen tot een of ander pervers genot, en (2) dat hetgeen wat ons ontbreekt nooit (volledig) in ons bezit is geweest (Torfing, 1999, p. 194). De mythe hebben we daarom gedefinieerd als een metafoor voor de volledigheid die we in het heden niet gerealiseerd zien. Laten we hier nu een uitermate relevante paragraaf uit *Rebuilding America's Defenses* aanhalen;

*“The American peace has proven itself peaceful, stable and durable. It has, over the past decade, provided the geopolitical framework for widespread economic growth and the spread of American principles of liberty and democracy. Yet no moment in international politics can be frozen in time; **even a global Pax Americana will not preserve itself**”* (PNAC, 2000, 1)

Om een *unlimited horizon for any social demand* te kunnen zijn, moet het betreffende discours zich uiteraard als dusdanig opwerpen. Ter hegemonisatie dient het dan ook waarheidsclaims te produceren met universele pretenties. Het spreken over een *global Pax Americana* kunnen we dan ook identificeren als een *universal claim*. Een waarheidsuitspraak die betrekking heeft op het totale gekende discursieve universum. Ondanks het feit dat we in een alles behalve vreedzame periode leven (cfr. Sierra Leone, de Balkan, Irak, Kongo, ...) wordt de *Pax Americana* hier als reeds verwezenlijkt voorgesteld. Meer duidelijkheid omtrent wat hier precies onder verstaan wordt vinden we dan ook in de volgende uitspraak;

*“The true cost of not meeting our defense requirements will be a lessened capacity for American global leadership and, ultimately, **the loss of a global security order that is uniquely friendly to American principles and prosperity**”* (PNAC, 2000, v)

Aangezien we hier opnieuw geconfronteerd worden met de logische tegenstelling tussen (1) een reeds bereikte *Pax Americana*, en (2) een *Pax Americana* die nog nagestreefd dient te worden, kunnen we hier dan ook terecht spreken van een mythe. Het gaat hier namelijk om een nationaal Ding dat in de eerste plaats nooit (volledig) in het Amerikaans bezit is geweest. Daarnaast illustreert deze uitspraak nogmaals dat Amerika zich in de status van risico (*altijd aanwezig contingentie van veiligheid*), en niet in de status van gevaar (maar ook niet van veiligheid) bevindt. De *Pax Americana* is overduidelijk een metafoor voor de volledigheid die PNAC in de toekomst bedreigd ziet. De centrale plek die deze mythische component inneemt in dit discours wordt reeds duidelijk in de inleiding;

*“ The Project for the New American Century was established in the spring of 1997. From its inception, the **Project has been concerned** with the decline in the strength of America’s defenses, and **in the problems** this would create for the exercise of American leadership around the globe and, **ultimately for the preservation of peace**”* (PNAC, 2000, i)

Ook het tweede aspect van de nationalistische mythe vinden we terug in *Rebuilding America’s Defenses*. Het is in dit opzicht dat de argumentatie van de *Quadrennial Defense Review* wordt aangehaald;

*“A one-theater-war capacity would risk undermining ... the credibility of U.S. security commitments in key regions of the world. This, in turn, could cause **allies and friends to adopt more divergent defense policies and postures, thereby weakening the web of alliances and coalitions on which we rely to protect our interests abroad**”* (PNAC, 2000, 9)

Twee andere voorbeelden die beter illustreren hoe ander naties volgens het PNAC-discours azen op het genot van de ondermijning van de VS-veiligheid (en dus de VS-identiteit) vinden we terug in de volgende alinea’s;

*“states seeking to establish regional hegemony continue to **probe for the limits of the American security parameter**”*

*“But as we have seen over the past decade, there has been **no shortage of powers around the world who have taken the collapse of the Soviet empire as an opportunity to expand their own influence and challenge the American-led security order**”* (PNAC, 2000, 2)

Aangezien aan alle vereisten van mythevorming voldaan wordt, kunnen dan ook spreken van een uitermate ideologisch gekleurd discours. In het hoofdstuk over het *constitutieve gebrek* in het PNAC-discours zullen we de ideologische / utopische aspecten van de *Pax Americana* nog verder belichten. Welke plaats neemt *the essential defender* hier nu in? Amerika weergegeven als de onontbeerlijke, noodzakelijke (*essential*) verdediger van de *huidige* wereldorde (in 2000), dwingt ons om na te gaan

hoe PNAC de huidige wereldorde definieert. Pas dan kunnen we nagaan welke rol de *essential defender* hierin kan spelen.

Tot slot nog een korte herneming m.b.t. de aard van *ideologie* en de relatie hiervan tot *discours*. Een discours is geenszins reduceerbaar tot haar ideologische componenten. Ideologische componenten zijn de manifestaties van de hegemonische ambities van discoursen in de sluiting / fixatie van het sociale – maar een discours omvat meer dan dit. Het wordt constant ge(re)produceerd in extreem uiteenlopende mechanismen van politieke (re)activatie en contestatie. Het betreft hier talloze micropraktijken die zeker niet altijd eenduidig als ideologisch te bestempelen zijn. Ondanks het feit dat we Althusser's uitspraak “*man is an ideological animal in nature*” aanvaarden, moeten we erop wijzen dat ideologie samenhangt met de perceptie van *gebrek*. Indien dit gebrek niet gepercipieerd wordt en er geen sprake is van – gepercipieerde – contestatie, is het niet langer nuttig om de socio-politieke praktijken die hiermee gepaard gaan als ideologisch te omschrijven. Op dat moment treden we dan ook het domein van het bredere *discoursconcept* binnen.

Een tweede opmerking betreft de relatie tussen werkelijkheid en ideologie. Aangezien ideologie een discursieve constructie is, is het een waarheidsproducerende en constructivistische notie. De opvatting van ideologie als een verhullende, foutieve, of valse vorm van bewustzijn hebben we radicaal afgewezen omdat ideologie functioneert doorheen de bredere *power/knowledge* mechanismen van *discoursen*. Hoewel deze analyse zich niet richt op de manier waarop het *machtsaspect* functioneert – dat vereist een meer historisch getint receptieonderzoek – gaan we in de legitimatie van dit onderzoek impliciet uit van de werking hiervan. Dit alles impliceert dan ook dat de bestempeling van het PNAC-discours als een uitermate ideologisch getinte discursieve constructie, geen veroordeling van de hieraan gekoppelde *waarheidsclaims* impliceert. Zo is het goed mogelijk – of zelfs waarschijnlijk – dat er inderdaad staten zijn die gediend zijn met een minder dominante Amerikaanse positie. Maar de manier waarop deze (Andere) staten in relatie tot Amerika geplaatst worden is van discursieve aard, en het zijn discursieve constructies die bepaalde machtsmechanismen legitimeren en mogelijk maken – zo ook de *War on Terror*. Dit neemt met zich mee dat we de PNAC-ideologie niet kunnen omschrijven als een verhullend, foutief of vals bewustzijn van de Amerikaanse identiteit, belangen, en/of internationale verhoudingen. Dit is geen immorele houding – maar een *vereiste analytische houding* in discours theoretische politieke analyse. Over of deze ideologie al dan niet wenselijk is, zullen we dan ook geen uitspraken doen omdat een dergelijke stellingname een moreel/ideologische constructie impliceert die eveneens wordt ingegeven vanuit bepaalde discoursen en ideologieën.

2.3 Op zoek naar fixatie van betekenis in het PNAC-discours

Tot nu toe is de term *knooppunten* nergens in deze analyse aangehaald. Knooppunten hebben we in het theoretische gedeelte gedefinieerd als betekenaars die in een bepaald discours een bevoorrechte plaats toegewezen krijgen in het proces van relatieve fixatie van *the infinite play of meaning*. Knooppunten zijn dan ook dié betekenaars die de meest relevante uitspraken doen m.b.t. de *essence claims* opgenomen in equivalentieketens opgebouwd rond de eigen identiteit. Met betrekking tot het PNAC-discours is het dan ook van fundamenteel belang om na te gaan hoe de beoogde mythische status bereikt moet worden. De hegemonische ambities van het discours laten zich lezen in de mate waarin de betekenis van *lege betekenaars* (d.i. knooppunten die gedeeld worden door verschillende discoursen en bij gevolg gekenmerkt worden door een veelheid aan betekenissen) – en niet alleen van *momenten* in het discours – door knooppunten gefixeerd wordt in equivalentieketens. *Lege betekenaars* zijn immers de potentiële raakpunten met andere discoursen (en andere betkenissen).

2.3.1 PNAC en het huidige globale veiligheidssysteem (in 2000)

De huidige wereldorde wordt voorgesteld als een *unipolair* gegeven met Amerika als het epicentrum van de internationale verhoudingen. Dit kunnen we natuurlijk al afleiden uit het voorgaande, maar het is enorm frappant hoe expliciet dit wereldbeeld naar voren wordt gebracht. De huidige *unipolaire* wereldorde die als één grote situatie van *lack* (zie verder) omschreven wordt, wordt uiteraard afgezet tegen een status van *veiligheid* die Amerika ten tijde van de Koude Oorlog eigen was (aldus het PNAC-discours).

“... Thus, ... **through the five decades of Cold War, the United States reaped an extraordinary measure of global security and stability simply by building a credible and, in relative terms, inexpensive nuclear arsenal.**” (PNAC, 2000, 2)

“**The threats may not be as great, but there are more of them. During the Cold War, America acquired its security ‘wholesale’ by global deterrence of the Soviet Union.** Today, ...” (PNAC, 2000, 3)

We worden hier dus opnieuw met een *logische* paradox geconfronteerd die eigenlijk geen paradox is. Het is hier overduidelijk dat de discursieve constructie van veiligheid een constitutief buiten vereist. Langs de ene kant wordt de Koude Oorlog weergegeven als een moment van grote dreiging, langs de andere kant schijnen we te maken hebben met een moment waarin Amerika haar veiligheid *verwierf*. Een veiligheid die niet bereikt werd *na* maar *tijdens* de Koude oorlog. Het document erkent dit probleem dan wel, maar doet dat om de verkeerde redenen;

“*In sum, as the American peace reaches across the globe, the force that preserves that peace is increasingly overwhelmed by its tasks. ... This is no paradox; it is the inevitable consequence of the failure to match military means to geopolitical ends. Underlying the failed strategic and defense reviews of the past decade is the idea that the collapse of the Soviet Union had created a ‘strategic pause’.*” (PNAC, 2000, 1-2)

Het is niet zozeer de tot noch toe mythische status van de *Pax Americana* (*the geopolitical ends*) die de discursieve constructie van *nationale veiligheid* bedreigt, maar het gebrek aan een constitutief buiten dat een directe bedreiging hiervoor vormt. Het is deze afwezigheid die aan de oorsprong van de oprichting van PNAC ligt. De *statement of principles* die op 3 juni 1997 geformuleerd werd heeft dan ook de volgende kritieken op het defensiebeleid als gevoerd door de Clinton-administratie in de jaren '90;

“**American foreign and defense policy is adrift. Conservatives have criticized the incoherent policies of the Clinton Administration.** ... But conservatives have not confidently advanced a strategic vision of America’s role in the world. ... We aim to change this. We aim to make the case and rally support for America’s global leadership. ... **Having led the West to victory in the Cold War, America faces opportunity and a challenge ... We are in danger of squandering the opportunity and failing the challenge.** ... We seem to have forgotten the essential elements of the Reagan Administration success: a military that is strong and ready to meet both present and future challenges; a foreign policy that boldly and purposefully promotes American principles abroad; and national leadership that accepts the United State’s global responsibilities. .. it is important to shape circumstances before crises emerge ... a **Reaganite policy of military strength and moral clarity** may not be fashionable today. But it is necessary if the United States is to build on the successes of the past century and **to ensure our security and our greatness in the next**” (PNAC, 03/06/1997, 1-2)

We kunnen hier een enorm belangrijk moment in de equivalentieketen van *bipolair* (zie verder) Amerika identificeren; dat van het Reaganiaans beleid. Door het Reaganiaans beleid van militaire superioriteit gelijk te stellen met morele superioriteit wordt hier een enorme *waarheidsclaim* geuit m.b.t. tot de superioriteit van het eigen discours. Daarnaast wordt deze *waarheidsclaim* gekoppeld aan

een waardeoordeel van de eigen *grootseid* die men kan bereiken doorheen de uitbouw van de eigen veiligheid. De claim die hier geponereerd wordt, is met andere woorden de volgende: *morele superioriteit = militaire superioriteit*. Het Reaganiaanse beleid waar het hier om gaat, moet het Amerikaanse buitenlands beleid (aldus PNAC) als volgt inspireren;

- *We need to increase defense spending significantly if we are to carry out our global responsibilities today and modernize our armed forces for the future.*
- *We need to strengthen our ties to democratic allies and to challenge regimes hostile to our **interests and values**.*
- *We need to promote the cause of political and economic **freedom** abroad*
- *We need to accept **responsibility** for America's unique role in **preserving and extending** an international order friendly to our **security**, our **prosperity**, and our **principles**.*

(PNAC, 03/06/1997, 1-2)

Wat hier onmiddellijk opvalt is de reeks lege betekenaars dat hier geboden wordt als legitimatie van een Reaganiaans beleid. Zo hebben we in het theoretisch kader gezien dat een begrip als bijvoorbeeld *orde* een enorm hegemonisch strijdpunt is. Hetzelfde geldt echter ook voor termen als *vrijheid*, *waarden*, *belangen*, etc... . Het is dan ook van fundamenteel belang om na te gaan hoe deze lege betekenaars gefixeerd worden in het PNAC-discours om tot een accurater beeld van de hieraan gebonden ideologie te komen. De enige suggesties die in deze *statement of principles* min of meer *duidelijk* gemaakt worden, zijn (1) de pleidooi voor een toename in defensie-uitgaven, en (2) de vraag naar modernisering van de militaire strijdkrachten. Andere *noodzaken* zoals de versterking van de banden met democratische bondgenoten, of het promoten van Amerikaanse waarden in het buitenland, kunnen in verschillende discoursen op heel uiteenlopende wijzen ingevuld worden. Binnen een bepaald hegemonisch bestel zijn het namelijk doorgaans de *legitimaties van de middelen* van de te bereiken doelen die de punten van intrahegemonische strijd zijn; *het zijn de statussen van lege betekenaars als knooppunten die tussen verschillende discoursen in hetzelfde hegemonische bestel verschillen, en niet noodzakelijk de lege betekenaars zelf*. In dat geval zou interdiscursieve strijd binnen één enkel hegemonisch bestel uiteraard niet mogelijk zijn.

Representaties van het constitutieve buiten worden doorheen de referenties aan Reagan en Clinton nauw verweven met de discursieve strijdpunten *binnen* het Amerikaanse hegemonische bestel. Hoewel in deze analyse geen morele uitspraken gedaan worden over een zogezegd *objectieve waarheid* in het PNAC-discours, kunnen we ons bij wijze van denkoefening de vraag stellen in welke mate Clinton's beleid *inderdaad* stuurloos of incoherent was, en in welke mate de vraag naar een meer expansionistische militaire politiek wenselijk is. Deze vragen zijn hier echter niet relevant. Het is daarentegen wél relevant na te gaan op welke wijze PNAC naar deze zaken kijkt, wat zeer duidelijk wordt in een aantal brieven van PNAC gericht aan Clinton n.a.v. bijvoorbeeld (1) de situatie in Irak op 26/01/1998, en (2) een brief gericht aan de Senaat en het Huis van Afgevaardigden op 29/05/1998 (de Amerikaanse Kamer) met betrekking tot dezelfde kwestie. In de brief van 26 januari klinkt er een duidelijke roep om een koersverandering t.a.v. het buitenlandse beleid als gevoerd door Clinton;

*“We are writing you because we are convinced that current American policy toward Iraq is not succeeding, and that we **may soon face a threat** in the Middle East **more serious** than any we have known since the end of the **Cold War** ... you have **an opportunity** to chart a clear and determined course for meeting this threat.”* (PNAC, 26/01/1998, 1)

Dit citaat is eerst en vooral enorm illustrerend voor de actieve manier waarop PNAC op zoek gaat naar een constitutief buiten dat de rol van de Sovjetunie kan opvangen. Dat is dan ook de reden waarom de presidentiële subjectpositie omschreven wordt in termen van *mogelijkheden*. Men kan zich hier namelijk terecht de vraag stellen over wélke mogelijkheden het hier precies gaat. Gaat het om het

navolgen van de *Pax Americana* zoals die later in *Rebuilding America's Defenses* uitgelijnd werd? Of heeft het meer te maken met een *objectief* meetbare dreiging in bijvoorbeeld het Midden-Oosten? Uiteraard zijn de antwoorden op *beide* vragen positief en innig met mekaar verstrengeld.

*“As you have rightly declared, Mr. President, the security of the world in the first part of the 21st century will be determined largely by how we handle this threat ... this means a willingness to undertake military action as **diplomacy is clearly failing**”* (PNAC, 26/01/1998, 1)

Dit tweede citaat wijst ons op de hegemonische ambities van het PNAC-discours. Diplomatiek is volgens PNAC namelijk geen geloofwaardige strategie meer in het nastreven van de lege betekenaars die we hierboven hebben omschreven. Later in hetzelfde jaar werd er een tweede brief geschreven m.b.t. dezelfde problematiek, maar dan wel gericht aan de Amerikaanse Kamer en Senaat, naar aanleiding van de weigering van de Clinton-administratie om de bovenstaande aanbevelingen in achtung te nemen;

“The administration has not only rejected this advice but, as we warned, has begun to abandon its own policy of containment ... responsibility is especially pressing when **presidential leadership is lacking** or when the administration is pursuing a **policy fundamentally at odds with vital American security interests**. This is now the case. ... If we continue along the present course, however, **Saddam** will be stronger at home, he will become even more powerful in the region, and we will face **the prospect of having to confront him** at some later point when the costs to us, our armed forces, and our allies will be even higher. (PNAC, 29/05/1998, 1-3)

Ook hier is de zeer bewuste zoektocht naar een Andere tegenstander bijzonder duidelijk. De confrontatie met Saddam wordt namelijk als een onvermijdelijk gegeven gerepresenteerd. De visie van PNAC m.b.t. het interdiscursieve universum van het Amerikaanse hegemonische bestel wordt dan ook als volgt in equivalenties met twee historisch verschillende wereldordes geplaatst. Opvallend is dat bipolair Amerika geschetst wordt als uitermate *volledig*, alle *momenten* die gearticuleerd worden binnen de *unipolaire* equivalentieteketen, worden duidelijk gekenmerkt door een fundamentele *lack*. Het gebrek ligt dus niet in het verleden, maar in het heden en mogelijk in de toekomst. De betekenaars *unipolair* en *bipolair* zijn overduidelijk knooppunten omdat deze *lege betekenaars* erin slagen om de betekenis van heel wat momenten te fixeren in hun respectievelijke equivalentieteketen.

Amerika in de Koude Oorlog	Amerika in de jaren '90
Bipolair	Unipolair
Is veilig, staat tegenover een onmiddellijke bedreiging	Niet veilig, geen onmiddellijke bedreiging
Coherent militair defensiebeleid	Richtingloos diplomatiek defensiebeleid
Rusland als rechtstreekse <i>superpower rival</i>	Geen rechtstreekse <i>superpower rival</i>
Militaire politiek van <i>afschrikking</i> vereist	Militaire politiek van <i>veiligstelling</i> én <i>expansie</i> vereist
Sterk leiderschap	Zwak / geen leiderschap
Personificatie: Reagan	Personificatie: Clinton

PNAC geeft in de inleiding van *Rebuilding America's Defenses* dan ook grif toe dat het verschijnen van het rapport in een presidentieel verkiezingsjaar alles behalve een toeval is. De

verantwoordelijkheden die gebonden zijn aan de presidentiële subjectpositie worden dan ook als volgt omschreven;

“The next president of the United States ... must increase military spending to preserve American geopolitical leadership, or he must pull back from the security commitments that are the measure of America’s position as the world’s sole superpower and the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights... In al larger sense, the new president will choose whether today’s ‘unipolar moment’ ... will be extended along with the peace and prosperity that it provides” (PNAC, 2000, 4)

Wat we hier in dit laatste citaat zien, is de koppeling van een hele reeks lege betekenaars aan de Amerika als de *sole superpower* of de *essential defender*. De hegemonische aanspraken zijn nergens duidelijker dan daar waar de grens tussen *essence* en *universal claims* volledig vervaagt. In de equivalentieketen van de Amerikaanse identiteit als geschetst binnen het PNAC-discours zijn we dan wel al geconfronteerd met *universal claims* – maar in het bovenstaande citaat wordt dit nog veel duidelijker. We kunnen de keten dan ook als volgt aanvullen;

Amerika = essential defender of today’s global security order = only superpower (military, economy, technology) = head/leader of system of alliances witch includes leading democratic powers = the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights

Men kan hier opmerken dat elke *essence claim* tegelijkertijd een *universal claim* is in de zin dat het gaat om een unieke eigenschap die andere identiteiten *niet* bevatten. Door Amerika nu echter ook te bestempelen als de ultieme garantie voor veiligheid, democratie, vrede, en individuele politieke rechten – allen enorm lege betekenaars die ook geprojecteerd worden op andere naties; *alliances which include(s) leading democratic powers* – wordt het unipolaire wereldbeeld van *The Project for the New American Century* ook moreel gelegitimeerd. We zijn hier bijgevolg opnieuw beland bij de waarheidsclaim van *militaire superioriteit = morele superioriteit*. In het onderstaande gaan we nu verder op zoek naar de situatie van *gebrek* in het *unipolaire moment*. De mate waarin militaire dominantie verbonden is aan de Amerikaanse identiteit kunnen we ten slotte nog een keer heel duidelijk illustreren a.d.h.v. het volgende citaat;

“If an American peace is to be maintained, and expanded, it must have a secure foundation on unquestioned US military pre-eminence” (PNAC, 2000, 4)

In het onderstaande gaan we verder na op welke manier betekenis en identiteit gefixeerd wordt in het PNAC-discours als weergegeven in *Rebuilding America’s Defenses*.

2.3.2 Het Constitutieve Gebrek in het PNAC-discours

De zoektocht naar knooppunten in een discours gaat gepaard met de zoektocht naar *constitutief gebrek*. Wanneer een gebrek door een bepaalde stelling opgehangen wordt aan andere vormen van gebrek, is de betekenaar die dit mogelijk maakt een *knooppunt*. Het verschil tussen *mythen* en *knooppunten* schuilt in het feit dat de *mythe* een metafoor is voor *al* het *gebrek* waar men zich in het heden mee geconfronteerd ziet. De mythe is datgene wat ultiem belemmerd wordt door de bedreiging van de eigen identiteit. In het voorgaande hebben we de aandacht reeds gericht op de centrale mythe van het PNAC-discours; de *Pax Americana* die omschreven werd als *an american peace conducive to American interests and ideals*. Daarnaast hebben we gezien dat PNAC deze mythe niet als *volledig* gerealiseerd ziet. De situatie van risico is dan ook nog steeds (en zelfs sterker dan tijdens de Koude Oorlog) aanwezig, waardoor deze *Pax Americana* fundamenteel ondermijnd wordt. Een veiligheid die fundamenteel afwezig is, kunnen we ook omschrijven als een enorme factor van *constitutief lack* of

gebrek. In het onderstaande citaat blijkt heel duidelijk hoe 4 fundamentele militaire tekortkomingen volgens PNAC bijdragen tot de ondermijning van de mythische *Pax Americana*;

“...the failure to provide sufficient forces to execute these four missions must result in problems for American strategy. (2) The failure to build missile defenses will put America and her allies at grave risk and compromise the exercises of American power abroad. (3) Conventional forces that are insufficient to fight multiple theatre wars simultaneously cannot protect American global interests and allies. (4) Neglect or withdrawal from constabulary duties will increase the likelihood of larger wars breaking out and encourage petty tyrants to defy American interests and ideals.(4) And the failure to prepare for tomorrow’s challenges will ensure that the current Pax Americana comes to an early end.” (PNAC, 2000, 13)

Voor we hier nog verder op ingaan is het ook belangrijk om een beeld te vormen van wat PNAC onder deze vier factoren verstaat. De vier factoren die als fundamentele vereisten voor deze *Pax Americana* worden omschreven zijn;

HOMELAND DEFENSE. America must defend its homeland. During the Cold War, nuclear deterrence was the key element in homeland defense; it remains essential. But the new century has brought with it new challenges. While reconfiguring its nuclear force, the United States also must counteract the effects of the proliferation of ballistic missiles and weapons of mass destruction that may soon allow lesser states to deter U.S. military action by threatening U.S. allies and the American homeland itself. Of all the new and current missions for U.S. armed forces, this must have priority.

LARGE WARS. Second, the United States must retain sufficient forces able to rapidly deploy and win multiple simultaneous large-scale wars and also to be able to respond to unanticipated contingencies in regions where it does not maintain forward-based forces. This resembles the “two-war” standard that has been the basis of U.S. force planning over the past decade. Yet this standard needs to be updated to account for new realities and potential new conflicts.

CONSTABULARY DUTIES. Third, the Pentagon must retain forces to preserve the current peace in ways that fall short of conducting major theater campaigns. A decade’s experience and the policies of two administrations have shown that such forces must be expanded to meet the needs of the new, long-term NATO mission in the Balkans, the continuing no-fly-zone and other missions in Southwest Asia, and other presence missions in vital regions of East Asia. These duties are today’s most frequent missions, requiring forces configured for combat but capable of long-term, independent constabulary operations.

TRANSFORM U.S. ARMED FORCES. Finally, the Pentagon must begin now to exploit the so-called “revolution in military affairs,” sparked by the introduction of advanced technologies into military systems; this must be regarded as a separate and critical mission worthy of a share of force structure and defense budgets.

(Bron: *Rebuilding America’s Defenses*, p. 6)

Deze zaken worden niet aangehaald met de pretentie te beweren dat het Amerikaanse militaire potentieel geenszins achteruit zou zijn gegaan. Gezien de argumenten die in dit document worden aangehaald en de bronnen waar het beroep op doet, is het zelfs zeer waarschijnlijk dat de Amerikaanse troepen inderdaad onvoldoende zijn voorbereid op *21st century realities*. Maar het echte gebrek waartegen de status van de Amerikaanse militaire macht wordt afgewogen, is hier wel degelijk van een hoogst ideologisch gekleurde aard. Gesteld dat (1) de Amerikaanse troepen inderdaad onvoldoende zijn uitgerust met actueel materiaal en opleiding, dat (2) de voorzieningen om simultaan oorlog te voeren op uiteenlopende fronten niet aanwezig zijn, dat (3) door de huidige stand van zaken

politieele militaire taken niet uitgevoerd kunnen worden, en ten slotte (4) Amerika gevoelig is voor (nucleaire) raketaanvallen, blijft natuurlijk nog de vraag vanuit welke mythische motivatie hier iets aan gedaan moet worden. Het gaat hier dus in geen geval om een louter technisch of rationeel discours, maar om een discours dat een *fundamentele rol in het wereldgebeuren* koppelt aan de eigen identiteit.

In het voorgaande hebben we onze aandacht voornamelijk gericht op de bipolaire wereld zoals ze er vroeger uitzag, en op de unipolaire wereld zoals ze er in 2000 volgens PNAC uitziet. In het laatst aangehaalde citaat worden we echter geconfronteerd met een lege betekenaar die op een gelijkaardige wijze als *unipolair* en *bipolair* de functie van knooppunt vervult. Het gaat hier om de betekenaar *tomorrow's challenges*. Op andere momenten komen we zeer gelijkaardige betekenaars tegen die dezelfde rol vervullen in de fixatie van betekenis; het gaat dan om *new realities*, of *21st century realities*. Deze quasi-synoniemen dragen bij aan de constructie van de volgende equivalentieketen;

21st century realities = lesser states (allowed to) deter U.S. military action = multiple large-scale wars and unanticipated contingencies = constabulary duties = introduction of advanced technologies

De ambiguïteit van de *unipolar* world die we hierboven uitgebreid belicht hebben als een situatie die noch veiligheid, noch gevaar impliceert, vindt de ultieme belichaam van haar *gebrek* in de equivalentieketen opgebouwd rond haar toekomstimplicaties. Dat is zeer duidelijk in het volgende citaat;

“Current American armed forces are ill-prepared to execute these four missions ... the Clinton administration has proposed deep reductions in nuclear forces without sufficient analysis ... As the Joint Chiefs of Staff have admitted repeatedly ... they lack the forces necessary to meet the two-war benchmark ... The requirements for major-war forces must be reevaluated to accommodate new strategic realities. One of these realities is the requirement for peacekeeping operations; unless this requirement is better understood, America's ability to fight major wars will be jeopardized. Likewise, the transformation process has gotten short shrift.” (PNAC, 2000, 6)

De koppeling van dit gebrek aan wat PNAC als de unipolaire en / of bipolaire wereldordes definiëerde ziet er m.b.t. (het gebruik van) nucleaire wapens als volt uit. Zeer gelijkaardige argumentaties worden ook gemaakt m.b.t. de andere 3 taken ter vrijwaring van de *Pax Americana* in de *21st century realities*;

“Current conventional wisdom about strategic forces in the post-Cold-War world is captured in a comment made by the late Les Aspin, the Clinton administration's first secretary of defense. Aspin wrote that the collapse of the Soviet Union had 'literally reversed U.S. interests in nuclear weapons' and 'today, if offered the magic wand to eradicate the existence and knowledge of nuclear weapons, we would very likely accept it... the Clinton administration has taken repeated steps to undermine the readiness and effectiveness of U.S. nuclear forces ... described by Congress as 'erosion by design'. Today's strategic calculus encompasses more factors than just the balance of terror between the United States and Russia. But what should finally drive the size and character of our nuclear forces is not numerical parity with Russian capabilities but maintaining American strategic superiority ... U.S. nuclear superiority is nothing to be ashamed of; rather, it will be an essential element in preserving American leadership in a more complex and chaotic world.” (PNAC, 2000, 7-8)

Het lijkt er dus sterk op dat de identiteitsreferenties naar zowel de bipolaire als de unipolaire *momenten* (d.i. gearticuleerde drijvende betekenaars) door de *21st century realities* van de ondermijnd (zullen) worden. Daarover in het volgende hoofdstuk meer. De kern van dit hoofdstuk kunnen we hernemen a.d.h.v. drie overduidelijk geponeerde *truth claims*;

“...two important truths about the current international order: **One**, the Cold-War standoff between America and its allies and the Soviet Union that made for caution and discouraged direct aggression against the major security interests of either side no longer exists. **Two**, conventional warfare remains a viable way for aggressive states to seek major changes in the international order. Iraq’s 1990 invasion of Kuwait reflected both truths. The invasion would have been highly unlikely, if not impossible, within the context of the Cold War, and Iraq overran Kuwait in a matter of hours. These two truths revealed a **third**: maintaining or restoring a favourable order in vital regions in the world such as Europe, the Middle East and East Asia places a unique responsibility on U.S. armed forces.” (PNAC, 2000, 8-9)

De claims komen er dus kortweg op neer dat (1) de huidige unipolaire situatie agressie mogelijk maakt en niet veiligstelt, dat (2) deze agressie zal voortvloeien uit staten die niet gediend zijn met de huidige wereldorde, en dat (3) het herstel van deze wereldorde wat uiteindelijk neerkomt op (2) een uniek Amerikaanse verantwoordelijkheid is. In dit discours wordt met andere een militaire hervorming van de huidige *unipolaire wereldorde*, moreel gerechtvaardigd doorheen waarheidsclaims die respectievelijk betrekking hebben op de aard van de internationale orde, de agressieve aard van andere staten om deze orde te wijzigen, en ten derde een morele veroordeling van andere staten die dezelfde militaire middelen trachten te gebruiken om hun eigen doelstellingen. Het feit dat dit gebeurt kunnen we verklaren vanuit de meer fundamentele waarheidsclaim dat *militaire superioriteit = morele superioriteit*. Het grootste deel van het document is dan ook begaan met de manier waarop deze militaire superioriteit verwezenlijkt dient te worden. Samenvattend worden deze punten als volgt weergegeven;

MODERNIZE CURRENT U.S. FORCES SELECTIVELY, proceeding with the F-22 program while increasing purchases of lift, electronic support and other aircraft; expanding submarine and surface combatant fleets; purchasing Comanche helicopters and medium-weight ground vehicles for the Army, and the V-22 Osprey “tilt-rotor” aircraft for the Marine Corps.

CANCEL “ROADBLOCK” PROGRAMS such as the Joint Strike Fighter, CVX aircraft carrier, and Crusader howitzer system that would absorb exorbitant amounts of Pentagon funding while providing limited improvements to current capabilities. Savings from these canceled programs should be used to spur the process of military transformation.

DEVELOP AND DEPLOY GLOBAL MISSILE DEFENSES to defend the American homeland and American allies, and to provide a secure basis for U.S. power projection around the world.

CONTROL THE NEW “INTERNATIONAL COMMONS” OF SPACE AND “CYBERSPACE,” and pave the way for the creation of a new military service – U.S. Space Forces – with the mission of space control.

EXPLOIT THE “REVOLUTION IN MILITARY AFFAIRS” to insure the long-term superiority of U.S. conventional forces. Establish a two-stage transformation process which

- maximizes the value of current weapons systems through the application of advanced technologies, and,
- produces more profound improvements in military capabilities, encourages competition between single services and joint-service experimentation efforts.

INCREASE DEFENSE SPENDING gradually to a minimum level of 3.5 to 3.8 percent of gross domestic product, adding \$15 billion to \$20 billion to total defense spending annually.

(Bron: *Rebuilding America’s Defenses*, p. iv)

ESTABLISH FOUR CORE MISSIONS for U.S. military forces:

- defend the American homeland;
- fight and decisively win multiple, simultaneous major theater wars;
- perform the “constabulary” duties associated with shaping the security environment in critical regions;
- transform U.S. forces to exploit the “revolution in military affairs;”

To carry out these core missions, we need to provide sufficient force and budgetary allocations. In particular, the United States must:

MAINTAIN NUCLEAR STRATEGIC SUPERIORITY, basing the U.S. nuclear deterrent upon a global, nuclear net assessment that weighs the full range of current and emerging threats, not merely the U.S.-Russia balance.

RESTORE THE PERSONNEL STRENGTH of today’s force to roughly the levels anticipated in the “Base Force” outlined by the Bush Administration, an increase in active-duty strength from 1.4 million to 1.6 million.

REPOSITION U.S. FORCES to respond to 21st century strategic realities by shifting permanently-based forces to Southeast Europe and Southeast Asia, and by changing naval deployment patterns to reflect growing U.S. strategic concerns in East Asia.

(Bron: *Rebuilding America’s Defenses*, p. v)

Om de wijze waarop deze doelstellingen bereikt dienen te worden toe te lichten, wordt de overige tekst van *Rebuilding America’s Defenses* in drie delen opgesplitst. Ten eerste licht men toe op welke wijze men de huidige strijdkrachten op het gewenste niveau van de *huidige unipolaire wereld* dient te brengen, en het volgende hoofdstuk licht toe hoe men de troepen ook moet klaarstomen voor de *21st*

century realities. Het laatste hoofdstuk is hoofdzakelijk begaan met de manier waarop dit alles gefinancierd – en nogmaals gelegitimeerd – dient te worden. Het laatste hoofdstuk besluit dan ook;

“Global leadership is not something exercised at our leisure, when the mood strikes us or when our core national security interests are directly threatened, then it is already too late. Rather, it is a choice whether or not to maintain American military preeminence, to secure American geopolitical leadership, and to preserve the American peace.”(PNAC, 2000, 76)

Tot slot nog een opmerking over de aard van de *Pax Americana* mythe. Het loont namelijk de moeite om nog even terugkeren naar de paradox van *to preserve and to extend* in het licht van Baudrillard's *America*. De meeste mythevorming die we in de voorgaande delen in deze thesis besproken hebben had namelijk betrekking op een *ontnomen iets*. In dit laatste citaat blijkt echter hoe duidelijk deze *ideaal/ideologische Pax Americana* tegelijkertijd bereikt (in bezit) is, en toch nog steeds de functie van mythe vervult. De analogie met Baudrillard's term *utopie réalisé*, is dan ook frappant;

“Americans believe in facts, but not in facticity. ... The Americans are not wrong in their idyllic conviction that they are at the centre of the world, the supreme power, the absolute model for everyone. And this conviction is not so much founded on natural resources, technologies, and arms, as on the miraculous premises of a utopia made reality, of a society which, with a directness we might judge unbearable, is built on the idea that it is the realization of everything the others have dreamt of – justice, plenty, rule of law, wealth, in freedom: it knows this, it believes in it, and in the end, the others have come to believe in it too. ... they live in paradox (for a realized utopia is a paradoxical idea). ... Americans believe in facts but not in facticity,. It is in this belief in facts, in the total credibility of what is done or seen, ...- a face does not deceive, nothing deceives, nothing is ambivalent (and at bottom this is true: nothing deceives, there are no lies, there is only simulation, which is precisely the facticity of facts) that the Americans are a true utopian society, in their religion of the 'fait accompli', in the naivety of their deductions, in their ignorance of the evil genius of things. You have to be utopian to think that in human order, of whatever nature, things can be as plain and straightforward as that..” (Baudrillard, 1986, 77-85)

Los van de vraag of deze stellingen van Baudrillard opgaan voor alle Amerikaanse discoursen, lijkt zijn analyse van de Amerikaanse cultuur toch wel zeer sterk in overeenstemming te zijn met de neoconservatieve mythe van de militaire *Pax Americana* die inderdaad wordt voorgesteld als een gerealiseerde utopie, een *moreel superieur* doel dat via uitermate pragmatische technieken, via een handleiding als weergegeven in *Rebuilding America's Defenses* bereikt kan worden. Alleen de reeds bereikte utopie kan én gevrijwaard én nagestreefd worden. Het is doorheen deze Amerikaanse visie op basis van een gesloten gecentreerd identiteits- en wereldbeeld – een *volledige* ideologische interpellatie – dat het unilateralisme dat we duidelijk terugvinden in een tekst van Robert Kagan (gepubliceerd op de website van PNAC, en in de *Washington Post* van 13/07/2002) , mogelijk wordt. In een discours waarin pragmatiek en moraliteit één en hetzelfde zijn is een dergelijk pragmatisch unilateralisme namelijk perfect gerechtvaardigd;

“If you're the kind of person who worries about American unilateralism, here's what should really keep you up at night: Even most American multilateralists are unilateralists at the core. ... In fact, despite what many believe, there really isn't a debate between multilateralists and unilateralists in the United States today. ... So the real debate in the United States is about style and tactics....Americans prefer to act with the sanction and support of other countries if they can. But they're strong enough to act alone if they must. In an age of American hegemony, it will be multilateralism, American style.” (Kagan, 13/07/2002, 1-2)

Hoewel de mate van potentiële ideologische interpellatie in dergelijke teksten sterk naar voren komt, is het nog steeds gevaarlijk te spreken van een *social imaginary*. Een interdiscursieve aanpak, bij voorkeur aangevuld met historisch en receptieonderzoek is hiervoor vereist. Toch kunnen we hier stellen dat de mythische / utopische status van de *Pax Americana*, van de *Amerikaanse hegemonie* zichzelf doorheen haar unilaterale pretenties vooropstelt als ware ze effectief een *social imaginary* – wat dan ook weer duidt op de hegemonische ambities van het betreffende discours.

2.3.3 De Eigen Identiteit, de Ander, en de vraag naar Hegemonisch Potentieel

De kwestie van de Ander hebben we tot noch toe nauwelijks aangeraakt. Het enige punt waar we nog maar in de buurt van deze problematiek zijn gekomen, was toen we het in het hoofdstuk omtrent de ideologische aard van het PNAC-discours over het tweede aspect van de mythische *Pax Americana* hadden. Welke zijn nu de Anderen, de vijanden en de tegenstanders (*ennemies* en *adversaries*) die we in het PNAC-discours kunnen identificeren, en in welke mate is er sprake van een Antagonistische Ander in dit discours. Het is namelijk deze Ander waartegen we een voldoende sterke equivalentieketen kunnen opbouwen die het mogelijk maakt om het hegemonische strijdtoneel ten volle te betreden. Voor we het definitief kunnen hebben over de *essence claims* m.b.t. de Amerikaanse identiteit, moeten we onze aandacht richten op de manier waarop zowel de bipolaire als de unipolaire momenten door de equivalentieketen gekoppeld aan de *21st century realities* ondermijnd worden. Hiervoor moeten we echter een nieuw sleutelconcept van het discours zoals gevoerd in *Rebuilding America's Defenses* aanvoeren.

2.3.3.1 Vijanden en Tegenstanders: de kwestie van de Ander

Het probleem met een *utopie réalisé* – of liever met een *mythe* die zich hult in de mantel van een *social imaginary*, is dat dit het bestaan van een werkelijk Antagonistische Ander problematiseert. Hoe kan de ander mijn genot ontnemen hebben wanneer dat genot duidelijk nog steeds in mijn bezit is? Toekomstknoppunten spelen hier uiteraard een grote rol; het zijn de *21st century realities*, en niet zozeer de *unipolaire momenten* waar de dreiging en het gebrek van uitgaan. De vijand kan bijgevolg een vijand zijn zonder dat hij het zelf *al* weet. De enige manier waarop de Ander de rol van de Antagonistische Ander kan innemen, ligt dan in de mate waarin de hij de *uitbreiding* van de *Pax Americana* ondermijnt. Een directe bedreiging is dus niet vereist, wat ook weer rechtstreeks in de lijn van pragmatisch unilateralisme ligt. Zoals we reeds gezien hebben; “*when our core national security interests are directly threatened, then it is already too late*” (PNAC, 2000, 76). Als we nu willen begrijpen hoe Anderen in staat zijn om de *Pax Americana* te ondermijnen, moeten we nagaan wat verstaan wordt onder *the American security parameter*;

“Whether established in permanent bases or on rotational deployments, the operations of US and allied forces abroad provide the first line of defense of what may be described as the ‘American security perimeter’. Since the collapse of the Soviet empire, this perimeter has expanded slowly but inexorably. ... Tens of thousands US, NATO and allied troops are on patrol in the Balkans ... In the Persian Gulf, the presence of American forces, along with British and French units, has become a semi-permanent fact of life. ... In East Asia, the pattern of US military operations is shifting to the south ... Across the globe, the trend is for a larger US security parameter, bringing with it new kinds of missions. ... providing reconnaissance and security against the prospect of larger crises and conducting stability operations to prevent their outbreak.” (PNAC, 2000, 13-14)

De analogie tussen de begrippen *American security parameter* en *constitutief buiten* mag ons hier niet ontgaan. Met de opheffing van de Sovjet-identiteit als een antagonistische Ander, verzwakte het constitutieve buiten van de Amerikaanse nationale identiteit. Bijgevolg werden de grenzen van dit constitutieve buiten verder verplaatst waardoor er steeds meer identiteiten geïntegreerd werden binnen de equivalentieketen van bondgenoten en vriendschappelijke naties. Maar zoals we reeds weten heeft een dergelijke equivalentieketen een constitutief buiten nodig, een gemeenschappelijke lege betekenaar die de functie van knooppunt vervult in al de gearticuleerde nationalistische identiteitsdiscoursen. Zoniet zal de *differentiologica* aan kracht winnen. De jaren '90 werden echter beschreven als een *unipolar world*, een wereld met maar 1 potentiële antagonistische kracht – Amerika als de *sole superpower* – waarbij het *gebrek* geprojecteerd werd naar de *21st century realities*. Met andere woorden; er is geen antagonistisch buiten dat gedeeld wordt met Andere naties waarrond de situatie van equivalentie in stand gehouden kan worden. Er is geen Antagonistische Ander. De *American security parameter* is dus de discursieve belichaming van de grens met het constitutieve buiten van de Amerikaanse identiteit als gerepresenteerd in *Rebuilding America's Defenses*.

Tot nu toe hebben we het voornamelijk gehad over equivalentie. Over differentie valt er echter ook heel wat te zeggen. Andere identiteiten die gekenmerkt worden door een al te grote differentie worden slechts in zeer beperkte mate geduld. Het *verdeel en heers* principe blijkt in sterke mate te overheersen in de strategie voor de *New American Century*, maar er is meer aan de hand dan dat. De *Pax Americana* is namelijk een vrede die *uniquely friendly* is voor Amerikaanse idealen en belangen. De *security parameter* daarentegen dringt door op het gebied van de belangen van Andere identiteiten. Waar de *Pax Americana* dan ook neigt naar het opstellen van equivalentieketens, wordt er gelijktijdig gestreefd naar het verwezenlijken van deze vrede op basis van sterk uitgewerkte differentie tussen Andere staten. Laten we even nagaan wat dit betekent in verband met de verhouding tussen de VS en Europa.

*“The Balkans, and south-eastern Europe more generally, present the major hurdle toward the creation of a Europe ‘whole and free’ from the Baltic to the Black Sea. The **delay in bringing security and stability to south-eastern Europe** has not only prevented the consolidation of the victory in the Cold War, it has created a zone of violence and conflict and **introduced uncertainty about America’s role in Europe**. At the same time, the **continuing deployment of forces in the Balkans reflects what is in fact a long-term American commitment to the security of the region**. ... Despite the shifting focus on conflict in Europe, a requirement to **station US forces in northern and central Europe remains**. The region is stable, but a continued American presence helps to assure the major European powers, especially Germany, that the **United States retains its longstanding security interest in the continent**. This is especially **important in light of the nascent European moves toward an independent defence ‘identity’ and policy**, it is important that NATO not be replaced by the European Union, leaving the United States without voice in European security affairs. (PNAC, 2000, 15-16)*

We zien hier twee tendensen in dit citaat; (1) een pleidooi voor de stabilisatie en unificatie van heel Europa, en (2) een vrees voor een geünificeerd *onafhankelijk* Europa. Er wordt met betrekking tot dit laatste zelfs gesproken van een *defence identity*, wat eens te meer wijst op de mate waarin identiteitsvorming in het PNAC-discours opgehangen is aan pragmatiek. Deze tegenstrijdigheid is dan ook een manifestatie van de tegenstrijdige logica's van equivalentie en differentie. Waar heel Europa duidelijk binnen de *security parameter* (d.i. *deployment of American forces*) valt, en dus binnen de grenzen van het constitutieve buiten zowel bedreigend als constitutief is voor de *Pax Americana*, is er een vrees dat deze veiligheidsparameter – en dus de gerealiseerde *Pax Americana* – teruggedrongen zal worden. Dit is op zijn beurt dan ook een rechtstreekse bedreiging van *American interests and ideals*, want de Europese veiligheidsaangelegenheden zijn uiteindelijk ook Amerikaanse aangelegenheden aangezien deze binnen de grenzen van het gemeenschappelijke constitutieve buiten

vallen. Wat we hier dus zien is enerzijds de poging om Europa te unificeren binnen de equivalentieketen opgehangen rond de *unipolar world*, maar het hiermee tegenstrijdige gegeven dat unificatie differentie – en dus identiteitsvorming – impliceert die mogelijk niet *conducive to American interests and ideals* is. Hoewel de discursieve constructie van de Europese, Aziatische en e.a. identiteiten hier niet veel verder uitgediept zal worden, kunnen we alvast besluiten dat de Europese identiteit geenszins als rechtstreeks antagonistisch wordt opgevat. Toch is er binnen de zeer uitgebreide *American security parameter* in het algemeen redelijk veel gevoeligheid voor de differentiële aard van de hierbinnen gearticuleerde identiteiten. Dat blijkt duidelijk uit de onderstaande paragraaf;

*“To better judge forces needed for building an American peace, the Pentagon needs to begin to calculate the force necessary to protect independently US interests in Europe, East Asia and the Gulf at all times. **The actions of our adversaries in these regions bear no more than a tangential relationship to one another;** it is more likely that one of these regional powers will seize an opening created by deployments of US forces elsewhere to make mischief.”* (PNAC, 2000, 9)

Uiteraard wordt de situatie van de *American Security Parameter* in de *unipolar world* in sterke mate gekenmerkt door gebrek opgehangen aan *21st century realities*. We zullen hier kort overlopen wat dat betekent voor de verschillende globale regio's. Voor Europa hebben we reeds nagegaan wat de *21st century realities* inhouden. Voor Azië en het Midden Oosten betekenen deze het volgende;

- *“After eight years of no-fly-zone operations, there is little reason to anticipate that the US air presence in the region should diminish significantly as long as Saddam Hussein remains in power. **Over the long term Iran may well prove as large a threat to US interests in the Gulf as Iraq has.** And even should US-Iranian relations improve, **retaining forward-based forces in the region would still be an essential element in US security strategy given the longstanding American interests in the region.**”* (PNAC, 2000, 17)
- *“The prospect is that **east Asia will become an increasingly important region marked by the rise of Chinese power, while US forces may decline in number.** ... They will still have a vital role to play in US security strategy in the event of Korean unification and with the rise of Chinese military power. ... **US presence in this corner of Asia should continue.**”* (PNAC, 2000, 18)
- *“**A similar rationale argues in favour of retaining substantial forces in Japan.** If the United States is to remain the guarantor of security in **Northeast Asia** and to hold together a ‘de facto’ alliance whose other main pillars are Korea and Japan, **maintaining forward-based US forces is essential.**”* (PNAC, 2000, 18)
- *“As the crisis in East Timor demonstrated, **even the strongest of our allies in the region – from Japan to South Korea to Australia- possess limited military capabilities** and little ability to project their forces rapidly in a crisis or sustain them over time, the East Timor crisis and the larger question of political reform in Indonesia and Malaysia highlight the volatility of the region. Finally **Southeast Asia region has long been an area of great interests to China, which clearly seeks to regain influence in the region.**”* (PNAC, 2000, 18-19)

Het hieraan gekoppelde gebrek wordt als volgt aangeduid;

- Het gebrek betreffende het Midden Oosten is verrassend genoeg nog het kleinste; *“In addition to the aircraft enforcing the no-fly zone, the United States now retains what*

amounts to a near-permanent land force presence in Kuwait. Commanders now believe that, in conjunction with the Southern Watch fleet, Kuwait itself is strongly defended against any Iraqi attack. With a minor increase in strength, more permanent basing arrangements, and continued no-fly and 'no-drive' zone enforcement, the danger of a repeat short-warning Iraqi invasion as in 1990 would be significantly reduced... With a substantial permanent Army ground presence in Kuwait, the demands for Marine presence in the Gulf could be scaled back as well" (PNAC, 2000, 17-18)

- In Azië lijkt de *American security parameter* veel minder uitgebouwd; “*Retaining military strength in East Asia is the key to coping with the rise of China to great-power status. For this to proceed peacefully, US armed forces must retain their military pre-eminence and thereby reassure our regional allies. In Northeast Asia, the United States must maintain and tighten its ties with the Republic of Korea and Japan. In Southeast Asia, only the United States can reach out to regional powers like Australia, Indonesia and Malaysia and others ... In sum, it is time to increase the presence of American forces in Southeast Asia, control of key sea lines of communication, ensuring access to rapidly growing economies, maintaining regional stability while fostering closer ties to fledgling democracies and, perhaps most important, supporting the nascent trends toward political liberty are all enduring security interests for America. ... For operational as well as political reasons, stationing rapidly mobile US ground and air forces in the region will be required. Moreover, a return to southeast Asia will add impetus to the slow process of alliance-building now afoot in the region.*” (PNAC, 2000, 19)

Wat vooral interessant is in deze laatste paragraaf, is dat hier duidelijk wordt aangetoond dat opname in de *American security parameter* niet noodzakelijk overeen moet komen met een opname in het alliantie-systeem. De parameter heeft duidelijk enkel betrekking op militaire capaciteiten binnen de betreffende regio's. Allianties kunnen deze capaciteiten ondersteunen, en wat meer is; de militaire capaciteiten zouden allianties kunnen *creëren*. De Amerikaanse veiligheidsparameter wordt echter gerepresenteerd als de primaire voorwaarde voor dit alles. Nu kunnen we ons de vraag stellen in welke mate de parameter Amerikaans grondgebied is. Op welke manier worden de anderen die hierin zijn opgenomen, ingeschakeld in equivalentie- en differentietekens. Immers; de *enduring security interests* schijnen zich in zeer belangrijke mate in het buitenland te bevinden, het domein waar mogelijk ook belangen en idealen worden nagestreefd die niet noodzakelijk *uniquely friendly* zijn voor Amerikaanse belangen en idealen. Net zoals het geval was m.b.t. Europa, worden de Aziatische belangen, en de belangen in het Midden Oosten, ook van belang voor Amerika. De Anderen die bijgevolg opgenomen worden in de Amerikaanse veiligheidsparameter, kunnen zowel *allies* als *adversaries* zijn – met de voorwaarde van Amerikaanse militaire aanwezigheid / veiligheid. Het constitutieve buiten van de Amerikaanse (identiteits)veiligheid loopt parallel met de *American security parameter*. Deze stopt waar Amerikaanse troepen geen gewichtige inbreng hebben; in China zelf, in Irak, in Iran, en in de andere regio's waar de militaire aanwezigheid – met oog op de 21st century realities – nog gebrekkig *is* of *kan worden* (bijvoorbeeld Japan, Korea, ..). Dit alles neemt bovendien met zich mee dat de Amerikaanse veiligheidsparameter niet noodzakelijk een *veilige* parameter moet zijn, zelfs gebieden van oorlog kunnen binnen de grenzen van dit constitutieve buiten vallen, zolang de Amerikaanse troepen er maar gestationeerd of gemobiliseerd zijn. Het is a.d.h.v. deze discursieve representatie dat de Koude Oorlog als een periode van *veiligheidsconstructie* bestempeld kan worden.

De expansionistische ambitie van PNAC m.b.t. de Amerikaanse veiligheidsparameter zijn misschien nog wel het duidelijkst in wat beschreven wordt als *the international commons*. Naast controle over deze internationale gemeenschappelijkheden, identificeert PNAC nog drie andere vereisten waaraan de Amerikaanse strijdkrachten zich moeten aanpassen in de *21st century realities*;

“In general, **to maintain American military pre-eminence** that is consistent with the requirements of a strategy of American global leadership, **tomorrow’s US armed forces must meet three new missions** (PNAC, 2000, 51);

- **Global missile defences.** *A network against limited strikes, capable of protecting the United States, its allies and forward-deployed forces, must be constructed. This must be a layered system of land, sea, air and space-based components.*
- **Control of space and cyberspace.** *Much as control of the high seas – and the protection of international commerce – defined global powers in the past, so will control of the new ‘international commons’ be a key to world power in the future. An America incapable of protecting its interests or that of its allies in space or the ‘infosphere’ will find it difficult to exert global political leadership*
- **Pursuing a two-stage strategy for transforming conventional forces.** *... featuring a mix of current and new systems, and true transformation, featuring new systems, organizations and operational concepts.*

Het zijn vooral de eerste twee punten die van fundamenteel belang zijn voor een beter begrip van de hegemonische aanspraken van het PNAC-discours. Aangezien deze drie missies beschreven worden als de drie vereisten om *globale* militaire superioriteit te behouden – en dus de totalisatie van de *American security parameter* te verwezenlijken – kunnen we stellen dat dit ook de punten zijn die het meest gericht zijn op het expansionistisch potentieel van de Amerikaanse strijdkrachten. Zoals we namelijk gezien hebben, is de huidige parameter niet *totaal*, er is nog steeds een constitutief buiten dat o.a. belichaamd wordt door Irak, China, maar in mindere mate ook door andere gebieden waarin er sprake is van een militair *gebrek*. Met de discursieve constructie van een volledig globaal strijdtoneel, d.i. een strijdtoneel dat ook de landen omvat die *buiten* de veiligheidsparameter vallen, creëert men de voorwaarden voor een *uitbreiding van deze parameter*. Met ander woorden; men creëert de voorwaarden voor expansionistische oorlogsvoering. Het gaat hier namelijk om *global missile defenses*, en om *international commons* die omschreven worden als ultieme voorwaarden voor *global leadership*. Een leiderschap dat als *essentieel Amerikaans* omschreven werd. We zijn hier dus weer beland bij de pogingen tot sluiting / totalisering van het discursieve universum, die de ideologische componenten van *the impossibility of society* omvatten. Hier situeert zich dan ook het meest fundamentele probleem van het PNAC discours.

We kunnen namelijk niet stellen dat landen als Irak of China als Antagonistisch Anders gerepresenteerd worden. Dat is ook niet mogelijk in een unipolaire wereld waarin de *Pax Americana* reeds gerealiseerd is. We kunnen daarom besluiten dat de pogingen om Anderen te articuleren binnen de Amerikaanse veiligheidsparameter op weerstand zullen stuiten bij gebrek aan een gemeenschappelijk constitutief buiten. Zonder dit buiten, zal de differentiële onvermijdelijk sterker beginnen werken en zullen niet enkel belangen die *uniquely friendly* zijn voor de VS nagestreefd worden. Aangezien de *Pax Americana* binnen het PNAC discours echter een *utopie réalisé* is, wordt het bestaan van een Antagonistische Ander in de huidige wereldorde sterk geproblematiseerd. Zelfs verwijzingen naar de dreiging van Saddam (zie hoofdstuk *PNAC en het huidige globale veiligheidssysteem (in 2000)*) worden geuit in de toekomstige tijd. Een *fundamentele* vijand in het unipolaire systeem vinden we echter niet terug. De totale sluiting van het discursieve universum binnen de *security parameter*, d.i. de totale uitwerking van de Amerikaanse identiteit als gerepresenteerd in het PNAC-discours, is dan ook de paradox van het ideologische. Ondanks deze *zwakheid* is er ook een groot voordeel gekoppeld aan de constructies van het PNAC-discours; dit betreft de essentialistische grondvesting van de eigen identiteit als een moreel superieur gegeven. De Amerikaanse identiteit wordt hiermee namelijk een subjectpositie die elke vorm van pragmatiek – en dus ook van militaire actie - per definitie rechtvaardigt. Laten we nu tot slot overgaan tot de besluiten die we uit deze teksten kunnen trekken i.v.m. de Amerikaanse identiteit.

2.3.3.2 De Amerikaanse identiteit als weergegeven in het PNAC-discours

Laten we eerst en vooral een keer hernemen wat we tot nu toe over de Amerikaanse identiteit als geconstrueerd / gerepresenteerd binnen het PNAC-discours weten. Ten eerste hebben we de volgende equivalentieketen opgebouwd;

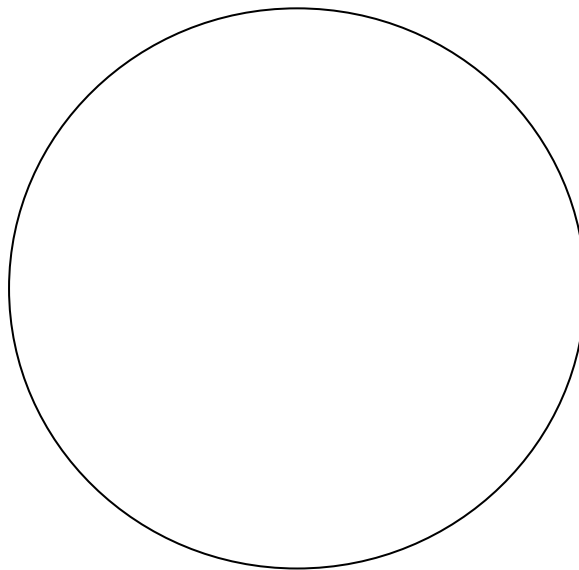
Amerika = essential defender of today's global security order = only superpower (military, economy, technology) = head/leader of system of alliances witch includes leading democratic powers = the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights

Zowel binnen de unipolaire en bipolaire momenten, als in de *21st century realities* dienen deze essenties vrijwaard te worden. Daarnaast hebben we gezien dat het binnen het PNAC-discours drie equivalentieketens zijn die deze *essence claims* fixeren. Deze ketens zijn opgehangen aan de knooppunten *bipolar world*, *unipolar world* en *21st century realities* zoals we ze hieronder schematisch kunnen voorstellen;

Amerika in de Koude Oorlog	Amerika in de jaren '90	Amerika in de New Century
Bipolair	Unipolair	21st Century Realities
Is veilig, staat tegenover een onmiddellijke bedreiging	Niet veilig, geen onmiddellijke bedreiging	<i>Pax Americana</i> ondermijnd
Coherent militair defensiebeleid	Richtingloos diplomatiek (zonder gevolgen)	Dwingende nood aan coherent defensiebeleid
Rusland als rechtstreekse <i>superpower rival</i>	Geen rechtstreekse <i>superpower rival</i>	<i>Lesser states, unanticipated contingencies ...</i>
Militaire politiek van <i>afschrikking</i> vereist	Militaire politiek van preventieve <i>veiligstelling</i> én <i>expansie</i> vereist	Militaire politiek van <i>expansie</i> vereist ter veiligstelling
Sterk leiderschap	Zwak / geen leiderschap	Vraag naar sterk leiderschap
Personificatie: Reagan	Personificatie: Clinton	Personificatie : ?

Om de identiteitsconstructie binnen het PNAC-discours correct te kunnen belichten was het noodzakelijk om het bijhorende wereldbeeld te analyseren. We zijn daarbij tot de conclusie gekomen

dat er zich een zeer bijzondere situatie m.b.t. ideologievorming voordoet; het PNAC-discours opereert namelijk vanuit een identiteit die gerepresenteerd wordt als een *utopie réalisé*, of in de termen van Laclau en Mouffe; een *mythe* die zich hult in de mantel van een *social imaginary* en hiermee enorm ideologisch getint is. Dat uit zich voornamelijk in het concept *Pax Americana* en in de referentie naar de *American security parameter*. Deze parameter is volledig analoog met het constitutieve buiten van de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd binnen het PNAC-discours. De hegemonische ambities van het geanalyseerde discours zijn het duidelijkst in de *universal claims*, en in de voorwaarden ter vrijwaring van de Amerikaanse veiligheidsparameter. Bovendien hebben we gezien dat dit alles hoogst problematisch m.b.t. het functioneren van de mechanismen van *gebrek*, dit dient namelijk –in tegenstelling tot normale mythevorming – geprojecteerd te worden naar een toekomstknooppunt, wat de militaire interventie bij elke vorm van potentiële bedreiging onmiddellijk rechtvaardigt. In het PNAC-discours is de Amerikaanse militaire superioriteit namelijk gelijkgesteld met haar morele superioriteit. Gezien de complexiteit van dit alles, is een visuele voorstelling meer dan wenselijk;

Laten we nu over gaan tot een belangrijk aspect dat we tot noch toe niet belichten hebben in de equivalentieketen van de Amerikaanse *essence claims*. Het betreft de *american interests and ideals*. Want als er zoiets is als een *Pax Americana* die *uniquely friendly* is voor Amerikaanse idealen en belangen, betekent dit ook dat deze belangen en idealen exclusief Amerikaans zijn – wat ook niet mag verbazen aangezien het hier om een *utopie réalisé* gaat. Maar wat zijn nu deze belangen en idealen waar zo vaak naar gerefereerd wordt? Laten we beginnen met de idealen;

“The American peace has proven itself peaceful, stable and durable. It has, over the past decade, provided the geopolitical framework for widespread economic growth and the spread of American principles of liberty and democracy” (PNAC, 2000, 1)

*“The **military’s job** during the Cold War was to deter Soviet expansionism. **Today its task is to secure and expand the ‘zones of democratic peace’**, to deter the rise of a new great-power competitor, defend key regions of Europe, East Asia and the Middle East, and to preserve American pre-eminence through the coming transformation of war made possible by new technologies.”* (PNAC, 2000, 2-3)

Vrijheid, vrede en democratie zijn de lege betekenaars die vanuit de Amerikaanse essentie voortvloeien. Het feit dat deze essentie als unipolair wordt voorgesteld, verklaart dan ook de band tussen de *essence claims* en de lege betekenaars die we in de onderstaande equivalentieketen

tegenkomen. De kwestie van morele superioriteit wordt hier dan ook opnieuw bevestigd waardoor we een nieuw element kunnen toevoegen aan de keten;

Amerika = *essential defender of today's global security order* = **only superpower** (military, economy, technology) = **head/leader of system of alliances witch includes leading democratic powers** = **the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights** = **origin of security, democratic freedoms and individual political rights**

Als we echter gaan kijken naar wat nu precies het onderscheid tussen de Amerikaanse *belangen* en *idealen* is, begeven we ons op een problematischer terrein. De Amerikaanse belangen zijn alom tegenwoordig. Zoals we reeds gezien hebben de Verenigde staten “*longstanding security interests*” (PNAC, 2000, 16) in Europa, “*American interests*” (PNAC, 2000, 17) in de Perzische Golf, en ook m.b.t. Zuidoost Azië stelt men “*Control of key sea lines of communication, ensuring access to rapidly growing economies, maintaining regional stability while fostering closer ties to fledgling democracies and, perhaps mosmt important, supporting the nascent trends toward politial liberty*” gelijk met “*enduring security interests for America*” (PNAC, 2000, 19). Het beperkt zich echter steeds tot *veiligheidsbelangen*. Over economische of andere belangen wordt nauwelijks een woord gerept en wanneer deze toch worden aangehaald is het militaire een primordiale voorwaarde ter veiligstelling van deze belangen.

Het lijkt er dan ook sterk op dat de Amerikaanse *belangen* niet meer zijn dan de *expansie van hun idealen*, of m.a.w. de expansie van de eigen identiteit doorheen de militaire *Pax Americana*. Militair, omdat het blijkbaar de taak van het leger is om deze idealen en belangen te propageren en te beschermen. Enkel op deze manier kan een identiteit die *fundamenteel* gelijkgesteld wordt met zaken als globaal leiderschap, de oorsprong en garantie van wereldwijde vrede, democratie en vrijheid, en 's werlds enige supermacht, haar identiteit vrijwaren. In dit alles is er blijkbaar nauwelijks plaats voor diplomatisch multilateralisme, een dergelijke aanpak vereist namelijk een identiteit die haar eigen tekortkoming niet *a priori* buiten zichzelf projecteert. Er wordt ook nergens afzonderlijk gesproken van *interests* of *ideals*, het gaat steeds over *american (security) interests and ideals*. Hiermee wordt de betekenis van beide betekenaars sterk geleegd waardoor oorzaken, doelen, en middelen ter expansie van de *Pax Americana* zeer moeilijk afzonderlijk te isoleren zijn. Aangezien de veiligheidsparameter zowel de grens van de *Pax Americana*, als de volledige verwezenlijking van de Amerikaanse identiteit omvat, kan het ook niet anders dan dat het doel de middelen heiligt en de middelen het doel heiligen. In een dergelijke situatie is de ideologie, de gesloten gecentreerdheid van het discours het duidelijkst.

Elke sociale identiteit heeft ook bijhorende subjectposities. We hebben gezien dat discourses subjectposities creëren die we kunnen omschrijven als *enunciatieve modaliteiten* van waaruit legitieme en bindende uitspraken – *waarheidsclaims* – gedaan kunnen worden. Doorheen het functioneren van *power/knowledge* mechanismen worden deze subjectposities van macht voorzien. Deze Foucaultiaanse opvatting hebben we later nog verder aangevuld met de discours Theorie van Laclau en Mouffe waarin meer aandacht voor verandering was ingebouwd a.d.h.v. het dislocatieconcept waarin de *subject of politics* een actor wordt die een *politics of the subject* hanteert. In dislocatie kan het individu de structuur structuren. Bovendien hebben we ook gezien dat dislocatie een permanent gegeven is en dat discourses zich in een constant proces van (re)articulatie bevinden. Dit alles impliceert dat ook de Amerikaanse identiteit in het PNAC-discours voorzien wordt van een subjectpositie die uiteraard sterk tot uiting komt in de *essence claims* die we in de bijhorende equivalentieketen terugvinden. Het principe waarmee we dit kunnen illustreren is eenvoudig;

- De “*essential defender of today's global security order*” wordt verondersteld de globale wereldorde te verdedigen.
- De “*head/leader of a system of alliances witch includes leading democratic powers*” wordt verondersteld deze alliantie te leiden.

En aangezien Amerika dan ook nog gedefinieerd wordt als de *enige* supermacht en de *ultieme garantie en oorsprong* van veiligheid, democratische rechten en individuele politieke rechten, wordt de globale uitoefening van macht moreel gelegitimeerd, en wordt de VS een verantwoordelijkheid toegekend van enorme proporties. In dit opzicht kunnen we een aantal eerder aangehaalde citaten in een ander licht plaatsen;

- “*We need to accept **responsibility** for America’s unique role in **preserving and extending an international order friendly to our security, our prosperity, and our principles.***”(PNAC, 03/06/1997, 1-2)
- “*... **responsibility** is especially pressing when **presidential leadership is lacking or when the administration is pursuing a policy fundamentally at odds with vital American security interests.** This is now the case. ...*” (PNAC, 29/05/1998, 2)
- “*These two truths revealed a third: **maintaining or restoring a favourable order in vital regions in the world such as Europe, the Middle East and East Asia places a unique responsibility on U.S. armed forces.***” (PNAC, 2000, 8-9)

Het mechanisme waarin de Amerikaanse militaire superioriteit het duidelijkst gekoppeld wordt aan morele superioriteit, is dan ook misschien wel wanneer de Amerikaanse identiteit / subjectpositie globale verantwoordelijkheden worden opgelegd. De subjectposities die in het PNAC-discours geproduceerd worden doorheen de *essence claims* m.b.t. de Amerikaanse identiteit, legitimeren met andere woorden elke vorm van militaire expansionistische actie zowel op moreel als op pragmatisch vlak. En zoals we gezien hebben is de mythevorming m.b.t. de *Pax Americana* en de *American security parameter* hier fundamenteel aan gebonden.

2.4 Besluit van het PNAC-discours als gevoerd voor 11 september 2001

In het voorgaande hebben we de ideologische aspecten van het PNAC-discours zoals uitgelijnd in *Rebuilding America’s Defenses* uitgebreid belicht. We kunnen besluiten dat het hier om een uitermate ideologisch gekleurd discours gaat waarin de Amerikaanse identiteit in de gesloten gecentreerde structuur van de mythische en unipolaire *Pax Americana* geplaatst wordt. De Amerikaanse identiteit wordt hiermee in sterke mate gemoraliseerd en gemilitariseerd zodat doel, middelen en oorzaken in toenemende mate vervagen. Het voornaamste probleem van dit discours bestaat eruit dat de expansie die nagestreefd wordt efficiënter gelegitimeerd zou kunnen worden in een situatie waarin er sprake is van een Antagonistische Ander. In een unipolair systeem kan er echter enkel sprake zijn van risico en niet van gevaar, van tegenstanders en niet van fundamentele vijanden. Is Irak dan geen fundamentele vijand in het PNAC-discours van circa 2000? Het antwoord op deze vraag is ambigu, want het *gevaar* dat van deze tegenstander uitgaat wordt opnieuw geplaatst in *21st century realities*, het knooppunt waarin al het gevaar en gebrek van de *utopie réalisé* geprojecteerd wordt. In de unipolaire wereld behoudt deze tegenstander dan ook zijn legitimiteit – de legitimiteit van Saddam wordt in het document niet echt in vraag gesteld – en Saddam behoudt dan ook zijn legitimiteit als leider van Irak. Hoewel de veiligheidsparameter om bijvoorbeeld Irak en China omloopt is het constitutieve buiten niet Antagonistisch bedreigend. Een identiteit is namelijk antagonistisch als ze door haar bestaan belet dat ik volledig mezelf kan zijn. Aangezien de *Pax Americana* echter als reeds gerealiseerd wordt

voorgesteld, kan deze Ander slechts Antagonistisch worden in een ander tijdsbestek. Gevaar en gebrek worden naar de toekomst geprojecteerd, het mechanisme wat alle militaire pragmatiek en de bijhorende expansie van de veiligheidsparameter toestaat. Landen als China en Irak hebben dus wel degelijk antagonistisch potentieel, maar het is een potentieel dat in een unipolaire wereldorde niet tot bloei kan komen. Dit levert dan ook problemen op voor het hegemonische potentieel van het PNAC-discours. Het bestaan van een Antagonistische Ander impliceert namelijk de dominante werking van de equivalentiologica, en het is doorheen de dominante werking van equivalentie dat een expansionistische hegemonie gevestigd kan worden. We hebben echter gezien dat er tussen de landen die gearticuleerd worden binnen de Amerikaanse veiligheidsparameter sterk gedifferentieerd wordt. Dit is dan ook het punt waar de tegenstrijdige logica's van differentie en equivalentie zich in het PNAC-discours het sterkst manifesteren.

Laten we nu even terugkeren naar de vraagstelling van deze discours-theoretische politieke analyse. Aan het einde van het vorige hoofdstuk hebben we een hypothese opgebouwd m.b.t. de Antagonistische Ander en het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours. We stelden namelijk dat er zich sinds 11 september de mogelijkheid voordeed om de terrorist als Antagonistisch Anders te construeren. We hebben daarbij bovendien gesteld dat de *symbolische terrorist* het potentieel heeft om een *ultiem antagonisme* te worden aangezien zijn enige – gepercipieerde – bestaansreden mijn ondergang is. We staan dan met andere woorden voor de verleiding van de identiteitsmechanismen die Connolly beschrijft als *the second problem of evil*. De hypothese komt er dan ook op neer dat terrorisme de status van *essentie* krijgt toegewezen waardoor de veiligstelling van de Amerikaanse identiteit via een *War on Terror* doel, middel en oorzak wordt van het Amerikaanse defensiebeleid.

In het bovenstaande hebben we echter gezien dat dit laatste reeds het geval was in het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours voor de gebeurtenissen van 11 september. De focus van dit discours lag namelijk op de expansie van een reeds verwezenlijkte mythe die echter problematisch werd bij gebrek aan een Antagonistisch buiten. De overige hypothesen dienen echter nog getoetst te worden aan de teksten die we ter analyse van het volgende hoofdstuk zullen nemen. Dit hoofdstuk kunnen we echter afsluiten met een interessante opmerking. Het is namelijk opvallend dat gezien de toekomstige *War on Terror* de betekenaar *terrorism* geen enkele keer, de notie *terrorist(s)* drie keer, en de notie *terror* vier keer in *Rebuilding America's Defenses* voorkomt. Uiteraard is deze kwantitatieve beschrijving niet geldig in dit type van analyse, maar ook de manier waarop deze concepten ingebed worden in het bredere discours, is alles behalve centraal. Er zijn twee tegenstrijdige manieren waarop deze concepten binnen het PNAC-discours gearticuleerd worden. Deze tegenstrijdigheden illustreren de semantische problemen die we in het vorige hoofdstuk reeds belicht hebben;

“...the bipolar nuclear **balance of terror** made both the United States and the Soviet Union generally cautious” (PNAC, 2000, 2)

“**America's global leadership**, and its role as the guarantor of the current great-power peace, **relies upon the safety** of the American homeland, the **preservation** of a favourable balance of power in Europe, the Middle East and surrounding energy-producing region, and East Asia; and the **general stability** of the international system of nation-states **relative to terrorists, organized crime, and other 'non-state actors'**. ... A retreat from any one of these requirements would call America's status as the world's leading power into question.” (PNAC, 2000, 5)

Chomsky's stelling dat we terrorisme definiëren doorheen het *wij/zij* onderscheid schijnt hiermee bevestigd te worden. Interessant m.b.t. de *War on Terror* is ook het feit dat terroristen als *non-state actors* omschreven worden en zelfs met georganiseerde misdaad gearticuleerd worden. Daarnaast blijkt uit het bovenstaande ook dat *terrorism* geen bevoordeelde bedreigende antagonistische rol

wordt toebedeeld. Integendeel, in heel het document wordt er nauwelijks over terrorisme gesproken, en specifiek m.b.t. Afghanistan werd enkel het volgende vermeld;

*“When the USS Lincoln carrier battle group fired Tomahawk cruise missiles at **terrorist camps in Afghanistan** and suspected chemical weapons facilities in Sudan, it did so with 12 percent fewer people than ...”* (PNAC, 2000, 40)

In het volgende hoofdstuk is het dan ook uitermate interessant om na te gaan op welke manier de gebeurtenissen van 11 september in het neoconservatieve defensiediscours gearticuleerd worden.

3 Bush en PNAC na 11 september

In het onderstaande zullen we trachten de discursieve linguïstisch / tekstuele reacties op de gebeurtenissen van 11 september analyseren zoals deze gearticuleerd worden binnen de discoursen van PNAC en George W. Bush. Omdat we echter met twee verschillende discoursen te maken hebben, en niet voldoende materiaal hebben om van een causaal of wederzijds constitutief verband te spreken, moeten we zeer voorzichtig zijn wanneer we een relatie tussen beide discoursen leggen. Desalniettemin kunnen we hier toch reeds vooruitlopen op de feiten en kort aanhalen hoe het Bushiaanse discours m.b.t. de *War on Terror* na verloop van tijd werd ingebed in het PNAC-discours. William Kristol, medevoorzitter van de *Project for the New American Century*, verwelkomt de geleidelijke vorming van wat hij de *Bush Doctrine* noemt. Deze doctrine bereikte volgens Kristol haar volledige voltooiing op 29 januari 2002, op de jaarlijkse presidentiële *State of the Union* toespraak. De voltooide doctrine vertrekt volgens Kristol vanuit de volgende houding tegenover terrorisme;

*“Tuesday night marked the completion of the development of the Bush Doctrine. The war, the president said, has ‘two great objectives’. The **first is defeating terrorism. The second is preventing ‘the terrorists and regimes who seek chemical, biological, or nuclear weapons from threatening the United States and the world’.** Or, put slightly differently, it is ‘to prevent regimes that sponsor terror from threatening America or our friends and allies with weapons of mass destruction’” (Kristol, 31/01/2002, 1)*

Ook wij zullen de diachronische evolutie van dit discours belichten. Het PNAC-discours blijft echter ook niet ongewijzigd, want in het proces van articulatie van nieuwe betekenaars in een discours, worden ook de betekenissen van reeds vroeger gearticuleerde betekenaars gewijzigd. Toch verwelkomt PNAC de *Bush doctrine* met open armen;

*“...George W. Bush showed that he understood that our task ... is to act decisively to remove these threats to our liberty and to our civilization. ... Our **task, in this ‘decisive decade in the history of liberty’ is to promote the principles of liberty and justice around the world – including the Islamic world.** ... On Tuesday night George W. Bush **put an end to a decade of temporising and timidity** and committed the nation to **remove the threat of hostile tyrannies seeking weapons of mass destruction.** This task is **comparable to Truman’s and Reagan’s.** It will not be easy or painless. But it is worthy of a great nation.” (Kristol, 31/01/2002, 2)*

Hoewel we hier nog geen conclusies willen en kunnen trekken m.b.t. de relatie tussen beide discoursen, kunnen we wel stellen dat de *Bush Doctrine* door PNAC gekoppeld wordt aan de Amerikaanse subjectpositie zoals ze die reeds voor 11 september geconstrueerd had. Een positie van globale verantwoordelijkheden die in eerste instantie de moreel gerechtvaardigde en fundamenteel verplichte promotie van *American interests and ideals* omvatte. De Amerikaanse principes van vrijheid en gerechtigheid worden hier opnieuw als fundamenteel Amerikaans gerepresenteerd met Amerika als epicentrum van deze waarden. Toch verschillen beide discoursen van mekaar, en van zichzelf in tijd. Aangezien we reeds bekend zijn met de PNAC-doctrine, zullen we ons hieronder in eerste instantie met de *Bush Doctrine* bezighouden. Deze niet-chronologische benadering is echter van analytisch belang zodat we na deze eerste uiteenzetting kunnen nagaan hoe een dergelijk discours tot stand kwam, en welke *subjectposities, essence claims, en equivalentieketens* het impliceert. Daarna zullen we nagaan welke vooronderstellingen al dan niet gedeeld worden met de PNAC-doctrine. Over eender welk direct verband kunnen we dan wel geen bindende uitspraken maken, maar zoals we zullen zien zijn er naast verschillen, ook frappante overeenkomsten waardoor we interessante conclusies kunnen trekken m.b.t. de ideologische aspecten van het Amerikaanse defensiediscours na 11 september.

De Bush doctrine waar Kristol het hierboven over had heeft betrekking op de retoriek zoals die in de *State of the Union* 2002 gevoerd werd. Deze tekst is zo bijzonder vanwege het feit dat terrorisme nu concreet gekoppeld wordt aan bepaalde staten. In tegenstelling tot vroegere teksten waarin terrorisme enkel gekoppeld werd aan diegenen die *terroristen* ondersteunden en beschermden, wordt het fenomeen nu gekoppeld aan een *ontologische* modaliteit, een *subjectpositie* die gekoppeld wordt aan *gevaar* en *het kwade*. De waarheidsclaim die hier geuit wordt is m.a.w. *danger = terrorism = evil*. Wanneer dit gevaar uitgaat van gevaarlijke naties kunnen we hieruit afleiden dat *gevaarlijke naties = terroristische naties = kwaadaardige naties*. Hoewel we zullen zien dat de zaken complexer in mekaar zitten dan dit, kunnen we de diachronische vorming van dit discours alvast belichten a.d.h.v. wie nu als vijand geconstrueerd wordt;

*“I have spoken to the Vice President, to the Governor of New York, to the Director off the FBI, and have ordered that the full resources of the federal government go to help the victims and their families, and to conduct a full –scale investigation to hunt down and to **find those folks who committed this act.**”* (Bush, 11/09/2001, 1)

*“... the leaders from around the world ... join me in solidarity about holding those **who fund them, who harbour them, who encourage them, responsible for their activities**”* (Bush, 13/09/2001, 3)

*“Our second goal is to prevent regimes that sponsor terror from threatening America or our friends and allies with weapons of mass destruction. Some of **these regimes** have been pretty quiet since September the 11th. But we know their true nature ... **Iran aggressively pursues these weapons and exports terror ... Iraq continues to flaunt its hostility toward America and to support terror.** ... **States like these, and their terrorist allies, constitute an axis of evil, arming to threaten the peace of the world.**”* (Bush, 29/01/2002, 2)

De *Bush Doctrine* is dus het discours zoals het gevoerd werd op de *State of the Union* toespraak op 29 januari 2002. In het onderstaande zullen we nagaan wat de ideologische componenten van dit discours zijn, of en waar er sprake is van hegemonisch potentieel, en of er al dan niet sprake is van Antagonismevorming.

3.1 Op Zoek naar Ideologie in de Bush Doctrine

In de discours theoretische politieke analyse naar het PNAC-discours hebben we aangetoond dat de ideologische componenten hiervan zich het duidelijkst manifesteren in de mythische *Pax Americana*. Een mythe hebben we gedefinieerd als een metafoor voor het gebrek dat we in het heden niet gerealiseerd zien. Omdat de *Pax Americana* echter een *utopie réalisé* was in dit discours, was deze mythe de metafoor voor het gebrek dat men in de *21st century realities* meende waar te nemen. Dit is dan ook de reden waarom we ondanks deze vreemde situatie toch kunnen spreken van mythevorming. De zoektocht naar het ideologische gaat dus gepaard met de zoektocht naar constitutief gebrek omdat het ideologische bestaat uit die componenten in het discours die gericht zijn op de sluiting / fixatie van het sociale. Daar waar die sluiting onvolledig is – waar er sprake is van gebrek en dus contestatie – is discursieve, ideologische (re)articulatie vereist. Laten we nu op zoek gaan in welke mate een dergelijk gebrek zich manifesteert in het Bushiaanse discours na 11 september. We kunnen onze zoektocht het best beginnen bij de evidente contestatie waar de aanslagen op 11 september aanleiding toe gaven. Zeer treffend is dan ook een van de eerste reacties van Bush;

*“The **resolve of our great nation is being tested.** But make no mistake: we will show the world that we will pass this test.”* (Bush, 11/09/2001, 1)

Hier zien we de eerste stap in de richting van een discours dat er volledig op gericht is om deze contestatie te beantwoorden. Een test impliceert namelijk een toetsing van de grenzen van het eigen zijn en kunnen, het impliceert met andere woorden een contestatie van de eigen *essentie*. Specifiek m.b.t. dit discours wordt in deze eerste reactie dan ook duidelijk dat het gaat om een toetsing van de *nationalistische* essentie. Het gaat niet om een aanval gericht tegen kapitalisme, tegen imperialisme, tegen het Pentagon, het christendom, of de Twin Towers, het is de *natie* – of meer bepaald de nationale vastberadenheid / wil – die aangevallen wordt. Bush zijn eerste reacties zijn kort, en de vorming van zijn discours omtrent de *War on Terror* is dan ook een proces dat enige tijd in beslag nam. Dat het hier gaat om een sterk nationalistisch ideologisch discours zien we ook aan de enorm sterke *hailing* die in zowat alle speechen, toespraken, en interviews naar voren komt. De meest uiteenlopende takken / identiteiten van de samenleving worden individueel aangesproken en gekoppeld aan de Amerikaanse identiteit. Uiteraard is dit logisch gezien de subjectpositie van het presidentschap, maar het illustreert tegelijkertijd de ideologisch / hegemone ambities van dit nationalistisch discours. Een prachtvoorbeeld vinden we in *The State of the Union 2002* wanneer Bush alle Amerikanen oproept om zich minimaal twee jaar in de publieke dienstverlening te engageren door toe te treden tot het *USA Freedom Corps*;

*“One purpose of the USA Freedom Corps will be **homeland security**. America needs retired doctors and nurses ... volunteers to help police and fire departments, transportation and utility workers well-trained in spotting danger. Our country also needs citizens working to rebuild our communities; we need mentors to love children, ... more talented teachers, ... And America needs citizens to extend the compassion of our country to every part of the world ... . (Bush, 29/01/2002, 5)*

Er is echter een zeer belangrijk aspect in dit discours wat ons opnieuw zeer dicht in de buurt van een *utopie réalisé* brengt. De contestatie waar Bush over spreekt wordt namelijk steeds gerepresenteerd als een futiele, ijdele dreiging. De Amerikaanse identiteit wordt daarentegen als *essentialistisch*, onsterfelijk, ongenaakbaar gerepresenteerd;

*“Nobody can threaten this country. Oh, they may be able to bomb buildings and obviously disrupt lives. But we’re **too great a nation** to allow the evil-doers to affect our soul and spirit” (Bush, 17/09/2001, 2)*

Het schijnt hier opnieuw om een *utopie réalisé* te gaan omdat er uiteindelijk niets *ontnomen* werd. Het verlies aan levens, gebouwen, en zelfs economische kracht, doet niets af aan de funderingen van de Amerikaanse identiteit zoals gerepresenteerd in het Bushiaanse discours. Laten we dit even illustreren a.d.h.v. de kwestie van economie;

*“I think there’s no question we all agree that **the events of September 11th shocked our economy**, just like it shocked the conscience of our nation. **But like those terrorists, they can’t affect our soul, they can’t affect the greatness of America.** We all believe that the underpinnings are there for economic recovery. ... **This is a great nation. It’s an entrepreneurial nation ... We’ve got a basis for growth, this is an entrepreneurial nation”** (Bush, 3/10/2001, 1-2)*

Dergelijke redeneringen vinden we in talloze van de onderzochte documenten terug, en aangezien er blijkbaar geen gebrek is dat zich kan manifesteren in de vorm van een metaforische mythe, moeten we op zoek gaan naar andere ideologische indicatoren. Het ideologische manifesteert zich namelijk niet enkel in mythes. *Essence claims, universal claims, waarheidsclaims*, equivalentie- en differentietekens zijn namelijk allen constructies die bijdragen aan de fixatie van betekenis, identiteit, en het sociale. Er is echter misschien nog een andere mogelijkheid om de ideologische aspecten van dit discours bloot te leggen. We hebben *social imaginaries* namelijk gedefinieerd als de gehegemoniseerde vormen van mythen. Zoals we er talloze keren op gewezen hebben is het dan wel

niet mogelijk om van hegemonie te spreken a.d.h.v. een louter tekstuele analyse, maar kunnen we hegemonische *aanspraken* wel degelijk isoleren. Aan de hand van de *hailing* die we hierboven hebben geïllustreerd kunnen we dan ook stellen dat het Bushiaanse discours – veel meer dan het PNAC-discours – gebruik maakt van referenties naar een nationaal / populaire wil of vastberadenheid. Naast de *hailing*-praktijken die we zo vaak terugvinden, zien we namelijk ook de articulatie van deze talloze Amerikaanse identiteiten met een algemene vastberadenheid om de contestatie die het *terrorisme* representeert te overkomen. Beide zaken vinden we terug in het onderstaande citaat;

*“We have seen it in the courage of **passengers**, who rushed terrorists to save others on the ground ... We have seen **the state of our Union** in the endurance of **rescuers**, working past exhaustion. We have seen the **unfurling of flags**, the **lighting of candles**, the **giving of blood**, the saying of prayers, in **English, Hebrew and Arabic**. We have seen the decency of a loving and giving people who have made the grief of strangers their own. ... Tonight we are a country **awakened to danger** and called to defend freedom. Our **grief** has turned to anger, and **anger** to **resolution**. Whether we bring our enemies to justice, or bring justice to our enemies, justice will be done.”* (Bush, 20/09/2001, 1)

Gezien de brede waaier van subjecten die *gehaild* worden in Bush zijn toespraken, lijkt het er sterk op dat hij het nationalisme als een *social imaginary* tracht te versterken. In verband met wat de gewone burger kan doen in zijn bijdrage aan de *War against Terror* wijst Bush er dan ook op dat;

“... the best way to fight terrorism is to not let terrorism intimidate America.” (Bush, 17/09/2001, 1)

Dit komt dan ook uiteindelijk neer op de stelling dat *being American = fighting terrorism*. Wat nu de precieze aard van deze *nationaal populaire vastberadenheid of wil* is, zullen we in het onderstaande trachten te achterhalen. Deze wil wordt namelijk sterk gearticuleerd met *essence claims*, en andere discursieve constructen die bijdragen aan de (Amerikaanse) identiteitsvorming.

3.2 Manifestaties van het Kwade en de Spiegel van het Zelf

De antagonistische Ander is een Ander die me door zijn bestaan belet dat ik volledig mezelf kan zijn, de vrijwaring van mijn eigen identiteit is dan ook direct gecorreleerd aan de vernietiging van deze Ander. Uiteraard is een dergelijke redenering hoogst ideologisch gekleurd omdat we hier uitgaan van een essentialistisch gegronde eigenheid. De bovenstaande stelling ontkent namelijk het differentiële en dus relatieve karakter van identiteit in het algemeen, en is dan ook gericht op de ontkenning van het identiteitsprobleem dat Laclau en Zac geïsoleerd hebben als *“the problem of politics is not identification, but identification and its failure.”* (Laclau en Zac, 1994, 35). Bijgevolg is het identiteitsmechanisme dat we hierboven aangehaald hebben gericht op de ontkenning van de *impossibility of society* – en hoogst ideologisch gekleurd. Zoals we reeds gezien hebben impliceert het bestaan van de antagonistische Ander een sterk dominante *equivalentiologica*. Deze is namelijk werkzaam via de creatie van equivalentieketens die verschillende identiteiten gelijkschakelen en tegenover de negatieve identiteit van de Ander(en) plaatsen. Bijgevolg worden de verschillen tussen de identiteiten die werkzaam zijn binnen de equivalentieketen verzwakt; (a=b=c) t.a.v. (d). Maar (d) is niet simpelweg gelijk aan (niet-a, niet-b, niet-c), maar is gelijk aan (anti-a, anti-b, en anti-c). Op deze manier vervult (d) de functie van antagonisme voor het knooppunt in de equivalentieketen die (a), (b), en (c) met mekaar gelijkstelt, en het constitutieve buiten van de zo gearticuleerde identiteit. De antagonistische Ander is dus een identiteit die niet gearticuleerd kan worden in het bestaande systeem van verschillen (discours) zonder de hierin gearticuleerde identiteiten te ondermijnen. Om na te gaan of we dit mechanisme al dan niet terugvinden in het defensiediscours van George W. Bush moeten we eerst terugkeren naar de kwestie van contestatie. Het betreft hier uiteraard de discursieve constructie van de aanslagen op 11 september als *oorlogsdaden*;

*“... leaders from around the world ... fully understand that **an act of war was declared on the united States of America.** They understand, as well, that that act could have as easily been declared on them, that **these people can’t stand freedom, they hate our values, they hate what America stands for.**”* (Bush, 13/09/2001, 3)

We zien hier met andere woorden de geboorte van de *War on Terror*, een oorlog die niet geïnitieerd werd door de VS, maar door degenen die verantwoordelijk worden geacht voor de aanslagen van 11 september. Uiteraard is de haat waar Bush het hier over heeft niet voldoende om een antagonistische Ander te creëren, deze Ander moet door zijn bestaan ook een effectief gevaar vormen voor de eigen identiteit. Laten we dan ook op zoek gaan naar de *essence claims* die in dit discours worden gemaakt, en hoe deze essenties in een relatie van equivalentie tot mekaar worden geplaatst. In het licht van het volgende is het uitermate interessant om een zeer tekenende uitspraak van Bush aan te halen, waar meer waarheid in schuilt dan men op het eerste zicht zou vermoeden;

*“Yet after **America** was attacked, it was as if our entire country **looked into a mirror and saw our better selves.** We were reminded that **we are citizens, with obligations,** to each other, to our country, and to history. We began to think less of the goods we can accumulate, and more about the good we can do.”* (Bush, 29/01/2002, 5)

Op welke wijze, en in welke spiegel deze *better selves* gezien en geconstrueerd worden, zullen we in de onderstaande analyse aanhalen. De aard van de Amerikaanse identiteit wordt door Bush in de door Amerikanen gedeelde waarden en idealen gelegd;

*“... our government will do everything we can to not only bring those people to justice, but also to treat every human life as dear, and to respect the values that made our country so different and so unique. We’re all **Americans bound together by common ideals and common values.**”* (Bush, 26/09/2001, 1)

De vraag is echter in welke waarden Amerika zich dan zo differentieert en zelfs uniek maakt. Het is op het eerste zicht de denkbeeldige relatie op basis van gedeelde idealen en waarden die de leden van de Amerikaanse samenleving volgens Bush bindt, maar daarmee weten we nog niet waarin Amerika zich differentieert van Andere naties. In de *State of the Union* toespraak wordt deze problematiek ook even aangehaald en kunnen we het begin van de oplossing voor dit probleem vinden;

*“**America will lead by defending liberty and justice** because they are right and true and **unchanging for all people everywhere.** No nation owns these aspirations, and no nation is exempt from them. We have no intention of imposing our culture. **But America will always stand firm for the non-negotiable demands of human dignity:** the rule of law; limits on the power of the state; respect for women; private property; free speech; equal justice; and religious tolerance”* (Bush, 29/01/2002, 5)

Het lijkt er dus sterk op dat de Amerikaanse identiteit zich niet zozeer differentieert in de idealen en waarden die door haar burgers gedeeld worden, maar in de manier en in de mate waarin deze waarden - *for all people everywhere* – door Amerika aangehangen en verdedigd worden. Hier vinden we dan ook een eerste grote overeenkomst met het PNAC-discours; de essentialistische gronding van de eigen identiteit in een morele superioriteit. Over overeenkomsten en verschillen met PNAC later meer. In het onderstaande zien we dat dit inderdaad het mechanisme is waarmee Amerika zich differentieert van Andere, niet-antagonistische naties. Dat wordt heel duidelijk wanneer Bush het heeft over de rol van Andere landen die aan de *coalition against terror* deelnemen;

*“**The coalition will exist to achieve the mission,** and I can assure you our mission will not change to fit any coalition’s. **America will stand strong. Others will tire and weary:** I*

understand that. But not our nation. Others will get – (applause.) Other swill second-guess, but not our nation. Others will become impatient, but not this great nation. We will stand firm, and stand strong until we've achieved our mission. We hope everybody follows, but we're marching on. We're marching on to do what's right.(applause)" (Bush, 27/09/2001, 2)

Met deze missie zijn we dan ook opnieuw beland aan de kwestie van *nationaal populaire wil*. Aan de kwestie van hegemonie, aan de *vastberadenheid* van de Amerikaanse natie. Het was namelijk de vastberadenheid van de Amerikaanse natie die in eerste instantie gecontesteerd werd.

3.2.1 Antagonisme !

In het hoofdstuk omtrent de theorievorming van Laclau en Mouffe hebben we erop gewezen dat de aanwezigheid van een collectieve wil niet voldoende is om een hegemonisch blok tot stand te brengen. Er dient namelijk ook sprake te zijn van een lege betekenaar die in elk van de gearticuleerde identiteiten en discoursen de functie van knooppunt vervult. Anders zitten we weer met de oude opvatting van hegemonie waarin de verschillende gearticuleerde identiteiten *strike together but march separatly*, en waarin er zelfs een aanzienlijke kans is dat de verschillende identiteiten ook apart toeslaan. Lege betekenaars zijn dus cruciaal in de vorming van een hegemonisch blok. Uiteraard kunnen we hier geen uitspraken doen over een dergelijke hegemonie, maar zoals we zullen zien is er in het Bushiaanse discours doorheen de constructie van een nationalistisch antagonisme een sterk hegemonisch potentieel. De nationaal / populaire wil wordt namelijk opgehangen aan de lege betekenaar *evil*;

"Americans do not yet have the distance of history. But our responsibility to history is already clear: to answer these attacks and rid the world of evil. ... Our purpose as a nation is firm." (Bush, 14/09/2001, 1)

"We cannot fully understand the designs and power of evil. It is enough to know that evil, like goodness, exists. And in the terrorists, evil has found a willing servant." (Bush, 11/10/2001, 1)

Het is treffend in welke mate *evil* omschreven wordt als een onafhankelijke existentiële modaliteit. Wanneer we dan ook terugdenken aan Zizek's omschrijving van de Jood als een antagonistische Ander; *"a point at which social negativity as such assumes positive existence"* (Zizek, 1995, 127), lijkt het erop dat *het kwade* in dit discours *zelf* een positief bestaan verwerft. Daarnaast is er natuurlijk ook nog de manifestatie van dit *kwade* in de terrorist, in de terroristische organisatie, of zelfs in bepaalde staten. De socio-politieke negativiteit waar het hier om gaat, impliceert de ontmenselijking van de manifestaties van het *kwade*.

"No threat will prevent freedom-loving people from defending freedom. And make no mistake about it: This is good versus evil. These are evildoers. They have no justification for their actions. There is no religious justification, there's no political justification. The only motivation is evil." (Bush, 25/09/2001 (a), 2)

"The people who did this act on America and who may be planning further acts, are evil people. They don't represent an ideology, they don't represent a legitimate political group of people. They're flat evil." (Bush, 25/09/2001 (b), 1)

Wanneer Bush dan ook gevraagd wordt of Osama bin Laden politieke doelstellingen heeft, antwoordt hij resoluut; *"He has got evil goals"* (Bush, 26/09/2001, 2). Gezien onze visie op identiteitsvorming, het functioneren van *power/knowledge*, en de problematiek van de term *terrorisme*, is het echter zeer onwaarschijnlijk dat dit ook effectief het geval is. We kunnen ons nu de vraag stellen in welke mate we kunnen spreken van een *dislocatie* voor het nationalistische discours van George W. Bush;

hiervoor moeten we echter even terugkeren naar de kwestie van *essence claims*; de meest fundamentele *essence claim* die we kunnen terugvinden m.b.t. de Amerikaanse identiteit is de volgende;

“They have attacked America, because we are freedom’s home and defender.” (Bush, 14/09/2001, 2)

We hebben reeds gezien dat de Amerikaanse essentie als ongenaakbaar gerepresenteerd wordt. De contestatie schijnt zich in de eerste plaats voor te doen op vlak van de nationaal populaire wil die erop gericht is om dit *kwade* te overkomen. We zien hier met andere woorden een nationalistisch hegemonisch project dat een nationaal hegemonisch blok tracht op te richten rond (1) de essentialistische grondvesting van de eigen identiteit in een subjectpositie van morele superioriteit, en (2) een Antagonistisch buiten dat gerepresenteerd wordt rond de lege betekenaar van het *kwade*. Met dit alles wordt het hoog tijd dat we beginnen aan de verduidelijking van de equivalentieketen die in dit discours in het leven wordt geroepen. Op basis van al het bovenstaande kunnen we stellen dat;

Amerika = freedom’s home and defender = too great a nation to allow the evil-doers to affect our soul and spirit = common ideals and common values = determinate and stands firm = good

Een dislocatie impliceert een destabilisatie van een discours door de opkomst van gebeurtenissen die niet geïntegreerd kunnen worden binnen het bestaande systeem van verschillen. Hoewel we het Bushiaanse discours voor 11 september niet belicht hebben, zien we hier geen noemenswaardig gedestabiliseerd discours. In het geval waarin de essentie van de Amerikaanse identiteit opgehangen zou zijn aan bijvoorbeeld *a nation of safety*, zouden we eventueel wel van dislocatie kunnen spreken. Maar zoals we hier zien, is de meest fundamentele essentieclaim reeds voorbereid op de kwestie van contestatie; *freedom’s home and defender*. Dit is dan ook de voornaamste reden waarom we moeilijk kunnen spreken van dislocatie. Bovendien moeten we opmerken dat wanneer deze *essence claim* in equivalentie wordt geplaatst met de Amerikaanse identiteit als vastberaden en resoluut, dit ook implicaties heeft voor de gearticuleerde nationaal-populaire wil en de Antagonistische Ander. De articulatie van de aanslagen van 11 september als aanslagen op de Amerikaanse identiteit, stelt deze identiteit zelf niet in vraag. Integendeel; Bush spreekt meermaals van een *“nation awakened to danger”* (Bush, 8/11/2001, 1), daarnaast stelt hij dat;

*“We’re also a nation **awakened to service, and citizenship, and compassion.** Non of us would ever wish the evil that has been done to our country, yet we have learned **that out of evil can come great good.**”* (Bush, 8/11/2001, 1)

Het *ontwaken* van de natie, impliceert een bewustwording van datgene wat reeds aanwezig was. Het betreft hier de spiegel functie die we hierboven reeds aangehaald hebben. In het onderstaande wordt de samenhang tussen dit alles zeer duidelijk;

*“What we couldn’t be sure of then, - and what the terrorists never expected – was that America would emerge stronger, with a **renewed spirit of pride and patriotism.** ... **We were reminded that we are citizens, with obligations, to each other, to our country, and to history.**”* (Bush, 08/11/2001, 1)

In het onderstaande zullen we onze aandacht richten op hoe de discursieve *War against Terror* in het Bushiaanse discours de Amerikaanse identiteit doorheen antagonismevorming construeert. Tot slot nog een opmerking over de relatie tussen de nationaal populaire wil en de antagonistische Ander. Hoe meer een identiteit wordt opgehangen aan de equivalentiologica, hoe meer de sociale ruimte waarin deze identiteit zich bevindt zal ingedeeld worden in een dichtonomie waarin beide polen mekaars antagonisme zijn. De bestaansredenen van beide identiteiten wordt dan de opheffing van de

antagonistische Andere identiteit omdat deze belet dat de eigen identiteit de sociale ruimte volledig kan determineren. De semantische aspecten van de discursieve strijd tegen *terrorisme*, *het kwade* of *het antagonistische*, waarin gepoogd wordt om het hele *discursieve veld* te domineren, blijkt dan ook uit het onderstaande citaat;

*“After all that has just passed ... it is natural to wonder if America’s future is one of fear. Some speak of an age of terror. I know there are struggles ahead and dangers to face. But **this country will define our times, not be defined by them. As long as the United States of America is determined and strong, this will not be an age of terror, this will be an age of liberty, here and across the world.**”*

Het is vanuit deze motivatie tot totalisering van het discursieve veld, en vanuit de veiligstelling van de eigen identiteit, dat de *nationale populaire wil* zich uitsluitend begint te richten op de opheffing en vernietiging van deze antagonistisch Ander, deze pure manifestatie van het kwade.

3.2.2 ‘War’ against ‘Terror’?

Equivalentieketens hebben niet enkel nood aan een constitutief buiten, er is ook nood aan knooppunten die in staat zijn om de *momenten* en *essence claims* die gearticuleerd worden in een bepaalde identiteit in een relatie tot mekaar te plaatsen. We zullen zien dat we ons pas na de identificatie van deze knooppunten ten volle kunnen richten op de antagonistische identiteiten die geconstrueerd worden in de *Bush doctrine*. Het knooppunt van de equivalentieketen van de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd in het discours gevoerd door George W. Bush, is uiteraard *oorlog*. Een knooppunt is echter ook een lege betekenaar en gezien de materiële gevolgen van oorlogsvoering lijkt het problematisch om dit begrip als een construct, en niet als een referentie op te vatten. In de voorgaande hoofdstukken m.b.t. terrorisme hebben we aangetoond dat bepaalde aspecten van oorlogsvoering als *terroristisch* omschreven kunnen worden en *vice versa*. Hoewel de definiëring van terrorisme problematisch bleef en we niet met een sluitende definitie konden besluiten, wees Noam Chomsky ons erop dat het onderscheid terrorisme / oorlog een kwestie van subjectposities is. Hoe *terrorisme* ook omschreven wordt, het gaat om vormen van geweld die *zij tegen ons* gebruiken, en niet om de vormen van geweld die *wij tegen hen* uitoefenen, deze zijn namelijk legitiem en vallen eerder binnen de categorie *oorlog*. Een lege betekenaar wordt niet gekenmerkt door een gebrek aan betekenis, maar door een *surplus* aan betekenissen. We zullen hieronder zien dat *oorlogsvoering* in de *Bushdoctrine* veel meer inhoudt dan het inzetten van militair geweld;

*“Today, we have launched **a strike on the financial foundation** of the global terror network. Make no mistake about it, I’ve asked our military to be ready for a reason. But the American people must understand **this war on terrorism will be fought on a variety of fronts, in different ways.** The front lines will look different from the wars of the past. So I told the American people we will direct every resource at our command to win the war against terrorists: **every means of diplomacy, every tool of intelligence, every instrument of law enforcement, every financial influence.**” (Bush, 24/09/2001, 1)*

Bovendien hebben we ook reeds gezien dat *being American = fighting terrorism*. Het aantal betekenissen dat wordt toegekend aan de *War against Terror* illustreert dan ook dat het hier wel degelijk om een lege betekenaar gaat. Laten we nu nagaan op welke manier deze betekenaar de rol van knooppunt voor de Amerikaanse identiteit na 11 september vervult. We hebben reeds gezien dat het *eerste schot* van deze oorlog niet door Amerika, maar door de terroristen werd afgevuurd. De discursieve constructie van de aanslagen op 11 september als oorlogsdaden was een noodzakelijke stap om tot de constructie van een equivalentieketen op basis van antagonismen te komen. De gebeurtenissen van 11 september zijn echter de enige acties van de antagonistische Anderen die als *oorlogsdaden* omschreven zullen worden, een noodzakelijke stap om de *War against Terror* te

legitimeren. Het is namelijk de Ander die Amerika in eerste instantie bedreigd heeft, en niet andersom. Interessant is dan ook de analogie die Bush trekt tussen de aanslagen van 11 september en de aanval op *Pearl Harbor*;

“On September 11th, enemies of freedom committed an act of war against our country. Americans have known wars – but for the past 136 years, they have been wars on foreign soil, except for one Sunday in 1941. Americans have known the casualties of war – but not at the center of a great city on a peaceful morning. Americans have known surprise attacks – but never before on thousands of civilians. All of this was brought upon us in a single day, - and night fell on a different world, a world where freedom itself is under attack.” (Bush, 20/09/2001, 2)

Later zou er echter op een heel andere manier gerefereerd worden naar de acties van de terroristen. Zo werden de anthrax brieven omschreven als *acts of terror*, terwijl de pogingen om dit te bestrijden, deel uitmaken van de *war against terror*. In referentie naar de oorlog in Afghanistan die op 26 oktober reeds aan de gang is, spreekt Bush dan ook van een *tweede front*;

“But now we have a second front on this war against terror here at home. We’ve been struck, obviously on September the 11th, and we have been struck again. Anytime anybody puts anthrax in a letter, it’s an act of terror.” (Bush, 26/10/2001, 2)

In tegenstelling tot de aanslagen op 11 september wordt er dus niet verwezen naar biologische of chemische oorlogsvoering. Een stap die niet veel meer moeite in zou houden dan een analogie te trekken tussen het verspreiden van anthrax en bijvoorbeeld de chemische aanvallen van Saddam op Koerdische gebieden. Dit zou niet absurder of rationeler zijn dan de analogie die getrokken wordt tussen Pearl Harbor en de aanslagen op 11 september. De voornaamste reden waarom deze gebeurtenissen *niet* omschreven werden als oorlogsdaden, ligt in het feit dat Amerika haar oorlog niet meer dient te legitimeren. De aanslagen van 11 september werden daarentegen wél omschreven werden als oorlogsdaden omdat dit het moment was waar Amerika in haar vastberadenheid, in haar nationaal populaire wil aangevallen werd. Deze hegemonisch omschreven wil om het kwade te overwinnen, wordt nauw verweven met de Amerikaanse essentie wanneer deze omschreven wordt als *vastberaden*. M.b.t. de kwestie van knooppunten kunnen we nu besluiten dat al de zaken die we tot nu toe gearticuleerd zien in de equivalentieketen van de Amerikaanse identiteit geen inherente relatie tot mekaar dragen, behalve indien geplaatst tegenover een Antagonisme. Deze relatie is een relatie van *oorlog* – maar enkel gezien vanuit de Amerikaanse subjectpositie. Waar het knooppunt van de equivalentieketen opgehangen rond *evil, terror* is, is het knooppunt van de equivalentieketen opgehangen rond de Amerikaanse essentie *oorlog*. Het is dan ook omwille van deze reden dat we de *War against Terror* ook letterlijk kunnen opvatten als de semantische strijd tussen *oorlog* en *terreur* die bijdraagt aan het legen van de betekenis van *beide* termen.

Laten we nu verdergaan met de equivalentieketen die wordt opgehangen rond de antagonistische essentie. Dat deze essentie omschreven wordt als puur, ongemotiveerd, ongelegitimeerd kwaad hebben we reeds gezien. Enkel een dergelijk kwaad dat geen enkel identificatiepunt kan bieden, en wat dus niet geïntegreerd kan worden binnen het bestaande systeem van verschillen waaraan de eigen identiteit is opgehangen, heeft genoeg potentieel om een zuiver antagonisme te zijn. Toch evolueert Bush zijn discours geleidelijk aan in welke sociale identiteiten met dit kwade vereenzelvigd worden. Dit is dan ook misschien wel het punt waar de diachronische aspecten van de vorming van discoursen het duidelijkst naar voren komt in deze analyse.

3.2.2.1 Antagonisme van 11/09/2001 tot 06/11/2001

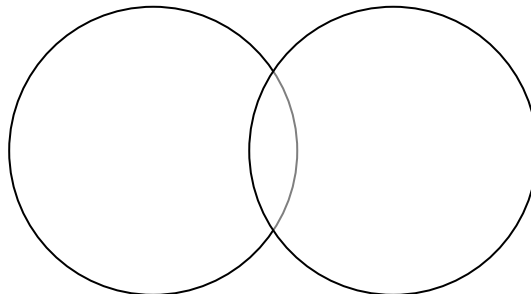
Op basis van het bovenstaande kunnen we de equivalentieketen opgehangen rond de essentie van het kwade met als knooppunt *terror* als volgt omschrijven;

Evil = no religious justification = no political justification = does not represent an ideology = does not represent a legitimate political group = flat evil = terrorists

Het zijn echter niet enkel terroristen die met deze zaken vereenzelvigd worden;

*“We will hold those who are **responsible for the terrorist acts** accountable, and those who **harbor** them. ...holding those who **fund** them, who **harbor** them, who **encourage** them **responsible** for their activities.”* (Bush, 13/09/2001, 2-3).

Al deze zaken worden bijeengehouden door het knooppunt *terreur* en de essentie *evil*. Laten we nagaan wat de gevolgen hiervan zijn voor de nationaal populaire wil. Een schema is hier wel gepast;

In het hierboven geschetste geval is het domein van contestatie niet in die mate uitgebreid dat de *momenten* in de equivalentieketens opgehangen aan de antagonistische identiteiten met mekaar gearticuleerd dienen te worden. Dit is iets wat onvermijdelijk wel gebeurt wanneer het domein van discursieve strijd zich uitbreidt, wat uiteindelijk zou leiden tot de oplossing van de bestaande equivalentieketens, de nood aan een nieuw constitutief buiten, en de oplossing van de expansionistische hegemonische wil. Dit zijn allemaal logische gevolgen van de opheffing van het onderscheid tussen het discursief binnen en buiten. Al deze factoren leiden dan ook onvermijdelijk tot meer ruimte voor de werking van de differentielogica.

In tegenstelling tot het algemene schema dat we hebben uitgelijnd ter illustratie van de discoursstheorie van Laclau en Mouffe, belichten we het discursieve veld hier niet in zijn totaliteit, maar zoals het tot uiting komt in het discours gevoerd door George W. Bush. Dat is dan ook de voornaamste reden waarom we niet spreken van een discursieve strijd in een gemeenschappelijke lege betekenaar. Terreur wordt in dit discours namelijk volledig losgekoppeld van oorlogsvoering en het domein van discursieve strijd situeert zich dan ook voornamelijk tussen deze knooppunten. Gesteld dat de betekenissen van oorlog en terreur problematisch zou worden *binnen* dit discours, is het goed mogelijk dat we een schema krijgen zoals we dat weergegeven hebben aan het einde van het theoretische hoofdstuk omtrent Laclau en Mouffe. Er is echter nog een ander belangrijk punt wat onze aandacht vereist. Net zoals in het algemene schema dat we gelijnd hebben, doet er zich hier een probleem voor m.b.t. twee- en driedimensionaliteit. De knooppunten die we hier aanduiden bevinden zich namelijk zowel in het centrum als op de snijpunten tussen beide identiteiten. De identiteiten zelf bevinden zich echter niet op dezelfde plaats in de zelfde ruimte. Dit is uiteraard een andere verwoording van het probleem van *the impossibility of society* en *de relativiteit van de fixatie van betekenis*.

Dit axioma verklaart dan ook hoe de essentie van de Amerikaanse identiteit uiteindelijk niet ondermijnd wordt en de discursieve strijd zich niet op het gebied van essenties, maar wél op vlak van de nationaal populaire wil voordoet. We hebben namelijk gezien dat de terroristen dan wel worden voorgesteld als vijanden van de *vrijheid* – een lege betekenaar die een hegemonische functie voor de Amerikaanse nationale identiteit vervult – , de Amerikaanse essenties worden stevast als ongenaakbaar gerepresenteerd. Het is pas wanneer het gemeenschappelijke *doel*, de gemeenschappelijke *wil om dit doel te bereiken* – d.i. de overwinning van het kwade – als bereikt gerepresenteerd wordt, dat de bestaande equivalentieketen ondermijnd wordt. De reden vinden we in de bovenstaande paragraaf; de oplossing van de antagonistische Ander impliceert de oplossing van het antagonistische buiten en de oplossing van het knooppunt tussen veel van de lege betekenaars die gearticuleerd worden met de Amerikaanse essentie. Het onvermijdelijke gevolg is een grotere gevoeligheid voor dislocaties door het toenemend drijvende karakter van betekenis – het bestaande systeem van verschillen wordt ondermijnd. Dit is de reden waarom contestatie zich enkel voordoet op vlak van de nationaal populaire wil, maar de Amerikaanse identiteit wel degelijk als bedreigd gerepresenteerd wordt. De ideologische fixatie van betekenis doet zich niet enkel op vlak van *essence claims* maar ook op vlak van *universal claims* voor;

“The world He created is of moral design. ... In every generation, the world has produced enemies of human freedom. They have attacked America, because we are freedom’s home and defender.” (Bush, 14/09/2001, 1-2)

“This not, however, just America’s fight. And what is at stake is *not just America’s freedom*. This is *the world’s fight*. This is *civilization’s fight*. This is the fight of all who believe in *progress and pluralism, tolerance and freedom*.” (Bush, 20/09/2001, 3)

Gezien onze beperkte historische en interdiscursieve aanpak richten we onze aandacht niet op de religieuze discoursen die hoogstwaarschijnlijk een belangrijke rol speelden in de totstandkoming van de *Bush doctrine*. De principes van onze theorievorming kunnen we echter probleemloos blijven toepassen. De absolute fixatie van betekenis, d.i. niet enkel de fixatie van identiteit, maar van heel het wereldgebeuren zien we in beide paragrafen. De relativiteit van subjectposities wordt hier resoluut mee overboord gegooid. De waarheidsclaim die we hier kunnen isoleren is de volgende; *America’s freedom = the world’s freedom = civilization = pluralism, tolerance, freedom*. Deze waarheid wordt bovendien opgehangen aan een transcendent centrum dat een objectieve, referentiële realiteit creëerde waarmee zelfs de identiteit van moraliteit werd gefixeerd. Amerika als *freedom’s home and defender* impliceert dus Amerika in het objectieve centrum van beschaving. Deze fixatie van identiteit / betekenis is enorm verwant aan de moreel superieure subjectpositie van de Amerikaanse PNAC-identiteit. Het is vanuit deze positie dat *universal claims* gemaakt kunnen worden en internationale hegemonische aanspraken gelegitimeerd kunnen worden. Ook in de *Bush doctrine* onderscheidt Amerika zich namelijk van andere naties doorheen de verantwoordelijkheden die met deze positie gepaard gaan. De hieraan gekoppelde wil heeft dan ook universele pretenties;

“This is a nation that’s *determined to defend freedom from any terrorist, anyplace in the world*. This is a *determined nation*, and we’re a strong nation. We’re a nation based upon *fabulous values*.” (Bush, 27/09/2001, 2)

Interessant is hier ook de dubbele betekenis van vrijheid; (1) vrij zijn van gevaar / terrorisme, en (2) vrijheid als ideaal. We hebben ook reeds gezien dat Amerika zich van niet-antagonistische Andere naties onderscheidt in deze vastberadenheid. Het mag dan ook niet verbazen dat de nauwste bondgenoot in het internationale / intertekstuele hegemonisch blok tegen terrorisme /evil, die bondgenoot is die de meeste overeenkomsten vertoont met de nationaal populaire Amerikaanse wil als gearticuleerd door Bush;

*“America has no truer friend than Great Britain. (applause) Once again we are joined together in a great cause – so honoured the British Prime Minister has crossed an ocean to show his **unity of purpose with America**. Thank you for coming, friend. (applause)”* (Bush, 20/09/2001, 1)

Op 20 september wordt de *War against Terror* bovendien sterk uitgebreid, wat sterke implicaties heeft m.b.t. een aantal andere elementen in de equivalentieketen;

“Our war on terror begins with al Qaeda, but it does not end there. It will not end until every terrorist group of global reach has been found, stopped and defeated.”

De nieuwe equivalentieketens kunnen we als volgt samenvatten;

Evil = no religious justification = no political justification = does not represent an ideology = does not represent a legitimate political group = flat evil = terrorists = those who harbor, finance, support, encourage terror = Osama bin Laden = al Qaeda = every terrorist group of global reach = Taliban

Vooraf dit laatste element verdient wel enige verduidelijking. Er is namelijk sprake van een tegenstrijdigheid waardoor een aantal andere momenten gearticuleerd in deze *kwade* identiteit vervangen dienen te worden door andere betekenaars. De articulatie van het Taliban regime met pure kwaadaardigheid impliceert de opheffing van het moment *does not represent an ideology* wat implicaties heeft voor al de andere gearticuleerde elementen. Het mag dan ook niet verbazen dat in de *Freedom at War with Fear* toespraak van 20 september, terrorisme en al Qaeda vereenzelvigd worden met *all the murderous ideologies of the 20th century*. Op deze manier kunnen de betekenaars *no political justification* en *does not represent a legitimate political group* hoewel gewijzigd, blijven bestaan in de equivalentieketen opgebouwd rond het *kwade*;

*“These **terrorists** .... . They stand against us, because we stand in their way. We are not deceived by their pretenses to piety. We have **seen their kind before**. They are the **heirs of all the murderous ideologies of the 20th century**. By sacrificing human life to serve their radical visions – by abandoning every value except the will to power – **they follow in the path of fascism, and Nazism, and totalitarianism**. And they will follow that path all the way, **to where it ends: in history’s unmarked grave of discarded lies**.”* (Bush, 20/09/2001, 3)

Zowel fascisme, Nazisme als totalitarisme kunnen hierdoor in equivalentie met terreur worden geplaatst. De Amerikaanse subjectpositie zoals we die reeds belicht hebben maakt het dan ook mogelijk om deze ideologieën als *leugens*, als anti-waarheden, als anti-Amerikaans te bestempelen. Daarnaast wordt de terrorist geschetst als;

*“ ... an enemy has emerged that **rejects every limit of law, morality and religion**. The terrorists have no true home in any country or culture, or faith. They dwell in dark corners of earth,. And there, we will find them.”* (Bush, 11/10/2001, 1)

Interessant is ook het feit dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen het Taliban regime, en het Afghaanse volk;

*“We have **no issue and no anger toward the citizens of Afghanistan**. We have obviously serious problems with the Taliban government.”*

In het theoretisch kader omtrent terrorisme en oorlogsvoering hebben we gezien dat ook dit een stap is in de morele legitimatie die gevoerd wordt in het licht van de strijd tegen een ontmenselijkte vijand.

De vernieuwde equivalentieketen opgehangen rond de essentie van het *kwade* kan dan ook aangevuld worden met de volgende *momenten*;

Evil = *no religious justification* = *no political justification* = *does not represent a legitimate political group* = *flat evil* = *terrorists* = *those who harbor, finance, support, encourage terror* = Osama bin Laden = al Qaeda = every terrorist group of global reach = Taliban = ***not the Afghan people*** = ***heirs of all the murderous ideologies of the 20th century*** = ***enemy that rejects every limit of law, morality and religion***

Het is dan ook in dit laatste element dat het ware antagonisme schuilt; het gebrek aan respect voor de bestaande *grenzen* van de bestaande discursieve Amerikaanse orde en identiteit. Laten we tot slot nagaan hoe deze ‘War’ against ‘Terror’ geportretteerd wordt in de periode tot 6 november. Zoals we reeds weten werd deze oorlog omschreven als een oorlog die op een verscheidenheid aan fronten wordt uitgevochten. Er zijn echter nog meer verschillen;

“*This war will not be like the war against Iraq a decade ago , with a decisive liberation of territory and a swift conclusion. It will not look like the air war above Kosovo two years ago, where no ground troops were used and not a single American was lost in combat. ... Every nation, in every region has a decision to make. Either you are with us, or you are with the terrorists.*” (Bush, 20/09/2001, 3)

De dictionomische gevolgen van de equivalentielogica worden hier nogmaals geaccentueerd. Met deze laatste uitspraak wordt het discursieve strijdtoneel van ‘War’ against ‘Terror’ naar het hele discursieve veld geprojecteerd. Immers; *the world is of moral design*. Maar hoewel de wereld een dictionomisch moreel strijdtoneel schijnt te zijn, is het nog steeds Amerika dat zich van anderen differentieert in haar *klare blik, haar vastberadenheid* en de hieraan gekoppelde verantwoordelijkheidspositie van morele superioriteit. Gezien al deze mechanismen kunnen we in een van de meest centrale waarheidsclaims uit het discours van George W. Bush een dubbele waarheid zien; “*out of evil can come great good*” (Bush, 8/11/2001, 1).

Deze nieuwe dictionomie impliceert echter ook een verschuiving van de vroegere machtsverhoudingen. Het gaat hier om de eerste oorlog van de 21ste eeuw die een manifestatie is van de nieuwe wereldorde die zich uit in de coalitievorming. Vooral m.b.t. Rusland is president Bush dan ook heel expliciet;

“*President Putin .... Was very forthcoming in his willingness to work closely with the United States to battle terrorism... I found him to be a person who ... understands the vision that we’ve entered into a new conflict in the 21st century ... he understands the Cold War is over. We can cooperate in the battle against terrorism*” (Bush, 24/09/2001, 3)

Een andere reden waarom het interessant is om de positie van Rusland in dit alles te belichten, is het feit dat de semantische strijd tussen terrorisme en andere vormen van geweld zeer duidelijk is a.d.h.v. de Tsjetjeense kwestie. Bush is dan ook uitermate voorzichtig wanneer hem gevraagd wordt of zijn houding t.a.v. deze problematiek enigszins veranderd is sinds 11 september. Hij kiest er uiteindelijk voor om de Tsjetjeense rebellen niet op te nemen in de antagonistische equivalentieketen;

“*As you heard me say, that our initial phase of the war on terrorism is against the al Qaeda organization. And we do believe there are some al Qaeda folks in Chechnya. However, I do believe it’s very important for President Putin to deal with the Chechen minority in this country with respect. ... And so I would hope that the Russian President, while dealing with the al Qaeda organization, also respects minority rights within his country.*”

Het is hier niet de bedoeling om de coalitievorming m.b.t. de *War against Terror* ten volle te belichten. Het is echter wel nuttig om kort een overzicht te bieden van de landen die zich op verschillende manieren in de coalitievorming hebben ingeschreven;

*“Today, **NATO nations** are acting together in a broad campaign against terror. **Britain** is side by side with us in Afghanistan. .... **Russia** is haring intelligence and offering strong diplomatic support. ... **Japan and Korea** are offering logistical and other support. I had a great conversation with Jiang Zemin of **China** about his desire to join us in fighting terrorist activities. Military forces from **Australia and New Zealand** are standing by to assist in combat roles if needed. In the Middle East, many nations including **Jordan, Egypt and Saudi Arabia** are offering law enforcement, intelligence and other cooperation. **In short**; many nations understand what NATO expressed, that **an attack on us is really an attack on legitimate governments and on freedom.** (Bush, 10/10/2001, 1)*

Deze laatste stelling is een rode lijn doorheen heel het Bush discours, maar kunnen we nog verder benadrukken door de manier waarop de aanslagen symbolisch opgevat worden;

*“In **New York**, the terrorists chose as their target a **symbol of America’s freedom and confidence.** Here (Pentagon) **they struck a symbol of our strength in the world.** And the attack on the Pentagon, on that day, was more symbolic than they knew. It was on another **September 11th – September 11th 1941** – that construction on this building first began. America was just then awakening to another menace: the Nazi terror in Europe.” (Bush, 11/10/2001, 1)*

3.2.2.2 Antagonisme van 06/11/2001 tot aan de voltooiing van de *Bush Doctrine*

Op 6 november verschijnt er een betekenaar die later van groot belang zou blijken in de verdere uitbreiding van de equivalentieketen rond *evil*, het betreft de *weapons of mass destruction*. Het is hier namelijk de eerste keer dat er een verband wordt gelegd tussen massavernietigingswapens en terrorisme;

*“Al Qaeda operates in more than 60 nations, including some in Central and Eastern Europe. These terrorist groups seek to destabilize entire nations and regions. **They are seeking chemical, biological and nuclear weapons.** Given the means, our enemies would be a threat to every nation and, eventually, to civilization itself. So we’re determined to fight this evil, and fight until we’re rid of it. **We will not wait for the authors of mass murder to gain the weapons of mass destruction.**” (Bush, 06/11/2001, 1)*

De betekenaar *massavernietigingswapens* is van fundamenteel belang gebleken voor de uitbreiding van de equivalentieketen opgehangen rond de essentie *evil*. Aangezien er reeds een relatie van equivalentie bestaat tussen al Qaeda en het Taliban regime, is het ook mogelijk om andere regimes in deze keten op te nemen;

“If afghanistan or if the Taliban had a weapon that was able to deliver a weapon of mass destruction, we might be talking a little different tune about our progress against al Qaeda than we are today.”

Het is inderdaad een terechte en logische stap om een verband te leggen tussen massavernietigingswapens en terroristische aanslagen op de schaal van 11 september. Wat dit verband echter ook mogelijk maakt, is de constructie van wat Bush later *the axis of evil* zou noemen. Deze as is uiteindelijk niet meer dan een antagonistisch buiten dat rechtstreeks gekoppeld kan worden aan de

andere manifestaties van het kwade. Dat is dan ook iets wat zeer duidelijk gebeurt, het bestaande discours omtrent de antagonistische Ander biedt namelijk een platform om ook andere naties dan Afghanistan in de equivalentieketen van het kwade te rijgen. In dit opzicht is de *axis of evil* niet meer dan een andere manifestatie van het antagonistisch buiten. Een buiten dat zich van terrorisme onderscheidt in het feit dat er een ruimtelijke grens te trekken valt, maar op alle andere niveaus perfect met de kwaadaardige antagonistische essenties vereenzelvigd kan worden. De hegemonische wil om het kwade te overwinnen in de manifestatie van terrorisme, richt zich nu ook specifiek op manifestaties van het kwade in *regimes*. Vooral m.b.t. Noord-Korea bestaat het verband tussen terrorisme en het kwade enkel doorheen een referentie aan massavernietigingswapens;

*“Our second goal is to prevent regimes that sponsor terror from threatening America or our friends and allies with weapons of mass destruction. Some of **these regimes** have been pretty quiet since September the 11th. But we know their true nature ...North Korea is a regime arming with weapons of mass destruction ... Iran aggressively pursues these weapons and exports terror ...Iraq continues to flaunt its hostility toward America and to support terror. ... States like these, and their terrorist allies, constitute an axis of evil, arming to threaten the peace of the world.”* (Bush, 29/01/2002, 2)

Dat het beschikken over massavernietigingswapens geen noodzakelijke vereiste is om tot een antagonisme te komen is logisch maar wordt hier absoluut miskend. Het gevolg van het articuleren van deze landen als doel van de nationaal populaire wil om het kwade in de wereld te overwinnen, is de potentiële toepassing van de machtsmechanismen die men ook kan inschakelen in de oorlog tegen terrorisme. Dezelfde subjectposities en dezelfde *power / knowledge* mechanismen kunnen bijgevolg gelegitimeerd in werking reden. Dat is dan ook de kracht van een discours dat het kwade en niet terrorisme als een essentie opvat – het biedt veel mogelijkheden tot uitbreiding van de antagonistische equivalentieketen.

Al de andere aspecten van het discours gevoerd door Bush blijven doorheen de uitbreiding van deze keten redelijk ongewijzigd in hun betekenis. Wat William Kristol aan het begin van dit hoofdstuk de *Bush Doctrine* noemde is nu verduidelijkt, en we zullen dan ook verdergaan met de vergelijking van het PNAC-discours met het discours van George W. Bush.

3.3 Op zoek naar overeenkomsten tussen de PNAC- en de Bush Doctrines voor en na 11 september

Het onderstaande is ingedeeld in twee subhoofdstukken. Het eerste subhoofdstuk zal op basis van de reeds verworven kennis een vergelijking opstellen tussen beide doctrines; (1) Het PNAC discours zoals gevoerd voor 11 september 2001, en (2) het Bush discours gevoerd na deze datum. In het daaropvolgende hoofdstuk kunnen we nagaan op welke wijze, welke elementen van de Bush doctrine geïntegreerd worden in het PNAC-discours. We zullen niet onderzoeken of er ook in de andere richting sprake is van wisselwerking omdat we onvoldoende gegevens hebben om een dergelijk verband te staven. Een dergelijke wisselwerking kunnen we echter ook niet uitsluiten.

3.3.1 Een Vergelijking op Basis van de Reeds Verworven Kennis

Zowel het PNAC discours als de Bush doctrine zijn sterk gericht op de fixatie van de Amerikaanse nationale identiteit en op de sluiting van het discursieve veld in het algemeen. Om de ideologische aard van deze discoursen aan te tonen zijn we dan ook op zoek gegaan naar de mechanismen die gericht zijn op de fixatie van betekenis en identiteit. Met dit als doelstelling hebben we in zowel de toespraken van Bush als in de documenten van PNAC, *essentieclaims*, *universal claims*, de *equivalentiologica* en de *differentiologica*, *lege betekenaars* en *knooppunten* trachten te achterhalen.

Hoewel in beide discoursen de equivalentiologica dominant is, is er in het PNAC discours voor 11 september geen ruimte voor antagonismevorming. De voornaamste struikelblok hiervoor is datgene wat we geïdentificeerd hebben als de discursieve constructie van een *utopie réalisé*. Dit komt op hetzelfde neer als de constructie van een reeds verwezenlijkte mythe. Desalniettemin is er wel degelijk sprake van een enorm *gebrek*, een gebrek dat zich echter in de eerste instantie gemanifesteerd zal zien in de equivalentietekenen van de *21st century realities* – anders zouden we immers niet van mythevorming kunnen spreken. Het is in de reeds verwezenlijkte mythe van de *Pax Americana* waarin de Amerikaanse identiteit volledig tot bloei kan komen. Het gaat hier om een vrede die eenduidig gebaseerd wordt op *a secure foundation of unquestioned US military pre-eminence*. Hiermee is er dan ook een duidelijk verband tussen militaire dominantie en de Amerikaanse identiteit. De equivalentietekenen die in dit discours geconstrueerd wordt ziet er als volgt uit;

*Amerika = essential **defender** of today's global security order = **only superpower** (military, economy, technology) = **head/leader** of system of alliances witch includes leading democratic powers = **the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights** = **origin of security, democratic freedoms and individual political rights***

We hebben vastgesteld dat de hegemonische aanspraken nergens duidelijker zijn dan daar waar de grens tussen *essence* en *universal claims* volledig vervaagt. Door Amerika ook gelijk te stellen met de ultieme garantie voor vrijheid, veiligheid en politieke rechten, wordt het unipolaire wereldbeeld van *The Project for the New American Century* ook moreel gelegitimeerd. De waarheidsclaim die we uit dit alles kunnen afleiden luidt; militaire superioriteit = morele superioriteit. Dit wordt het duidelijkst wanneer de Amerikaanse subjectpositie doorheen de *essence claims* van Amerika als de ultieme verdediger van de globale wereldorde, leider van een systeem van democratische allianties en ultieme garantie en oorsprong voor veiligheid, vrijheid en politieke rechten, gebonden wordt aan een positie van globale verantwoordelijkheden.

Het constitutieve buiten van de Amerikaanse identiteit manifesteert zich in dit discours doorheen het concept van de *American security parameter*. Het stopt namelijk daar waar Amerikaanse troepen geen voldoende inbreng hebben in de vrijwaring van een Amerikaanse vrede die *uniquely friendly to American interests and ideals* is. Deze veiligheidsparameter is bij gebrek aan een antagonistische Ander echter redelijk zwak. Door de representatie van het wereldgebeuren als *unipolair*, verplaatst deze parameter zich namelijk verder naar buiten, maar ontstaat er bij gebrek aan antagonismevorming ook meer ruimte voor de werking van de differentiologica. Dat deze logica niet in werking treedt is een gevolg van de complexe constructie van de *Pax Americana* als een reeds verwezenlijkte mythe. De Amerikaanse identiteit wordt niet gedifferentieerd van haar constitutieve buiten op basis van één, maar op basis van drie equivalentietekenen die opgehangen zijn aan de knooppunten *unipolar world*, *bipolar world*, en *21st century realities*. Gebrek en gevaar manifesteren zich dan niet in het heden, maar worden geprojecteerd naar dit laatste knooppunt. In het (in 2000) unipolaire systeem kan er echter enkel sprake zijn van risico en niet van gevaar, van tegenstanders en niet van fundamentele vijanden. Aangezien de *Pax Americana* als reeds gerealiseerd wordt gerepresenteerd, kan de Ander slechts Antagonistisch zijn in een ander tijdsbestek. Dit levert uiteraard problemen op voor het hegemonisch potentieel van het PNAC discours. Desalniettemin werd de Amerikaanse identiteit sterk gemoraliseerd en gemilitariseerd waardoor de grenzen tussen doel, middelen, en oorzaken sterk vervaagden, en er enorm veel ruimte ontstond voor pragmatisch unilateralisme. Tot slot dienen we nog op te merken dat *terreur* geen noemenswaardige rol speelde in deze doctrine. Laten we nu de vergelijking trekken met de Amerikaanse identiteit zoals ze door George W. Bush gearticuleerd werd;

*Amerika (Bush) = **freedom's home and defender** = **too great a nation to allow the evil-doers to affect our soul and spirit** = **common ideals and common values** = **determinate and stands firm** = **good***

Amerika (PNAC) = *essential defender of today's global security order* = *only superpower (military, economy, technology)* = *head/leader of system of alliances witch includes leading democratic powers* = *the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights* = *origin of security, democratic freedoms and individual political rights*

Hoewel de equivalentieketens op het eerste zicht sterk verschillen is er een element van het Bushiaanse discours dat van fundamenteel belang is in deze vergelijking. Het betreft de nationaal populaire, hegemonische wil die Bush zo vaak in zijn toespraken articuleert. In de voltooide *Bush doctrine* is deze wil er dan wel nog steeds op gericht om het kwade te overwinnen, het kwade manifesteert zich nu niet enkel meer in de terrorist en in degenen die hem helpen, maar ook in regimes die actief op zoek gaan naar massavernietigingswapens. Gezien de vele betekenissen die aan de term *terreur* worden toegekend, kan deze term ongestoord als knooppunt in de equivalentieketen van het kwade blijven bestaan. De subjectpositie van morele / militaire verantwoordelijkheden t.a.v. de rest van de wereld vinden we hierdoor niet alleen in het discours van PNAC, maar ook in het discours van George W. Bush terug. Enkel de manier waarop deze positie geconstrueerd wordt verschilt redelijk sterk.

In de *Bush doctrine* is de Amerikaanse identiteit namelijk in veel mindere mate opgehangen aan een alomtegenwoordige militaire aanwezigheid en in veel sterkere mate aan de lege betekenaars vrijheid, pluralisme, tolerantie etc. . Vooral vrijheid is zeer centraal in deze Amerikaanse identiteitsconstructie. Hoewel erkend wordt dat deze waarden niet *uitsluitend* Amerikaans zijn, is er wel degelijk sprake van een zekere unipolariteit; Amerika als *freedom's home and defender*. Net zoals in het PNAC discours is het doorheen een aantal *universal claims* dat Amerika een subjectpositie van morele superioriteit en globale verantwoordelijkheden verwerft. Vrijheid en gerechtigheid worden namelijk gerepresenteerd als *unchanging for all people everywhere*. Het is in dit licht dat de volgende uitspraak gelezen moet worden;

“But our responsibility to history is already clear: to answer these attacks and rid the world of evil. Our purpose as a nation is firm.” (Bush, 14/09/2001, 1)

Hoewel deze subjectpositie een militaire respons legitimeert, is het militaire niet op dezelfde manier doorheen *essence claims* verbonden aan de Amerikaanse identiteit zoals dat het geval is in het PNAC discours. Dat wil echter niet zeggen dat *oorlog* geen belangrijke rol speelt in de manier waarop de Amerikaanse identiteit door Bush geconstrueerd wordt. Integendeel; *oorlog* vormt het knooppunt in de antagonistische relatie die de Amerikaanse identiteit plaatst t.a.v. een onafhankelijk bestaand *kwaad*.

Dit is dan ook een tweede groot verschilpunt met het PNAC discours; de aanwezigheid van antagonistische Anderen. De identiteitsconstructie die bijgevolg plaatsvindt is veel klassieker dan in het eerder onderzochte discours. Er wordt namelijk een subjectpositie ingenomen t.a.v. het voormalige risico van terrorisme; er is sprake van gevaar. Dit gevaar contesteert echter in de eerste plaats de nationaal populaire wil, en niet zozeer de Amerikaanse *essence claims* in het algemeen die als ongenaakbaar worden gerepresenteerd. Dat is ook logisch gezien het feit dat de aanwezigheid van de antagonistische Ander een fundamentele stap is in de fixatie van de eigen identiteit. Het sterke punt van de constructie van *evil* als een onafhankelijk bestaande essentie, is het feit dat dit kwade zich bijgevolg kan manifesteren in een uiteenlopend scala van gedaanten. Gevaar kan zich dan in verschillende vormen voordoen. Er is echter ook een knooppunt vereist om deze verschillende identiteiten met mekaar te articuleren, en zoals we gezien hebben is *terreur* hier een zeer geschikte term voor. Aangezien de antagonistische Ander niet alleen wordt opgevat als een bedreiging van de nationaal populaire wil, maar als een bedreiging voor de *universal claims* die met de eigen identiteit gearticuleerd worden, wordt de hele wereld in de ogen van deze identiteit een hegemonisch strijdtoneel. *“The world He created is of moral design”* (Bush, 14/09/2001, 1-2), immers;

America's freedom = the world's freedom = civilization = pluralism, tolerance, freedom

Het is in deze context dat we wel degelijk structurele inhoudelijke overeenkomsten met het PNAC discours kunnen waarnemen die leiden tot een subjectpositie die globale militaire interventie kan legitimeren. Hierbij dienen we wel op te merken dat Bush de *War against Terror* ziet als een oorlog die op een verscheidenheid van fronten gevochten dient te worden. Hoewel er dus verschillen zijn in de Amerikaanse identiteiten zoals gearticuleerd in beide discoursen, zijn het in eerste instantie de identiteitsmechanismen, en niet de daaraan verbonden subjectposities die verschillen.

Een ander belangrijk punt wat in deze vergelijking om onze aandacht vraagt is de kwestie van het constitutieve buiten. Waar dit buiten in de PNAC doctrine gelijk loopt met de Amerikaanse veiligheidsparameter, loopt het constitutieve buiten in de Bush doctrine gelijk met de rechtstreekse confrontatie met het kwade aan de fronten die Bush als volgt identificeert; (1) een financieel front tegen de financiering van terrorisme, (2) een militair front tegen degenen die terrorisme verdedigen of ondersteunen, (3) een diplomatiek front doorheen coalitievorming tegen terrorisme, en (4) een binnenlands front in de bestrijding van o.a. de Antrax aanslagen. Het gaat dus wel degelijk om een globale oorlog tegen het terrorisme en een equivalentiologica die ook het internationale discursieve veld tracht op te splitsen in één enkele dichotomie van *America versus Evil* of '*War against Terror*'. Militaire aanwezigheid is echter geen noodzakelijk voorwaarde ter opname in het constitutieve *binnen*, waar dat in het PNAC discours wel duidelijk het geval is. Met de constructie van het *kwade* is er bovendien geen sprake meer van een *unipolaire* wereld. Hoewel Amerika zich nog steeds binnen het centrum van de *beschaafde* wereld bevindt, is de wereld nu opgesplitst in een discursieve tweestrijd van beschaving versus haar antagonisme. Hiermee hebben we de voornaamste overeenkomsten en verschilpunten belicht, en sluiten we deze vergelijking af. In het onderstaande zullen we nagaan of, en op welke wijze PNAC het Bushiaanse discours m.b.t. de *War on Terror* met haar eigen discours articuleert.

3.3.2 Naar een Integratie?

We zullen dit laatste subhoofdstuk beginnen met de vraag of de aanslagen van 11 september al dan niet een dislocatie betekenden voor de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd in het PNAC discours voor 11 september.

*Amerika = essential **defender** of today's global security order = only superpower (military, economy, technology) = **head/leader** of system of alliances witch includes leading democratic powers = **the final guarantee of security, democratic freedoms and individual political rights** = **origin of security, democratic freedoms and individual political rights***

Er zijn alvast twee zaken in deze equivalentieketen waarvan we op zijn minst kunnen zeggen dat er sprake van contestatie is. Het betreft de rol van Amerika als *verdediger* van de huidige wereldorde en Amerika als garantie van veiligheid. Toch doen de aanslagen op zich niet erg veel af aan deze *essence claims*; de echte dislocatie doet zich voor op vlak van de representatie van het *wereldsysteem* als een unipolair gegeven, d.i. een situatie waarin Amerika niet rechtstreeks bedreigd wordt en zichzelf slechts in de status van risico bevindt. Deze unipolaire representatie van het wereldgebeuren was in belangrijke mate opgehangen aan de gerealiseerde mythische *Pax Americana* waarvan het constitutieve buiten gelijk liep met de Amerikaanse veiligheidsparameter. Alle gebrek werd geprojecteerd naar het knooppunt van de *21st century realities*, waardoor Bush zijn omschrijving van de *War against Terror* als de eerste oorlog van de 21ste eeuw met open armen door PNAC ontvangen werd. In de eerste brief van PNAC aan president Bush zien we dan ook hoe alvast een eerste poging wordt ondernomen om beide discoursen met mekaar te articuleren;

“In order to carry out this ‘first war of the 21st century’ successfully, and in order, as you have said to do future ‘generations a favor by coming together and whipping terrorism’, we believe the following steps are necessary parts of a comprehensive strategy” (PNAC, 20/09/2001, 1)

Aangezien we ons nu ook effectief in de 21ste eeuw bevinden en er een discours voor handen waarin er een antagonistische vijand bestaat die een gevaar vormt voor de Amerikaanse identiteit, is de idee van de *Pax Americana* als een reeds bereikte utopie compleet gediscloceerd. Dat geldt echter niet voor de idee van de *American security parameter*. Zoals we namelijk gezien hebben heeft deze niets te maken met effectieve veiligheid, maar enkel met de globale manifestatie van Amerikaanse militaire macht. De Amerikaanse veiligheidsparameter is dan ook redelijk ongevoelig voor manifestaties van geweldsuitoefening. Rearticulatie is met andere woorden vereist, en dat is ook precies wat we kunnen waarnemen in het defensiediscours van PNAC na 11 september. Veel van deze rearticulatie impliceert het articuleren van elementen uit de *Bush doctrine* na 11 september met het discours van PNAC als gevoerd voor deze aanslagen. Op deze manier wint het PNAC discours immers aan kracht;

“Mr President in that (State of the Union) address, you put forth a most compelling vision of a world at peace, free from the threat of terrorism, where freedom flourishes. The strength of that vision lies in its moral clarity and consistency.” (PNAC, 03/04/2002, 2)

Het verband tussen interne discursieve consistentie en morele eenduidigheid is uiteraard niet toevallig. Hoe sluitender – of efficiënter – een discours is in de totalisatie van het discursieve veld, hoe coherenter de *waarheidsclaims* van dit discours zullen zijn bij gebrek aan contestatie. Er is echter niet enkel sprake van integratie. Zoals we zullen zien worden er ook kritieken en problematische of tegenstrijdige aanbevelingen gemaakt m.b.t. de *War on Terror*. Deze kritieken worden echter voornamelijk geuit door individuele bestuursleden en worden niet steeds ondertekend door een veelheid aan PNAC leden. De algemene tendens is echter een hoge graad van verzoening met de Bush Doctrine.

3.3.2.1 Antagonisme verwelkomd in het PNAC discours

Hoewel president Bush pas in de *State of the Union 2002* een verband legde tussen terrorisme en Irak, is PNAC veel vroeger begonnen aan de constructie van deze equivalentieketen. De keten is echter uitgebreider dan dat;

“... We agree that a key goal ... should be to capture or kill Osama bin Laden ... we support military action in Afghanistan. It may be that the Iraqi government provided assistance in some form to the recent attack on the United States. But even if evidence does not link Iraq directly to the attack, any strategy aiming at the eradication of terrorism and its sponsors must include a determined effort to remove Saddam Hussein from power in Iraq. Failure .... Will constitute an early and perhaps decisive surrender in the war on international terrorism. Hezbollah is one of the leading terrorist organizations in the world. ...the administration should demand that Iran and Syria immediately cease all military, financial and political support .... Should Iran and Syria refuse to comply, the administration should consider appropriate measures of retaliation ... . Until the Palestinian Authority moves against terror the United States should provide nit no further assistance.”(PNAC, 20/09/2001, 1-2)

Dat al deze politieke actoren in equivalentie met terrorisme worden geplaatst, impliceert echter nog niet dat terrorisme als antagonistisch wordt opgevat. Opvallend is hier wel het feit dat er nergens in deze reactie op het discours gevoerd door Bush, wordt gerefereerd naar *evil*. Het is dan ook niet zozeer de overwinning op het kwade, maar de overwinning op terrorisme die centraal staat in het PNAC discours. Het lijkt in daarom eerste instantie *terrorisme*, en niet *evil* dat de functie van essentie

krijgt toegewezen in deze equivalentieketen. Of dit na een verder onderzoek naar dit discours nog geldt zullen we trachten na te gaan;

Terror(ism) = Osama bin Laden = Afghanistan = Iraqi Government = Hezbollah = Iran and Syria if supporting Hezbollah = Palestinian Authority

Desalniettemin gaat het hier wel degelijk om een antagonistische equivalentieketen, die de Amerikaanse identiteit opgehangen aan de gedислоceerde *Pax Americana* sterk bedreigt. Ook in dit discours blijven de referenties aan Pearl Harbor niet uit. Maar wat nog veel treffender is, is het feit dat er reeds in *Rebuilding America's Defenses* er gewezen werd op de gevolgen van een dergelijke aanval. In dit document wordt er tweemaal verwezen naar een dergelijke gebeurtenis als het onvermijdelijke gevolg van het gebrek in de militaire begroting voor de luchtmacht en de zeemacht in de 21st century realities;

“Further, the process of transformation, even if it brings revolutionary change, is likely to be a long one, absent some catastrophic and catalysing event – like a new Pearl Harbor.” (PNAC, 2000, 51)

“Absent a rigorous program of experimentation to investigate the nature of the revolution in military affairs as it applies to war at sea, the Navy might face a future pearl Harbor – as unprepared for war in the post-carrier era as it was unprepared for war at the dawn of the carrier age” (PNAC, 2000, 67)

“There is no avoiding the war we are in today, any more than we could have avoided world war after our fleet was bombed at Pearl Harbor.” (Kristol, 26/10/2001, 1)

Hier zijn toch wel enige opmerkingen gewenst. De eerste twee citaten zijn namelijk afkomstig uit *Rebuilding America's Defenses* en zijn dus een onderdeel van een argumentatie voor een drastische stijging in defensie uitgaven ter vrijwaring en uitbreiding van de mythische *Pax Americana* doorheen de uitbreiding van de *American Security Parameter*. Deze uitbreiding is met andere woorden een poging ter vrijwaring van de Amerikaanse identiteit én ter fixatie van heel het discursieve veld dat zich buiten de grenzen van het constitutieve binnen bevindt. In een dergelijke argumentatie is de vergelijking van de aanslagen van 11 september met *Pearl Harbor* strategisch zeer wenselijk; het gaat dan namelijk om een catastrofische maar tegelijkertijd katalyserende gebeurtenis in het licht van de uitbouw van de Amerikaanse identiteit zoals die in het PNAC discours voor 11 september geconstrueerd werd. De reden waarom een militaire respons niet kan uitblijven vinden we dan ook niet zozeer in een objectieve defensielogica, maar in de Amerikaanse identiteit opgehangen aan wereldwijde militaire aanwezigheid. Bij dit alles dienen we echter wel duidelijk te maken dat de *Pax Americana* niet langer een gerealiseerde utopie is. Zoals we gezien hebben is heel deze idee gedислоceerd, en is een nieuwe articulatie vereist om te vermijden dat de andere momenten die gearticuleerd worden met de Amerikaanse identiteit ook zouden gaan drijven. Laten we dan ook nagaan wat er gebeurde met de restanten van deze bijzondere mythevorming. Een nieuw hegemonisch project dient namelijk gearticuleerd te worden met de Amerikaanse identiteit. Sommige van de momenten gearticuleerd in dit discours zijn duidelijk afkomstig uit het discours van George W. Bush, maar op andere punten blijft de PNAC doctrine verrassend ongewijzigd. We kunnen in alle geval reeds besluiten dat het antagonisme dat zich voordoet in de vorm van een *War on Terror* sterk verwelkomd wordt in het PNAC discours.

3.3.2.2 PNAC naar een (ver)nieuw(d) hegemonisch project ?

Een van de grootste wijzigingen die zich voordeed in het PNAC discours na 11 september is het feit dat er opvallend meer gesproken wordt over lege betekenaars als vrijheid, en democratie . In het

discours gevoerd voor 11 september werd er steeds gesproken over *american interests and ideals* alsof idealen en belangen onlosmakelijk met mekaar verbonden waren – wat hier ook effectief het geval was. Het grootste ideaal was namelijk een vrijwaring en uitbreiding van de *American security parameter*. En aangezien de belangen bijna altijd gerepresenteerd werden als veiligheidsbelangen leek het er sterk op dat de Amerikaanse belangen niet meer betekenden dan de expansie van het ideaal van de reeds verwezenlijkte *Pax Americana*, en andersom. De toenemende aandacht die na 11 september besteed wordt aan o.a. *vrijheid* is dan ook hoogstwaarschijnlijk een gevolg van de articulatie van *freedom's home and defender* in de equivalentieketen van de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd in het PNAC discours. Hoewel deze lege betekenaars reeds in de *Statement of Principles* aangehaald werden, hebben we er in de voorgaande analyse op gewezen dat de Amerikaanse morele superioriteits- en verantwoordelijkheidspositie niet voortvloeit uit deze waarden *an sich*, maar uit de essentieclaims die wijzen op de militaire dominantie van de VS. In het PNAC discours voor 11 september staat militaire superioriteit namelijk gelijk met morele superioriteit. We kunnen hieronder vaststellen dat Amerika als de *essential defender of today's global security order* dan wel niet gedислоceerd, maar in alle geval toch wel gecontesteerd werd door de gebeurtenissen van 11 september. Dit maakte dat de rol van vrijheid en democratie als aangehaald in de *Statement of Principles* opnieuw sterker naar voren komt. De kwestie van veiligheidsbelangen blijft echter eveneens bestaan;

“Our task , in this ‘decisive decade in the history of liberty’, is to promote the principles of liberty and justice around the world – including the Islamic world.” (Kristol, 31/01/2002, 2)

“... now we are caught in a campaign in Afghanistan and, in time a larger war in the Persian Gulf that demands the sustained projection of land forces in large numbers. Unless we bolster American land power – and begin to do so now, in time to make a difference- we may deprive ourselves of the capabilities needed to win this war on terrorism decisively and without putting our other security interests in the world at risk.”

Met deze laatste paragraaf die de Amerikaanse veiligheidsbelangen opnieuw gelijkstelt met Amerikaanse militaire aanwezigheid en potentieel, worden we dan ook gewezen op het feit dat de idee van de Amerikaanse veiligheidsparameter alles behalve verdwenen is. In tegenstelling tot de *Pax Americana* is dit concept namelijk niet fundamenteel ondermijnd door de gebeurtenissen van 11 september. Het constitutieve buiten is zelfs versterkt, en meer dan ooit gericht op militaire aanwezigheid en expansie. De onderstaande citaten getuigen dan ook van de continuïteit die we terugvinden in het neoconservatieve defensiediscours;

“A serious and victorious war on terrorism will require a large increase in defence spending. Fighting this war may well require the United States to engage a well-armed foe, and will also require that we remain capable of defending our interests elsewhere in the world. ... Diplomatic efforts will be required ... Economic and financial tools ... will have to be used. ... However, in our judgement the steps outlined above constitute the minimum necessary ... . (PNAC, 20/09/2001, 2)

“As the president has explained, this war will have many components. But American military power is the most important.” (Kristol, 26/10/2001, 1)

Het is echter nog voorbarig om de vernieuwde equivalentieketen opgehangen rond de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd in het PNAC discours te belichten. Laten we ons eerst nog wat meer bezighouden met hoe het (ver)nieuw(d)e hegemonische project van *The Project for the New American Century* eruit ziet. Vervolgens zullen we de equivalentieketen en het bijhorende knooppunt trachten te identificeren zoals deze gearticuleerd werden in het PNAC discours na 11 september. Om een correct beeld te verkrijgen van dit al dan niet nieuwe hegemonische project, moeten we echter nagaan wat het knooppunt is dat de equivalentieketen van het antagonistische buiten bij mekaar houdt.

“What links Osama bin Laden, Saddam Hussein, and the mullahs in Tehran is a common hatred of America and a desire to drive America out of the region. President Bush wishes to promote the principles of liberty and justice especially in the Islamic world.” (Kristol, 07/02/2002, 3)

We zien hier duidelijk dat de term *terrorisme* geenszins dezelfde rol vervult als in het discours gevoerd door George W. Bush. PNAC bouwt ongegeneerd verder op de Bush doctrine zoals ze op 29 januari 2002 werd gepresenteerd. Wanneer Kristol een zeer significant citaat uit deze *State of the Union* toespraak aanhaalt, plaatst hij hier een relevante bedenking bij;

“And then, in the most significant sentence spoken by an American president in almost 20 years: ‘The United States of America will not permit the world’s most dangerous regimes to threaten us with the world’s most destructive weapons’. It’s worth noticing that the word ‘terrorism’ entirely disappeared from this, the climatic paragraph of the speech. Of course, ... a nexus of terror and weapons of mass destruction exists. Still, this second aspect of the war on terror goes beyond terror.” (Kristol, 31/01/2002, 2)

Terreur is met andere woorden niet langer een knooppunt in de manier waarop PNAC de *Bush doctrine* interpreteert. Hoewel nergens in de onderzochte teksten nog concreet verwezen wordt naar het begrip *American security parameter* is het duidelijk dat de impliciete verwijzingen naar dit begrip het knooppunt van de equivalentieketen opgehangen aan de antagonistische identiteit is. Het is immers *the desire to drive America out of the region* die Osama bin Laden met de *axis of evil* verbindt. Gezien het feit dat PNAC al lang voor de *State of the Union 2002* toespraak pleitte voor een uitbreiding van de antagonistische equivalentieketen mag het niet verbazen dat het vooral dit tweede aspect in de *War on Terror* is dat door PNAC met open armen verwelkomd wordt. Toch blijft het PNAC discours redelijk ambigu m.b.t. de *essentie* van de antagonistische Ander. Het is om deze reden dat *terrorisme* als betekenaar niet verdwijnt uit deze equivalentieketen. Er blijft sprake van *a nexus of terror and weapons of mass destruction*. Verder dan dit raakt PNAC echter niet in de identificatie van de *essentie* van de antagonistische Ander. Als we terugdenken aan het discours zoals gevoerd voor 11 september, kunnen we ons de volgende stelling herinneren;

“... Europe, East Asia and the Gulf .... The actions of our adversaries in these regions bear no more than a tangential relationship to one another ...”

Waar er dus voor 11 september geen knooppunt werd gearticuleerd dat bijvoorbeeld Syrië, al Qaeda, Irak en Iran met mekaar verbond, wordt er nu een gemeenschappelijke contrahegemonische wil geïdentificeerd die erop gericht is om de Amerikaanse veiligheidsparameter terug te dringen. We zullen het knooppunt van deze antagonistische equivalentieketen dan ook aanduiden als *het contrahegemonisch knooppunt*. Nu we echter een contrahegemonische wil geïdentificeerd hebben wordt het noodzakelijk om de al dan niet gewijzigde hegemonische ambities van het PNAC discours te achterhalen;

“Reviving the status quo would mean that we would be satisfied at having deposed the Taliban, and having dealt with Osama bin Laden ... and having dealt with his al Qaeda network. We would not overtly concern ourselves with who’s in power in Afghanistan, or Pakistan or in central and South Asia. We would continue to try to keep Saddam Hussein ‘in his box’ and similarly to contain Iran. We would return to the old Israeli-Palestinian ‘peace process’. We would regard North Korea not as a Stalinist state organized for war but as an arms control problem amenable to an agreed framework. ... This has been the ‘post-Cold War status quo’. It has been a period of unprecedented great power peace. Is that the goal of this war? No. ... The second objective ... is an unequivocal rejection of the international status quo.” (Kristol, 07/02/2002, 1-2)

Het voormalige discursieve construct van de *unipolar world* en de daaraan verbonden *Pax Americana* wordt met andere woorden resoluut afgeschreven. Een nieuw mythisch project is daarentegen nog niet gearticuleerd tenzij men de overwinning op terrorisme als een mythisch gegeven wil beschouwen. Hoewel antagonistische strijd steeds een mythische component heeft, kunnen we deze strijd niet veralgemenen naar *heel* het proces van mythevorming. De opheffing / vernietiging van de antagonistische identiteit wordt namelijk gerepresenteerd als een *voorwaarde* tot realisatie van de mythe – en is normaal gezien geen mythisch project *an sich*. Nochtans is de uitbouw van een dergelijk project zeer beperkt in het PNAC discours na 11 september. Slechts occasioneel komen we nog constructies tegen die ons doen denken aan de *Pax Americana* van voor 11 september. De identificatie met het discours gevoerd door George W. Bush neemt echter toe;

“... *for lack of confidence in America's willingness to **preserve and shape a global order**, our friends would start appeasing our adversaries, and our adversaries' ambitions would grow even greater. ...**We can either take up the task the president has laid out before us, or we can allow the development of a world that will soon grow far more unstable and dangerous***”. (Kristol, 07/02/2002, 5)

De identificatie met de tweede doelstelling uit de Bush doctrine, lijkt op het eerste zicht een gedeeltelijke identificatie met de nationaal populaire wil die gearticuleerd werd door George W. Bush en die neerkomt op de overwinning op een onafhankelijk bestaand kwaad. Deze identificatie is echter een besluit dat we niet kunnen en mogen trekken. Zoals we reeds gezien hebben zijn er significante verschillen tussen de Amerikaanse identiteiten als geconstrueerd in het PNAC of in het Bush discours. In de *Bush doctrine* is de Amerikaanse identiteit namelijk in veel mindere mate opgehangen aan een alomtegenwoordige militaire aanwezigheid. Bovendien zijn er in het PNAC discours nergens referenties aan het *kwade* zoals het door Bush wordt aangeduid, enkel in het concept van de *axis of evil* vinden we dit begrip terug.

Het vernieuwde hegemonische project van *The Project for the American Century* is dus niet identificeerbaar met de nationaal populaire wil zoals die geschetst wordt in de *Bush doctrine*. Aangezien de ideologische doelstellingen van beide discoursen verschillen moeten we besluiten dat de antagonistische Ander in beide discoursen om verschillende redenen antagonistisch is. Dit is dan ook een prachtige illustratie van het concept *articulatie* waarin de gearticuleerde elementen door hun differentiële relatie tot mekaar betekeniswijzigingen ondergaan. Hoewel bepaalde concepten uit het discours van George W. Bush ingepast worden in het PNAC discours, zien we namelijk dat dezelfde concepten verschillende functies / betekenissen vervullen in verschillende discoursen.

We kunnen dus besluiten dat het nieuwe hegemonisch project van PNAC neerkomt op een radicalisering van het project van de uitbreiding van de Amerikaanse veiligheidsparameter. Waar er in het PNAC discours voor 11 september geen sprake was van antagonismevorming, en de vrijwaring / uitbreiding van de *Pax Americana* slechts noodzakelijk was in het licht van potentiële antagonismevorming in de 21st century realities, doet het *gebrek* zich nu in het heden voor. Bovendien wordt er nu ook een constitutieve grens getrokken tussen Amerika als een *unipolair* gegeven en Amerika als een gecontesteerd gegeven. Uiteraard is dit een rechtstreekst gevolg van de opheffing van de *Pax Americana* als een *utopie réalisé*. Het vernieuwde hegemonisch project is nog steeds gericht op de vrijwaring van een sterk gemilitariseerde Amerikaanse identiteit, maar aanvaardt niet langer de grenzen van het constitutieve buiten. De opheffing en vernietiging van de antagonistische identiteiten staat nu centraal, en men is niet meer tevreden met *containing (Saddam) in a box*. De articulatie van het PNAC discours met bepaalde elementen uit de *Bush doctrine* leidde dus tot een radicalisering van de pogingen om het internationale discursieve veld te domineren. Het is in dit licht dat er nog gesproken wordt van *America's willingness to preserve and shape a global order*, maar resoluut wordt afgestapt van de *Pax Americana* zoals ze er voor 11 september 2001 uitzag. De vernieuwing van het hegemonisch project doet zich dus voor in de vorm van een radicalisering.

3.3.2.3 Equivalentieketens in het geradicaliseerde hegemonisch project

Het is nu hoog tijd om de antagonistische equivalentieketens concreet te belichten. De keten die we tot nu toe voor de antagonistische identiteit hebben geïdentificeerd moet echter bijgewerkt worden om aan de bovenstaande analyse tegemoet te komen. We hebben namelijk gezien dat noch terrorisme, noch *evil* als essenties van de antagonistische identiteit worden geïdentificeerd. In plaats daarvan wordt er gesproken van een *nexus of terror and weapons of mass destruction*, met als knooppunt een gepercipieerde hegemonische wil die we aanduiden als het *contrahegemonisch knooppunt*. De equivalentieketen ziet er tot nu toe dan ook als volgt uit;

Nexus of terror and weapons of mass destruction = the will to drive America out of the region = Osama bin Laden = Afghanistan = Iraqi Government = Hezbollah = Iran and Syria if supporting Hezbollah = Palestinian Authority = terror

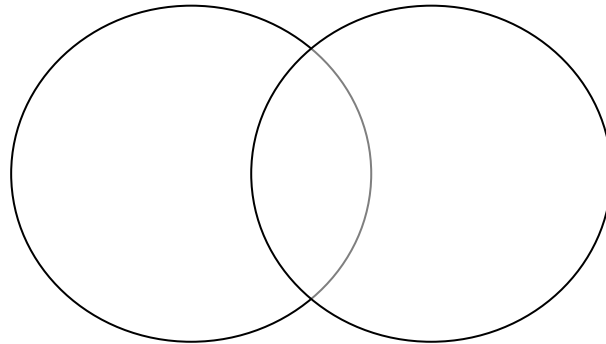
Het feit dat het PNAC discours na 11 september eindelijk de mogelijkheid verkreeg om een antagonisme te construeren dat de uitbreiding van de Amerikaanse veiligheidsparameter en identiteit bevoordeelde, maakt dat we toch wel enige vraagtekens moeten plaatsen bij de onderstaande uitspraak;

*“We have a **great many of interests in the world that were, until September 11 of the first order of magnitude, and the central occupation of American statesmen. No longer. Now we have only one primary occupation, and that is to vanquish international terrorism. Not reduce it. Not change its operations. Not merely subdue it. But vanquish it. ... We did not cause this war. Veterans of war .... Did not recoil from their terrible duty because they knew that the freedom they defended was worth dying and killing for.**” (26/10/2002, 2-3)*

Zoals we reeds weten werden de Amerikaanse belangen in het PNAC discours voor 11 september steevast vereenzelvigd met veiligheidsbelangen, dus voor wat betreft PNAC is het moeilijk om te spreken van een verscheidenheid aan belangen voor 11 september. De voornaamste verandering ligt in het feit dat de uitbreiding van de Amerikaanse veiligheidsparameter nu gelegitimeerd wordt door de noodzakelijke opheffing / vernietiging van de antagonistische Ander. De militaire component is volgens PNAC namelijk het belangrijkste aspect in de *War on Terror*.

Uit de stelling dat Amerika *vrijheid* in het buitenland d.m.v. oorlog actief dient te verdedigen, en de koppeling van dit principe aan de *War on Terror*, kunnen we besluiten dat de gerealiseerde *Pax Americana* dan wel als *gerealiseerde* mythe heeft afgedaan, bepaalde aspecten blijven sterk aanwezig in dit discours. De Amerikaanse vrede werd namelijk voorgesteld als een vrede die *uniquely friendly* is voor Amerikaanse idealen en belangen, en die gebaseerd is op *a secure foundation of military pre-eminence*. De idealen waar het hier om gaat zijn o.a. vrede, democratie en politieke vrijheden. Tegelijkertijd bleek echter dat deze idealen een alles behalve centrale plaats innamen in het PNAC discours voor 11 september. De grens tussen het constitutieve binnen en buiten wordt namelijk niet gekenmerkt door de aan- of afwezigheid van deze idealen, maar door de aan- of afwezigheid van militaire strijdkrachten in bepaalde regio's. Het feit dat deze lege betekenaars nu een centralere plaats toebedeeld krijgen in dit discours vindt haar oorzaak in het feit dat de opheffing van de Antagonistische ander, geen mythe *an sich*, maar een voorwaarde tot de ultieme uitbreiding van de Amerikaanse identiteit is. De antagonistische Ander is namelijk anti-Amerikaans door het feit dat hij de Amerikaanse veiligheidsparameter wil terugdringen. De opheffing van deze Ander impliceert dan ook de totale determinering van het internationale discursieve veld. Pas dan kunnen de waarden van vrijheid, democratie, etc. wereldwijd gepromoot worden. Aangezien Amerika in het defensiediscours van PNAC na 11 september ook geconstrueerd wordt als *freedom's home and defender*, maakt dat de promotie van deze idealen de status van mythe wordt toebedeeld. Het *gebrek* wat de antagonistisch

Anderen de Amerikanen namelijk ontnemen doorheen het terugdringen van de veiligheidsparameter, is de wereldwijde promotie van deze idealen. En aangezien het middel om deze idealen te promoten in eerste instantie militair is, doet er zich dan ook opnieuw een verstrengeling voor tussen moraliteit en pragmatiek. Daarover later meer. We zullen dit subhoofdstuk besluiten met een schema van het vernieuwde wereldbeeld en de daaraan gekoppelde Amerikaanse identiteit in het PNAC discours;

De equivalentieketen van de Amerikaanse identiteit zoals gearticuleerd in het PNAC discours voor 11 september wordt hier niet fundamenteel ondermijnd, en we kunnen deze keten dan ook blijven behouden. Wat echter wel ondermijnd wordt is het unipolaire wereldbeeld. Amerika bevindt zich dan nog wel in het centrum van de wereld, maar het gaat om het centrum van de *beschaafde* wereld. De Amerikaanse identiteit wordt nu rechtstreeks bedreigd door een antagonistische, barbaarse Ander. De *essence claims* die gemaakt worden blijven echter net zoals in het Bushiaanse discours redelijk ongenaakbaar. Contestatie doet zich ook in dit discours voor op vlak van de nationaal populaire hegemonische wil. Deze wil heeft betrekking op de militaire aanwezigheid in de antagonistische regio's ter vrijwaring van de Amerikaanse idealen en belangen. Hierbij mogen we de verstrengeling van veiligheidsbelangen en idealen niet uit het oog verliezen. Het zwakke punt van het PNAC discours is nu niet langer het gebrek aan een antagonistisch buiten, maar een minder uitgewerkte *hailing* en het feit dat de antagonistische essentie nogal ambigu wordt aangeduid als een *nexus* van terrorisme en massavernietigingswapens. De equivalentieketens zoals deze gearticuleerd werden m.b.t. het unipolaire en bipolaire wereldbeeld houden stand, maar de constitutieve grens die in de status van *utopie réalisé* sterk vervaagde, wordt nu definitief gesloten. Het domein van hegemonische contestatie doet zich hier niet zozeer voor tussen *War* en *Terror* als wel tussen uitbreiding / terugdringing van de Amerikaanse veiligheidsparameter. Het tweede aspect van de *War on Terror* gaat in de PNAC doctrine namelijk voorbij aan terreur. Het domein van hegemonische contestatie is de Amerikaanse veiligheidsparameter die het onderwerp is van de Amerikaanse hegemonische wil en de gepercipieerde antagonistische wil om deze parameter terug te dringen.

3.3.2.4 Verschillen in de Amerikaanse subjectposities ?

In het PNAC discours voor 11 september waren er een aantal mechanismen werkzaam die een subjectpositie van morele superioriteit koppelde aan de Amerikaanse identiteit. We hebben in dit verband drie zaken belicht die hiertoe bijdroegen; (1) de essentieclaims van Amerika als de ultieme garantie en oorsprong van een reeks lege betekenaars die we ook terugvinden in andere landen die zich binnen de veiligheidsparameter bevinden, en (2) de gelijkstelling van het Reaganiaans beleid van militaire superioriteit met een beleid van morele superioriteit. Ook dit laatste gebeurde echter doorheen de referentie naar een reeks lege betekenaars. (3) Het derde en belangrijkste mechanisme was de constructie van de *Pax Americana* als een *gerealiseerde utopie*. Het hieraan gekoppelde

unipolaire wereldbeeld maakte namelijk de twee voorgaande mechanismen mogelijk, en lag dan ook aan de basis van de hegemonische en unilaterale pretenties die het PNAC discours zo sterk doordringen. Uit dit alles ontstond een subjectpositie van morele en militaire globale verantwoordelijkheden, of rekening houdend met het structuratie principe; vanuit deze moreel superieure subjectpositie ontstonden mogelijkheden om dergelijke *power/knowledge* mechanismen in het leven te roepen. We dienen namelijk de relatie van wederzijdse constitutie tussen het gevoerde discours en de mogelijkheden tot actie in achtting te nemen.

In het discours dat door door George W. Bush gevoerd werd na 11 september vinden we eveneens een subjectpositie van morele superioriteit terug. Deze wordt echter net als de hieraan gekoppelde Amerikaanse identiteit op een andere manier geconstrueerd dan in het PNAC discours. De mechanismen die we in dit opzicht belicht hebben waren; (1) de *essence claim* van Amerika als *freedom's home and defender*, (2) de nationaal populaire wil om het antagonistische *kwade* te overwinnen, (3) de *waarheidsclaim / universal claim* die stelt dat *America's freedom = the world's freedom = civilization = pluralism, tolerance freedom*, en (4) de *waarheidsclaim / universal claim* van *the world is of moral design*. Ook hier zien we dus dat de articulatie van lege betekenaars met de essentie van de eigen identiteit, waarheden produceert die betrekking hebben op het gehele discursieve veld. Het is door fixatie van de eigen identiteit dat het constitutieve buiten aan betekenis wint en andersom. Het gemeenschappelijke mechanisme dat we dan ook kunnen waarnemen in beide discourses, is het feit dat het doorheen de confrontatie met een constitutief buiten is dat de eigen identiteit wordt vastgelegd. In het PNAC discours van voor 11 september was er echter geen sprake van een antagonistisch buiten waardoor de mechanismen van mythevorming in werking dienden te treden. In het discours gevoerd door George W. Bush was er daarentegen wel sprake van de constructie van een antagonistisch buiten, waardoor de mythevorming zich kon beperken tot de overwinning van 'oorlog' op 'terreur' of Amerika versus *evil*. Toch is er nog een ander aspect in dit discours dat gelijkenissen vertoont met PNAC, en dat tevens bijdroeg aan de constructie van een subjectpositie van morele superioriteit. Een gerealiseerde mythe is namelijk een sluiting van de eigen identiteit op basis van een complete afwezigheid van *gebrek* in het heden. Gezien de ongenaakbaarheid waarmee de essentie van de Amerikaanse identiteit door George W. Bush wordt gerepresenteerd, en de articulatie van deze essentie met een aantal lege betekenaars die ook van toepassing zijn op de rest van de beschaafde wereld (*universal claims*), wordt de Amerikaanse identiteit net als in het PNAC discours van voor 11 september gerepresenteerd als een *utopie réalisé*. Dat is dan ook de reden waarom enkel de Amerikaanse vastberadenheid – de nationaal populaire wil om het kwade te overwinnen – als gecontesteerd gerepresenteerd wordt, en niet de Amerikaanse identiteit *an sich*. Wanneer echter ook de *essenties* als gecontesteerd gerepresenteerd zouden worden, zou er een ruimte voor *morele* contestatie ontstaan. Heel de *Bush doctrine* is er dus net als het PNAC discours op gericht om dit te vermijden a.d.h.v. de constructie van een subjectpositie van moreel verantwoord uniliteralisme. Het voornaamste verschil tussen beide discourses is de manier waarop deze positie geconstrueerd wordt.

Laten we nu nagaan of er zich in het gerearticuleerde PNAC discours na 11 september al dan niet wijzigingen hebben voorgedaan m.b.t. de Amerikaanse subjectpositie zoals we ze hierboven hebben uitgelijnd. Hoewel we hebben vastgesteld dat de constructie van een antagonistisch buiten de bestaande equivalentieketen niet fundamenteel ondermijnde, waren er wel degelijk gevolgen voor het hegemonisch project dat zich nu uitsluitend zal richten op *uitbreiding* van de veiligheidsparameter. In dit opzicht kan het dan ook nuttig zijn om de vergelijkende tabel tussen de drie equivalentieketens uit *Rebuilding America's Defenses* opnieuw voor de geest te halen. Hier zullen we onze aandacht alvast richten op een interessante paragraaf m.b.t. de kwestie van morele superioriteit;

“The president also seeks to challenge tyranny in general. ‘No nation is exempt’ the president said, from the ‘true and unchanging’ American principles of liberty and justice. Moreover, our role with respect to those principles will not be passive. According to the president, ‘America will take the side of brave men and women who advocate these values around the world,

including the Islamic world', and will do so because it is the only lasting way to build 'just and peaceful world beyond the war on terror'. This is now a strategic imperative as much as a moral one." (Kristol, 07/02/2002, 3)

Deze laatste waarneming is zeker correct, maar enkel binnen een discursief construct zoals het PNAC discours of de *Bush doctrine* dat er volledig op gericht is om het discursieve veld te domineren. Waar Bush nog relatief voorzichtig is in het bestempelen van *vrijheid, gerechtigheid, etc.* als exclusief Amerikaanse waarden en idealen, is dat hier geenszins het geval. Uiteindelijk wordt Amerika echter in beide discoursen gezien als het epicentrum van waaruit deze waarden verspreid dienen te worden. Het interessantste onderdeel van dit citaat m.b.t. de Amerikaanse subjectpositie is de waarheidsclaim die stelt dat *strategische doelstellingen = morele doelstellingen*. De overeenkomst met de waarheidsclaims die we in het PNAC discours voor 11 september hebben geïsoleerd is opvallend groot. Deze verkondigden namelijk dat *militaire superioriteit = morele superioriteit*. Er is dus zeker sprake van continuïteit. Toch is er een wijziging m.b.t. de strategisch / morele doelstellingen als gevolg van de ondermijning van het *unipolaire wereldbeeld* en de daaraan verbonden *Pax Americana*;

"I am drawing a rather straightforward conclusion from President Bush's State of the Union speech, and from the logic of the war itself. The president has chosen to build a new world, not to rebuild the old one that existed before September 11, 2001. And after uprooting al Qaeda from Afghanistan, removing Saddam Hussein from power is the key step to building a freer, safer, more peaceful future." (Kristol, 07/02/2002, 1)

De focus van het hegemonisch project kan namelijk niet langer liggen op de *veiligstelling* van de *Pax Americana* – en dus de Amerikaanse identiteit –, maar is gericht op de complete vernietiging van het Antagonistische buiten. Indien men *waarheden* opvat als objectieve gegevens en niet als constructen, lijkt het dan ook alsof de *21st century realities* die door PNAC voorspeld werden allen zijn uitgekomen. Het gaat hier echter om een zelfvullende voorspelling; door het *gebrek* van de Amerikaanse identiteit te projecteren naar de toekomst in een lege betekenaar werd er ruimte ingebouwd voor een antagonisme dat op zeer uiteenlopende manieren kon worden ingevuld. Aangezien de antagonismevorming in het discours van George W. Bush een uitermate geschikt platform bood waaruit elementen geleend konden worden ter rearticulatie van het eigen discours, lijkt het alsof PNAC al geruime tijd voor dergelijke aanslagen had gewaarschuwd. Zoals we echter weten, werd er in het neoconservatieve defensiediscours van voor 11 september bijna geen rekening gehouden met *terroristen* als potentiële antagonistische actoren. Bovendien kwam de bipolaire betekenis van *terreur* in de weinige referenties die hiernaar gemaakt werden sterk tot uiting in *Rebuilding America's Defenses*. Bijgevolg kan het heel goed zijn dat de volgende opmerkingen van Kristol m.b.t. de invloed van PNAC op het beleid van de *Bush administratie* oprecht geformuleerd zijn. Het onderstaande citaat is afkomstig uit een artikel dat geheel gewijd is aan de stelling dat het huidige Amerikaanse defensiebeleid geïnspireerd zou zijn op *Rebuilding America's Defenses*, met als doel de realisatie van een Amerikaans imperium;

"In an article last Sunday, Jay Bookman revealed a remarkable discovery: a report called 'Rebuilding America's Defenses' written for the Project for the New American century 'seems to have become a blueprint for Bush's foreign and defense policy. ... until now I had no idea that it had any effect at all. The mission of the group we assembled was ... to recommend a policy aimed at preserving peace in the world and defending America's security and interest ... We hoped that our report would help focus the attention of the candidates and the media on this most important issue they were neglecting. Almost all the people we invited to take part in our deliberations who later joined the current Bush administration attended no more than one meeting, said little and made it clear that they did not agree with our analysis and recommendations. Neither the presidential candidates nor the media paid any attention to what we wrote... The situation changed only after the

attacks on our country on Sept. 11, 2001. I regret that the Bush administration did not take them (recommendations) more seriously before the attacks and hope they will have some influence now.” (Kagan, 06/10/2002, 1-2)

Zoals we reeds herhaaldelijk gesteld hebben, kunnen we geen definitieve uitspraken doen m.b.t. een al dan niet wederzijds constitutieve relatie tussen beide discoursen. In het boven- en onderstaande hebben we ons moeten beperken tot uitspraken over de manier waarop de *Bush doctrine* in het PNAC discours werd ingepast, en niet andersom. Gezien de overeenkomsten in de structuratie van beide discoursen, kunnen we kritische noten echter geenszins in de wind slaan. Laten we nu terugkeren naar de kwestie van de Amerikaanse subjectpositie in het PNAC discours na 11 september. Hoewel er grote overeenkomsten zijn tussen PNAC en het discours gevoerd door George W. Bush, moeten we voor ogen houden dat het discours van Bush niet noodzakelijk gelijk loopt met het beleid dat aanbevolen wordt door andere leden van de administratie. Dat is dan een van de redenen waarom er door PNAC reservaties worden geplaatst bij wat volgens PNAC *discontinuïteiten* in de *Bush doctrine* zijn.

“Yet some of the president’s lieutenants – and in particular, Secretary of State Colin Powell – have tried to mute Bush’s ringing call to arms. What appears to be uppermost in Powell’s mind is assembling the largest possible coalition behind the United States, even to the point of ‘working with’ Syria and Iran. ... And now it appears that working with such states will exempt their terrorist surrogates, the Hezbollah and Hamas organizations, from accountability. The price of such a coalition is too high, both morally and strategically.” (Kristol, 25/10/2001, 1)

We worden hier opnieuw gewezen op de verwevenheid van morele en strategische doelstellingen. Het radicale antagonisme dat in het PNAC discours is opgehangen aan de contrahegemonische wil om de Amerikaanse veiligheidsparameter / identiteit terug te dringen, maakt coalitievorming met de landen gearticuleerd in de antagonistische equivalentieketen onmogelijk. Zoals we echter gezien hebben bevat de *axis of evil* van PNAC een uitgebreider scala aan antagonistische identiteiten dan de equivalentieketen die Bush identificeert. De verwevenheid van strategie en moraliteit heeft zoals steeds belangrijke gevolgen voor de Amerikaanse subjectpositie. Als de morele verantwoordelijkheden van de Amerikaanse samenleving eruit bestaan om de Amerikaanse principes van vrijheid en democratie op een militaire wijze aan de wereld op te dringen, zijn de strategische middelen namelijk niet noodzakelijk gebonden aan de beperkingen van coalitievorming. Wanneer strategie gelijk staat met moraliteit, heiligen het doel niet enkel de middelen, maar heiligen de middelen ook het doel.

“Prior to September 11, Bush had said not a word about a Palestinian state. After September 11, he has declared it his vision. To the Arabs and Palestinians who danced and cheered as the twin towers fell, Bush’s statement told them they were right to celebrate. ... We fear that his understandable admiration for Secretary of State Powell, the man, has clouded his judgment about Powell the strategist. (in the past) Powell was preoccupied with coalitions ... Moral clarity is indispensable to the strategic clarity needed to pursue a successful war against terrorism of the sort the president outlined ... This moral and strategic incoherence risks undermining the president’s – and America’s – war on terrorism. We are often told ... that some compromises have to be made now in order to get bin Laden, but that we are only in Phase One of this war on terrorism. ... If Powell’s policy prevails, there will be no Phase two. ... What we need now is not timidity disguised as prudence, but boldness commensurate with the mission and the moment.” (Kagan en Kristol, 15/10/2001, 1-2)

Het PNAC discours evolueert dan ook sterk in de richting van een enorm gesloten gecentreerde structuur die een subjectpositie rechtvaardigt functionerend vanuit een moreel / militair verantwoord unilateralisme. Waar dit unilateralisme voor 11 september gerechtvaardigd werd vanuit een reeds verwezenlijkte *Pax Americana*, wordt hetzelfde resultaat bereikt doorheen de constructie van een

antagonistische Ander. Wil dit alles nu zeggen dat Amerika imperialistische ambities heeft? Donald Kagan vindt deze gedachte lachwekkend, maar we kunnen ons natuurlijk afvragen in welke mate er een verschil bestaat tussen *leaderschap* en *imperialistische ambities*. Hieronder zullen we nog één citaat aanhalen waarin de Amerikaanse subjectpositie t.a.v. het wereldgebeuren ongewijzigd naar voren komt;

*“We do not believe in an American empire. That is why the report speaks of **American leadership, not domination**. Because of its superior military and economic strength, its leading role in defeating two great totalitarian threats tot the world and its uniquely broad interests around the world, it cannot escape the burdens and responsibilities of taking a leading part in establishing and preserving a peaceful order in the world.”* (Kagan, 06/10/2002, 2)

Tot slot nog een opmerking m.b.t. de kwestie van *strategie*. Waar al het discursief gebrek in het PNAC discours van voor 11 september gecentreerd was rond fundamenteel *militaire* tekortkomingen – en dus een gebrekkige militaire begroting –, is dit gebrek na de forse stijging in militaire uitgaven sinds 11 september nog steeds aanwezig. Het feit dat hieronder gesproken wordt van strategische einddoelen, illustreert dan ook eens te meer dat het hier gaat om een identiteit die pas volledig verwezenlijkt is wanneer de middelen zijn toegepast om het einddoel te bereiken en / of andersom;

*“In sum, there is an increasingly dangerous **gap between our strategic end and our military means**, and the Bush Doctrine cannot be carried out effectively without a larger military force ... Inadequate **funding** results in inadequate force.”* (PNAC, 23/01/2003, 2)

Gezien het bovenstaande betoog mag dat ook niet verbazen. Zolang de Amerikaanse identiteit niet volledig gevrijwaard is, zal *gebrek* zich blijven manifesteren in de sterk ideologische discourses die betekenis tevergeefs voor eens en altijd eenduidig trachten te fixeren. Met deze stelling kunnen we deze discours-theoretische politieke analyse dan ook afsluiten en overgaan tot de vorming van een besluit.

4 War on Terror: een beperkt overzicht van de besluiten uit de analyse

Dit besluit is nog geen evaluatie van deze thesis in het algemeen. Het is hier in de eerste plaats de bedoeling om de resultaten uit de discours theoretische politieke analyse terug te koppelen aan de hypothesen die we m.b.t. terrorisme geformuleerd hebben. Daarna kunnen we in een algemener besluit de voornaamste doelstelling van deze thesis evalueren; d.i. de toetsing van de toepasbaarheid van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. Het onderstaande moet dan ook opgevat worden als een overzicht van de belangrijkste conclusies die we kunnen trekken uit de analyse zelf. We trekken hier dus nog geen conclusies m.b.t. de problemen die al dan niet gepaard gingen met de operationalisering van de discours theorie van Laclau en Mouffe in de discours theoretische politieke analyse die we hierboven hebben uitgevoerd.

De hypothese die we voor deze analyse geponereerd hebben, had betrekking op de rol die betekenaars als *terrorist* en *terrorisme* speelden in de constructie van antagonismen. Grofweg kwam de stelling erop neer dat doorheen de constructie van antagonismen de veiligstelling van de Amerikaanse identiteit doel, middel, en oorzaak van het gevoerde defensiebeleid zou worden. Hoewel de concrete analyse dit bevestigde, is er een ander aspect van de hypothese dat wel degelijk in strijd is met sommige van de bevindingen. Geïnspireerd door Baudrillard's visie op de gebeurtenissen van 11 september stelden we namelijk dat de terrorist in het neoconservatieve defensiediscours gearticuleerd zou worden als een *ultiem antagonisme*. Dit *ultieme* zou voortvloeien uit het feit dat de symbolische terrorist me niet belet volledige mezelf te zijn omdat hij zijn eigen identiteit nastreeft, maar omdat zijn enige gepercipieerde bestaansreden mijn ondergang is. Bijgevolg zou ik in eerste instantie een *anti-ideologie* in de ogen van mijn terrorist lezen, wat maakt dat ik gewezen word op de uiteindelijk *impossibility of society*. We kunnen echter niet zonder meer van *dislocatie* spreken. Hiervoor moet er namelijk eerst een discours voor handen zijn dat gedислоceerd *kan* worden. We kunnen echter niet zomaar verder leven met de idee dat er zoiets als *anti-ideologie* mogelijk is, een contra-ideologie tot daartoe, maar we moeten hoe dan ook overtuigd blijven van de mogelijkheid tot sluiting van het discursieve universum. Bijgevolg kan het niet anders dan dat we de acties van de symbolische terrorist gaan rationaliseren. Deel van de hypothese was dan ook dat we hem essenties zullen toekennen waar hij zelf niet noodzakelijk aanspraken op maakt. Er is echter meer aan de hand dan dat; feit blijft namelijk dat doorheen de symboliek van zelfopoffering een identificatie met deze Ander zeer moeilijk wordt. Antagonismevorming is bijgevolg een logische – maar daarom niet noodzakelijke – stap in de processen van rearticulatie. Bovendien moeten we ons bewust blijven van de contingente manier waarop dergelijke processen van (re)articulatie plaatsvinden.

We hebben er in de concrete analyse herhaaldelijk op gewezen dat de uitspraken m.b.t. hegemonie en hegemonisch potentieel zeer voorzichtig geïnterpreteerd moeten worden omdat er hier sprake is van een zuiver tekstuele analyse. Desalniettemin kunnen we wel degelijk besluiten dat het om discoursen gaat die enorm sterk gericht zijn op de sluiting van de eigen nationale identiteit en het discursieve veld in het algemeen. Dit besluit hebben we zowel m.b.t. het PNAC discours als m.b.t. het discours gevoerd door George W. Bush kunnen trekken. Het is hierbij echter wel opvallend dat een dergelijke sluiting d.m.v. heel uiteenlopende mechanismen bereikt kan worden. Uiteindelijk werd er echter in beide discoursen een subjectpositie geproduceerd die enorm veel mogelijkheden voor moreel verantwoorde, unilaterale, en globale machtsuitoefening biedt. Dit gaat ook op voor het PNAC discours van voor 11 september. Toen we echter stelden dat de terrorist als gevolg van zijn symbolische acties de status van antagonistische essentie zou toegewezen krijgen, moesten we vaststellen dat de analyse iets anders uitwijst. We konden namelijk in eerste instantie besluiten dat het niet mogelijk is om een anti-ideologie te achterhalen. Een anti-ideologische daad is een volkomen betekenisloze daad en kan daarom niet met woorden aangeduid worden. De identificatie van een

ultiem antagonisme zoals Baudrillard dat omschreef is om deze reden niet isoleerbaar in een discursief construct. Indien er al zoiets bestaat als een *ultiem antagonisme*, manifesteert zich dit enkel in de dislocatie zelf. Dit doet echter niets af aan de legitimiteit van de overige hypothesen die we hieronder zullen evalueren. De betekenisvolle articulatie van de aanslagen van 11 september in discursieve constructen is namelijk het enige wat uiteindelijk telt – zowel in de realiteit als in deze analyse.

De keuze voor een onderzoek naar het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours werd voornamelijk geïnspireerd door het verband dat we getrokken hebben tussen nationalistische projecten, risico, gevaar, en gebrek. Vooral in het onderzoek naar het discursieve construct van de *American security parameter* is deze aanpak bijzonder productief gebleken. We hebben in de uitgevoerde discours-theoretische politieke analyse echter nog heel wat andere interessante conclusies kunnen trekken. Zo bleek o.a. dat de termen *terrorist* en *terrorisme* dan wel belangrijk waren in de constructie van de Amerikaanse identiteit na 11 september, we konden niet besluiten dat het hier ook effectief om antagonistische *essenties* ging. In het discours gevoerd door Bush was het namelijk het *kwade* zelf dat een positief bestaan verwierf. De *terrorist* was in dit opzicht eerder een manifestatie van dit primaire kwaad, en niet zozeer de bron van het kwade zelf. *The second problem of evil* vindt dus wel degelijk plaats, maar niet m.b.t. *terrorisme an sich*, deze identiteit wordt namelijk in beide discourses opgehangen aan meer fundamentele essenties. Deze discursieve zet was bovendien heel strategisch in het licht van de latere uitbreiding van de Antagonistische equivalentieketens in beide discourses. Hierbij mogen we de rol die betekenaars als *terrorisme* en *terreur* spelen echter niet onderschatten. Zoals we gezien hebben vervulden deze termen namelijk de functies van knooppunten in de antagonistische equivalentieketens die werden opgehangen rond het kwade, in het discours van Bush.

Wanneer we nagingen op welke manier delen van de *Bush doctrine* werden ingepast in het PNAC discours, zagen we dat termen als *terreur* en *terrorisme* hier een heel andere functie vervulden. Hoewel de algemene vaststelling een bijzonder grote verzoening met de *Bush doctrine* is, verschilt het PNAC discours hiervan in het feit dat de antagonistische essentie een veel vager construct is dan in het Bush discours. Het gaat hier namelijk om een *nexus* van terroristen en staten die actief op zoek gaan naar massavernietigingswapens. Een duidelijkere antagonistische essentie konden we in het PNAC discours niet isoleren. Het tweede aspect van de *War on Terror* gaat volgens de leden van PNAC namelijk voorbij aan de *War on Terror*. Om deze reden kon *terreur* niet de functie van knooppunt vervullen in het PNAC discours. In de plaats hiervan werden de antagonistische identiteiten in equivalentie tot mekaar geplaatst doorheen de perceptie van een contrahegemonische wil die gericht is op het terugdringen van de Amerikaanse veiligheidsparameter.

Opvallend is dat de essenties van de eigen identiteit niet rechtstreeks bedreigd worden door het bestaan van de antagonistische Ander. De contestatie deed zich namelijk in beide discourses voor doorheen de contestatie van een hegemonische wil die via een aantal *essence claims* verbonden was aan de eigen identiteit. Bijgevolg leidde deze antagonismevorming niet rechtstreeks tot een bedreiging van de eigen essenties, meer nog; deze essenties werden doorheen contestatie als onderdelen van de eigen identiteit versterkt. Hier wordt het constitutieve aspect van het antagonistische buiten in beide discourses bijzonder duidelijk. In beide gevallen zijn de gearticuleerde hegemonische projecten sterk nationalistisch getint. In het discours gevoerd door George W. Bush zien we echter een *hailing* die we in de documenten van PNAC in veel mindere mate tegenkomen. Het nationaal *populaire* karakter is in het Bushiaanse discours dan ook groter, en het lijkt er bijgevolg op dat Bush het nationalisme als een *social imaginary* tracht te versterken. Het ultieme bewijs hiervoor vinden we dan ook in de waarheidsclaim die we hebben kunnen isoleren als *being American = fighting terrorism*. Deze *claim* is zowel illustrerend voor de antagonismevorming als voor de *hailing* die gearticuleerd wordt in de oproep voor een *War against Terror*.

Ook m.b.t. de kwestie van dislocatie hebben we een interessant fenomeen aan het werk gezien. Het wereldbeeld van PNAC voor 11 september werd namelijk sterk ondermijnd door het verschijnen van

een antagonistisch Ander in het discours van George W. Bush. Hoewel er ongetwijfeld ook andere discourses zijn die een dislocerend effect kunnen hebben op het discours gevoerd door PNAC, maakt de articulatie met de *Bush doctrine* toch duidelijk dat de wereldvisie van Bush hier de grootste rol in speelde. Deze articulatie werkte niet alleen destabiliserend, maar ook radicaliserend. Doorheen de opname van een antagonistisch Ander werd de *Pax Americana* als gerealiseerde mythe dan wel ondermijnd, de pogingen tot sluiting van het discursieve universum waren sterk onderhevig aan de werking van de *equivalentielogica*. Bijgevolg radicaliseerden de pogingen tot sluiting van het discursieve universum en kon het hegemonisch project van PNAC zich nu uitsluitend gaan richten op de *uitbreiding* van de veiligheidsparameter tot op het punt waarop het discursieve veld volledig door de Amerikaans identiteit gedomineerd wordt. Hiermee zien we dan ook de voornaamste hypothese bevestigd; dat er een antagonismevorming zou plaatsvinden die aanleiding geeft tot uitermate ideologisch constructen. Dit laatste gaat namelijk volledig op voor het dislocerend effect dat de *War against Terror* had op de discursieve structuren van *The Project for the New American Century*. Met deze opmerking sluiten we dit korte tussenbesluit af en gaan we over tot de uiteindelijke evaluatie van deze thesis.

1 De Desiderata van de Gewenste Maatschappijvisie

Aan het begin van deze thesis hebben we gesteld dat we op zoek waren naar een kritische discours­theorie die het materiële niet ont­kent maar de betekenis hiervan wel relativer­eert. Dit relativerende aspect werd opgedrongen vanuit een constructivistische visie op ideologie, hege­monie, en identiteit. Het analysekader dat we zochten moest bovendien eerder van discours­theoretische dan van discours­analytische aard zijn. Via een aantal omwegen doorheen verscheidene structuralistische, marxistische, en neomarxistische theorieën kwamen we dan terecht bij Foucault's discours­theorie. Deze bood heel wat mogelijkheden voor het kader waar we naar op zoek waren, maar een aantal punten waren in onze ogen nog onbevredigend. Via de introductie van Gramsci's hege­monie­concept zijn we dan uiteindelijk beland bij de discours­theorie van Laclau en Mouffe. In dit besluit willen we eerst en vooral opnieuw overlopen vanuit welke motivaties we bij deze theorievorming terecht­kwamen.

Een van de voornaamste beweegredenen om af te stappen van de structuralistische, marxistische en neomarxistische verklarings­modellen, hebben we samengevat in een kritiek op *gesloten* en *gecentreerde totaliteiten*. De theorieën waar het hier om gaat waren namelijk in belangrijke mate geïnspireerd op de verlichtingsideologie en de hieraan verbonden zoektocht naar *totale* kennis. Deze zoektocht naar een transcendente betekenis is eigenlijk zelfs nog ouder dan de verlichtingsideologie. M.b.t. het marxisme hebben we echter kunnen besluiten dat de pogingen om de onvoorspelbaarheid van de kapitalistische (re)productie te verklaren, leidden tot toenemend gesloten verklarings­modellen. Hierbinnen werd het economisme doorgaans als het ultieme determinerende centrum van de maatschappelijke structuur opgevat. A.d.h.v. Derrida toonden we aan dat de eindeloze menselijke zoektocht naar een gefixeerd centrum gekenmerkt werd door eindeloze substituties van dergelijke centra. God, bewustzijn, transcendentie, economie, ... al deze betekenaars hebben in een verscheidenheid aan discoursen ooit wel de functie van *essentie* ingenomen. Derrida stelde dan ook dat de notie van een gefixeerd centrum absoluut absurd is. Betekenis drijft in een eindeloze *play of meaning*. De essenties die we menen te vrijwaren zijn enkel *discursieve essenties* die geen bevoorrechte plaats in de objectieve realiteit innemen. De marxistische maatschappijvisie hebben we echter niet alleen als gecentreerd, maar ook als gesloten omschreven. Verandering werd hier namelijk steeds verklaard doorheen de werkingen *binnen* het systeem. Er is geen plaats voor een constitutief buiten. Ook de structuralistische theorieën zijn onderhevig aan gelijkaardige kritieken. Hoewel de structuren die hier onderscheiden worden niet gekenmerkt worden door *centraliteit*, gaat het hier eveneens om enorm statische modellen. Taal- en cultuursystemen worden hier namelijk steeds op *synchronische* wijze onderzocht. Bijgevolg zijn ook deze theorieën niet geschikt om sociale verandering te verklaren. In zowel de (neo)marxistische als de structuralistische modellen is er veel te veel aandacht voor de invloed van *structuur*. Vanuit Giddens' structuratie­concept wilden we dan ook op zoek gaan naar een theorie die meer aandacht had voor de mogelijkheid van *knowledgeable actors* zonder af te stappen van onze constructivistische doelstellingen. We hebben geen verdere aandacht besteed aan Giddens omdat we in deze thesis in de eerste plaats tot een discours­theoretisch kader wilden komen. Hoewel het discours­concept in grote mate verzoenbaar is met het structuratie­concept van Giddens, is Giddens geen discours­theoreticus. Verder kunnen we de redenen ter weigering van de structuralistische, marxistische, en neomarxistische verklarings­modellen samenvatten als reacties op de compleet *gedisloceerde* postulaten van de moderniteit. Het postmoderne model waar we naartoe wilden moest dan ook een alternatief bieden voor de uiteenlopende *essentialistische*, *reductionistische*, *utopische*, *teleologische*, en *totalitaire* verklaringen.

Bijgevolg werd het lijstje van desiderata verder aangevuld met; (1) de acceptatie van het arbitraire van alle sociale betekenis, (2) een verzet tegen elke vorm van essentialisme, (3) de acceptatie van de contingente aard van historische processen, (4) de acceptatie van diachronische en synchronische analyses als niet-isoleerbare analysetechnieken, (5) een aanvaarding van de openheid van sociale en discursieve structuren zodat er ruimte ontstaat voor maatschappelijke verandering, en (6) een aanvaarding van de wederzijds constitutieve relatie tussen actie en structuur.

Tegen de jaren '90 was er een duidelijk verhoogde aandacht voor de opkomst en proliferatie van een veelheid aan identiteiten. Het besef van de onmogelijkheid van een referentie aan een concreet en eindig centrum riep dan ook een vernieuwde aandacht voor de kwestie van het subject in het leven; de dood van het subject werd in vraag gesteld. Vanuit de koppeling van marxistische aan structuralistische tekortkomingen konden er nieuwe theoretische vragen gesteld worden die o.a. Althusser's *subjectposities* problematiseerden. De eerste theorie die we in dit opzicht belicht hebben, was Foucault's discours-theorie. Foucault is dan wel geen theoreticus uit de jaren '90, maar als we de referenties naar zijn werken als een maatstaf voor zijn populariteit kunnen nemen, won zijn populariteit in deze periode sterk aan terrein.

Foucault's benadering bood een antwoord op heel wat van de tot nu toe geïdentificeerde theoretische vereisten. Hoewel we het kritische aspect in mindere mate terugvinden in de archaeologische benadering, wordt er veel meer rekening gehouden met de kwestie van macht in Foucault's genealogische werken. Daarnaast is zijn theorievorming inderdaad niet meer te classificeren als een zuiver diachronisch of synchronisch perspectief. Ook de arbitraire aard van sociale betekenis wordt door Foucault aanvaard; zo geeft zijn theorie duidelijk blijk van een besef van de constructivistische aard van alle sociale betekenis. Foucault verzet zich sterk tegen een eenduidige werkelijkheid met vaste structuren; waarheid wordt geproduceerd doorheen de mechanismen van *power/knowledge*. Deze waarheden staan in een wederzijds constitutieve relatie met *subjectposities of enunciatieve modaliteiten* van waaruit de maatschappelijke structuren bevestigd of gecontesteerd kunnen worden. Hierbij moeten we wel vermelden dat Foucault de kwestie van contestatie sterk verwaarloost. Dat is dan ook meteen een van de voornaamste tekortkomingen die we geïsoleerd hebben, en vervolgens opvingen met een uitweiding over Gramsci's hegemonieconcept. Foucault's discours-theorie komt enorm dicht in de buurt van het radicaal relativisme en constructivisme waarnaar we op zoek zijn, maar weigert dit op de valreep. Hij blijft namelijk een onderscheid maken tussen het discursieve en het nondiscursieve. Hoewel hij hier niet mee wil beweren dat sommige sociale praktijken en instituties functioneren *buiten* het domein van het discursieve, beweert hij wel dat het sociale niet reduceerbaar is tot het discursieve. Een dergelijke houding impliceert echter dat de bestaansvoorwaarden voor sociale praktijken niet louter discursief zijn. We konden ons in deze thesis echter niet tevreden stellen met een dergelijke houding. Hoewel we het bestaan van een objectieve realiteit aanvaarden, kunnen we deze namelijk niet kennen zonder deel te nemen aan *the play of meaning*, wat uiteindelijk neerkomt op deelname aan het proces van discursief constructivisme. Eender welke vorm van discoursanalyse moet dan ook vertrekken vanuit het feit dat elke analyse *een discours over een discours is*. Het heeft bijgevolg geen zin om het onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve nog langer in stand te houden. Een andere voorname kritiek op Foucault heeft betrekking op de kwestie van sociale *verandering*. Hoewel Foucault waarheid historiseert, en het relatieve karakter hiervan sterk uitbouwt, bouwt hij bijzonder weinig mogelijkheden in voor de *reflexiviteit* van het individu, die we later aangeduid hebben als een fundamentele vereiste voor de *politics of the subject*. Volgens de behandelde theoretici aanvaardt Foucault niet dat de *rules / resources* die de structuur biedt, zomaar door de actor gebruikt kunnen worden om de sociale structuur te veranderen. Hoewel hij doorheen zijn intellectuele evolutie steeds meer evolueert naar een opvatting van discours die zowel *enabling* als *constraining* is, maakt hij niet duidelijk in welke omstandigheden we van het ene of het andere kunnen spreken. Enkel in zijn allerlaatste denken weidt Foucault enigszins uit over de reflexiviteit van het sociale subject. Hij gaat hier spijtig genoeg niet diep genoeg op in om deze ook compatibel te maken met zijn niet-essentialistische visie op het subject. Foucault wijkt dus voornamelijk af van de structuralistische synchronische modellen in zijn

visie op *waarheidsproductie*. Bovendien stelt hij hiermee ook het (neo)marxistische ideologieconcept sterk in vraag. Foucault's visie op het subject is sterk gebaseerd op Althusser's werken waarin ideologie omschreven wordt als een sociale praktijk die individuen in subjecten transformeert doorheen de processen van *hailing* en *interpellatie*. Althusser's meer algemene theorievorming was echter nog duidelijk neomarxistisch getint, en Foucault verzette zich dan ook sterk tegen deze vorm van reductionisme waarin de relatie tussen kennis en macht gereduceerd werd tot een relatie tussen kennis en macht van bepaalde klassen. Bovendien is de marxistische ideologienotie gebaseerd op de idee van ideologie als een fenomeen dat de reële bestaansvoorwaarden verhult. In het meer traditionele marxisme wordt er zelfs stevast gesproken van een vorm van *vals* bewustzijn. Een dergelijk concept impliceert echter de mogelijkheid tot kenbaarheid van de *objectieve aard van werkelijkheid*, en is bijgevolg in strijd met Foucault's visie op *waarheidsproductie* en *waarheidsregimes*. Foucault weigert bijgevolg al te veel gebruik te maken van de sterk marxistisch geconnoteerde term *ideologie*.

Hoewel Foucault's theorievorming zeer verhelderend was op heel wat punten die in de traditionele theorievorming gedислоceerd waren, kunnen we de kritieken samenvatten rond twee problematieken. Ten eerste was er sprake van een quasistrukturalisme dat zich uit in de gebrekkige mogelijkheden van het subject om te participeren in zijn of haar eigen bestemming. Het gaat hier om een probleem dat in sterke mate gekoppeld kan worden aan de gebrekkige aandacht voor conflicterende discoursen. Aangezien we echter op zoek zijn naar een theorie die de contingente processen van discursieve structuratie adequaat kan beschrijven en misschien zelfs verklaren, komt Foucault hier niet tegemoet aan onze desiderata. Het subject blijft bij hem namelijk in de eerste plaats een product discoursen. Dit zijn dan ook de voornaamste redenen waarom we Foucault's discourtstheorie als *quasistrukturalistisch* omschreven. Ten tweede is er Foucault's bizarre onderscheid tussen het discursieve en nondiscursieve waarmee hij een radicaal relativisme op de valreep weigert.

Om de kritiek van contestatie op te vangen, en het contingente karakter van discursieve structuratie ten volle uit te werken, was de belichting van Gramsci's hegemonieconcept van fundamenteel belang. Hoewel Gramsci niet kon terugvallen op de structuralistische theorieën waar zijn eigen inzichten een grote invloed op uitoefenden, kunnen we hier een belangrijke stap in de richting naar meer ruimte voor socio-politieke contingentie onderscheiden. Deze contingentie werd voornamelijk belichaamd in Gramsci's hegemonieconcept. Hierbij moeten we wel vermelden dat Gramsci zelf nog beperkt werd door een *essentialistische restant* waarvan Laclau en Mouffe zich zullen ontdoen. Het betreft hier Gramsci's stelling dat het enkel een *fundamentele sociale klasse* is die een hegemonisch subject kan worden. Laten we hieronder alvast nagaan op welke manier Gramsci bijdroeg aan de theoretische uitwerking van de *logic of contingency*. De pogingen tot inbouw van meer contingentie werden aanvankelijk ondernomen binnen het neomarxisme zelf. Deze pogingen werden ondernomen door o.a. Balibar, Althusser en Cohen, maar faalden als gevolg van de *reductionistische* en *essentialistische* principes die leidden tot toenemend gesloten en gecentreerde verklaringsmodellen. Ondanks Althusser's invoering van het concept *overdeterminatie* was er nog steeds sprake van een *determination in the last instance by the economy* die maakte dat de *logic of necessity* uiteindelijk de bovenhand hield in de maatschappelijke structuratie. Al deze theoretische constructen waren reacties op de unilineaire, gefaseerde, marxistische verklaringsmodellen en reageerden dus op de onverwachte – contingente – gebeurtenissen die de traditionele theorievorming disloceerden. Deze reacties waren in belangrijke mate geïnspireerd op het denken van Gramsci die Althusser anticipeerde op (1) de materiële aard van ideologie, (2) de aanwezigheid van ideologie op alle niveaus van het sociale, en (3) de subjectproducerende rol van ideologie. Uiteraard zijn veel van deze aspecten van Gramsci's denken *impliciet*, de enige theorie waarop hij kon steunen in zijn anti-economistische project was namelijk het historicisme van Croce. Zoals reeds aangehaald zou het structuralisme pas na en mede dankzij Gramsci verschijnen. Gramsci's bijdrage aan een theorie van historisch contingente politieke actie werd o.a. ondernomen door een herinterpretatie van het traditionele hegemonieconcept. Het hegemonieconcept was een reactie op de toenemende dislocaties die de traditionele marxistische theorievorming onderging; het moest namelijk steeds de verstoring van de *normale* maatschappelijke

ontwikkeling verklaren. Tot en met Lenin was er echter sprake van een *autoritair* hegemoniebegrip. Er werd tot dan toe steeds over hegemonie gesproken als een alliantie van afzonderlijke identiteiten die samen wordt gehouden door de tactische manipulaties van de dominante klasse in een hegemonisch blok. Gramsci pleitte voor de uitbreiding van hegemonie tot een concept dat niet alleen afzonderlijke identiteiten met mekaar articuleert, maar in de constructie van een nationaal populair project ook een nieuwe collectieve identiteit creëert. Hij pleitte voor een meer democratische opvatting die niet enkel autoritair, maar ook moreel / intellectueel leiderschap omvat. Meer nog; na verloop van tijd werd het concept op basis van Gramsci uitgebouwd tot de algemene consensus in de maatschappij die de bestaande machtsverhoudingen als natuurlijk en vanzelfsprekend reproduceert. De kwestie van concrete socio-politieke leiding verdween dan ook geleidelijk aan uit het beeld. Op welke manier draagt een dergelijk hegemonieconcept nu bij tot een theorie waarin de *logic of contingency* centraal staat? Om dit te begrijpen moeten we onze aandacht ook richten op Gramsci's ideologieconcept. Het gaat hier volgens hem namelijk om het terrein waarop mensen zich bewust worden van hun maatschappelijke posities en strijd voeren. Ideologie kan zich manifesteren op een hoog niveau van abstractie, maar evengoed in de eenvoudigere vorm van *gezond verstand*. Ideologieën zijn steeds de uitdrukking van het gemeenschapsleven van een sociaal blok en komen met mekaar in aanraking in een *ideologisch complex* waarin ideologieën conflicteren, overlappen, en mekaar doorkruisen. In dit complex is er sprake van een constante *war of position* tussen de verschillende ideologieën en de hieraan gebonden sociale klassen en identiteiten. Hiermee stelt Gramsci nog voor Althusser de opvatting van ideologie als een vorm van *vals* bewustzijn in vraag waardoor hij de hiërarchie tussen bovenbouw en onderbouw kon omkeren. Bijgevolg is het mogelijk dat nieuwe hegemonische projecten zich van onderuit ontwikkelen doorheen de creatie van een nieuwe *collectieve wil* tussen een veelheid aan groepen en klassen in de maatschappij. Hiermee kunnen ideologie en hegemonie zich dus relatief onafhankelijk van staat en economie ontwikkelen. De motivatie voor de creatie van een hegemonisch project is echter vaak het bereiken van *state power* – en is daarom vaak het strijdpunt van de hierboven vermelde *war of position*. Hegemonische projecten zijn dus steeds gericht op een restructuratie van het sociale doorheen de (re)activering van bestaande sociale vormen. We hebben zowel sedimentatie als (re)activering omschreven als politieke processen. We konden het hoofdstuk omtrent Gramsci dan ook besluiten met de identificatie van een fundamentele *primacy of politics* in de structuratie van het sociale. Dit wil niet zeggen dat we nu een vorm van *economisme* vervangen door een vorm van *politicisme*. Politicisme impliceert namelijk de opvatting van politiek als gesitueerd binnen een gesloten regio in de sociale totaliteit als bijvoorbeeld de staat. *Politiek* is in de *primacy of politics* daarentegen het organiserende principe voor de constitutie van alle sociale relaties, voor de formatie van de intramaatschappelijke sferen van zowel de staat, de economie als de *civil society*. Het politieke is hier dus geenszins een reductionistisch gegeven. Sedimentatie en (re)activering zijn geen aparte sferen, maar twee verschillende *modes of being*. Om de werking van deze *primacy of politics* te begrijpen, moesten we ons bekend maken met het hegemonieconcept. Nu we Gramsci voldoende belicht hebben, beschikken we eindelijk over voldoende theoretische hulpmiddelen om de discours Theorie van historisch contingente politieke actie van Laclau en Mouffe adequaat te belichten, en het laatste probleem dat we bij Foucault geïsoleerd hebben te beantwoorden. Het betreft hier natuurlijk het onderscheid tussen het discursieve en het nondiscursieve.

De discours Theorie van Laclau en Mouffe heeft betrekking op ideologie, hegemonie, identiteit, betekenis, en de constitutie van het sociale in het algemeen. De auteurs reageerden tegen de tekortkomingen van de bovenstaande benaderingen en vormden dan ook een conceptueel kader dat we als poststructuralistisch, postmarxistisch, en postmodern kunnen bestempelen. Hieronder is het niet de bedoeling dat we heel hun theorievorming opnieuw volledig belichten, maar beperken we ons tot het overlopen van de manier waarop aan de discours theoretische desiderata tegemoet wordt gekomen. Voor we hieraan beginnen is het bovendien ook belangrijk te erkennen dat de onderstaande theoretische verdiensten niet alleen kunnen toegeschreven worden aan Laclau en Mouffe zelf. Veel van de toepassingen en illustraties die we hebben aangehaald, zijn afkomstig van auteurs als Howarth, Torfing, Stavrakakis, Norval, etc. . Bovendien had de psychoanalyse via de persoon van Slavoj Žižek

ook een grote invloed op de manier waarop de onderstaande visie op subjectiviteit geconstrueerd werd. De psychoanalytici die hier een belangrijke in speelden, hebben we echter om pragmatische redenen nauwelijks belicht. Het bleek namelijk bijzonder moeilijk om een lijn te trekken tussen waar de ene auteur begint en de andere auteur eindigt. Daarnaast zagen we ons genoodzaakt om deze thesis om redenen van relevantie, tijd, ruimte, en coherentie toch enigszins te beperken. Met dit laatste willen we de lezer er nogmaals op attent maken dat begrippen als *knooppunten*, *equivalentie-* en *differentietekens*, de *antagonistische Ander*, en de *impossibility of society* ook sterk geworteld zijn in het denken van de structuralistische psychoanalyticus Lacan, die via o.a. Zizek aan Laclau en Mouffe geïntroduceerd werd. Dit gezegd zijnde, kunnen we nagaan in welke mate de discoursstheorie van Laclau en Mouffe aan onze theoretische desiderata voldoet.

Ten eerste gingen we op zoek naar een theorie van radicaal constructivisme waarin er resoluut werd afgestapt van een onderscheid tussen discursieve en non-discursieve essenties, feiten, gebeurtenissen, processen, etc. . Aangezien we de wereld enkel kunnen kennen doorheen discursieve constructen, kan een dergelijk onderscheid ons niet verder helpen in het verklaren van maatschappelijk relevante problematieken. Hiermee willen we niet ontkennen dat andere vormen van onderzoek overbodig zijn, maar indien we specifiek op zoek gaan naar de manier waarop betekenis gefixeerd wordt, is een zuiver discursieve aanpak wel degelijk vereist. Laclau en Mouffe zetten zich dan ook af van een dergelijk onderscheid wanneer ze op zoek gaan naar de manier waarop identiteiten, waarheden, en discoursen in het algemeen geconstrueerd worden.

De discoursstheorie van Laclau en Mouffe vertrekt vanuit het steeds arbitraire karakter van elke sociale identiteit. Dit inzicht is in belangrijke mate afkomstig uit het structuralisme dat een grote aandacht besteedde aan differentiële en relationele aard van alle betekenis. Het structuralisme werd echter beperkt door de opvatting van het sociale als een gesloten systeem. In het structuralistisch marxisme was er bovendien sprake van gesloten gecentreerdheid. Maar aangezien we het arbitraire karakter van maatschappelijke structuratie aanvaarden, wordt onze visie onderhevig aan een opvatting van het sociale als een *infinite play of differences*. In dat geval is de zoektocht naar betekenissen onbegonnen werk. Bijgevolg vulde Laclau zijn opvatting van het sociale als volgt aan;

“The social is not only the infinite play of differences. It is also the attempt to limit that play, to domesticate infinitude, to embrace it within the finitude of an order. But this order – or structure – no longer takes the form of an underlying essence of the social; rather, it is an attempt – by definition unstable and precarious, to act over that ‘social’, to hegemonize it. ... the social always exceeds the limits of the attempts to constitute a society. At the same time however that ‘totality’ does not disappear: if the suture it attempts is ultimately impossible, it is nevertheless possible to proceed to a relative fixation of the social through the institution of nodal points.” (Laclau, 1983, 90-91)

Deze pogingen tot fixatie van betekenis, tot sluiting van de eigen identiteit, en tot sluiting van het sociale in het algemeen, uiten zich in de uiteenlopende pogingen van discoursen om het discursieve veld te domineren. Hierin schuilt dan ook het ideologische aspect van discursieve structuratie. Deze doet zich niet meer voor in de vorm van een *vals*, *foutief* of *verhullend bewustzijn*, maar in een waarheidsproducerend proces zoals geschetst in de belichting van Foucault's discoursstheorie. Het verschil met Foucault schuilt o.a. in het feit dat Laclau en Mouffe op zoek gaan naar de manier waarop betekenis gefixeerd en geproduceerd wordt. Hiervoor introduceerden deze auteurs termen als *knooppunten*, *equivalentietekens*, *differentietekens*, *mythen* en *social imaginaries*. Al deze begrippen wijzen op de uiteenlopende manieren waarop maatschappelijke identiteiten en betekenissen gefixeerd kunnen worden. Hoewel eender welke vorm van essentialisme in de theorievorming van Laclau en Mouffe geweigerd wordt, stellen de auteurs dat de *constructie* van essenties wel degelijk van belang is in de structuratie van het sociale. Dergelijke essenties hebben echter geen objectief beoordeelde plaats in de realiteit *an sich*, integendeel; ze worden geconstrueerd aan de hand van de mechanismen die we hierboven belicht hebben. In dit opzicht sprak Norval dan ook van *essence claims* in haar

toepassing van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. Ook deze claims zijn echter uitermate ideologisch getinte constructen. Bovendien zijn de discursieve constructen die op deze manieren gefixeerd worden per definitie *open* systemen die vatbaar zijn voor verandering. Op deze manier voldoet de discoursstheorie van Laclau en Mouffe alvast aan de vereiste van een conceptueel kader dat rekening houdt met het arbitraire en contingente karakter van sociale betekenis, zonder te vervallen in een theorie van absoluut nihilisme en onverantwoord relativisme.

De discoursstheorie waar we naartoe wilden moest bovendien gekenmerkt worden door *kritische doelstellingen*, en dus op zoek gaan naar de manier waarop macht en ongelijkheid zich manifesteren in de samenleving. Ook hier voldoet het conceptuele kader van Laclau en Mouffe aan de vereisten. Het discursieve veld wordt namelijk opgevat als een domein van constante discursieve strijd. In de pogingen tot sluiting van het sociale komen uiteenlopende identiteiten en discoursen met mekaar in conflict wat in talloze gevallen leidt tot hegemonische allianties en antagonismevorming. In dit opzicht hoeven we dan ook geenszins af te stappen van de *power / knowledge* principes van Foucault. Maar waar Foucault vaak een nogal monolythisch beeld van de samenleving schetste, is er in de discoursstheorie van Laclau en Mouffe veel meer ruimte voor contestatie. De verscheidene discoursen zullen in hun pogingen tot structuratie van het sociale namelijk continu gedислоceerd worden door elementen uit andere discoursen die niet geïncorporeerd kunnen worden binnen het bestaande systeem van verschillen. De openheid van discursieve structuren maakt echter ook dat er mogelijkheden tot rearticulatie zijn, waardoor hegemonische projecten in veranderlijke situaties, op verschillende wijzen zullen pogen om de gearticuleerde identiteiten te vrijwaren. In het conceptuele kader van Laclau en Mouffe is er dus voldoende ruimte voor de processen van inter- en intradiscursieve strijd, en de gevolgen hiervan op sociale relaties en de structuratie van het sociale.

De aandacht voor zowel synchronische als diachronische ontwikkeling vonden we dan ook terug in het concept van dislocatie dat omschreven werd als “*the very form of temporality, possibility and freedom.*” (Laclau, 1990, 143). De kwestie van dislocatie is dan ook inherent verbonden aan de kwestie van menselijke subjectiviteit. Het is namelijk op momenten van dislocatie dat we niet meer spreken van een *subject of politics* maar van een *politics of the subject*. In deze gevallen wordt het individu namelijk de mogelijkheden geboden om de gedислоceerde structuur te determineren. De manier waarop dit gebeurt is in hoge mate contingent en getuigt van het principe van de *primacy of politics*. We zijn dan ook bij een theorie beland waarin de *logic of contingency* dominant is. Doorheen (1) de definiëring van politiek als de reactivering / sedimentatie van sociale vormen, en (2) het concept van dislocatie, blijkt bovendien dat we diachronische processen en synchrone momentopnames niet van mekaar kunnen onderscheiden wanneer we discoursen onderzoeken. Dit besluit kunnen we ook doortrekken naar de kwestie van actie en structuur; dislocatie is namelijk het moment waarop *reflexiviteit* tot uiting komt, en de actor de mogelijkheid wordt geboden om de structuur te determineren. Hiermee kunnen we besluiten dat het conceptuele kader van Laclau en Mouffe aan alle theoretische vereisten voldoet. Voor we overgaan tot de evaluatie van de concrete analyse van het neoconservatieve Amerikaanse defensiediscours na 11 september, is het noodzakelijk om de belangrijkste kritieken eerst op een rijtje te zetten.

2 Vooraf Geformuleerde Kritieken op de Analyse

Laclau en Mouffe hebben een uitermate pragmatische visie op hun eigen waarheidsaanspraken. We hebben dan ook herhaaldelijk gesteld dat het gehanteerde discoursstheoretische conceptuele kader enkel positief geëvalueerd kan worden, indien het de onderzochte fenomenen adequaat kan beschrijven. In dit opzicht hebben we discoursstheoretische politieke analyse omschreven als een uitermate flexibele *bricoleur*. Dit wil echter niet zeggen dat *anything goes*. Doorheen het corpus van deze thesis meenden we een theorie uit te lijnen die bestand was tegen de onderstaande kritieken;

- Dat de sociale realiteit gereduceerd wordt tot taal en tekst.

- Dat dit tekstuele reductionisme zou leiden tot een vermindering en zelfs marginalisering van de aandacht voor sociale structuren.
- Dat discours Theorie bijgevolg niet in staat zou zijn om het sociale en het politieke te onderzoeken.
- Dat het zou gaan om een zuiver voluntaristische benadering.
- Dat de actor gereduceerd wordt tot een effect van de (discursieve) structuur.

We hebben doorheen de argumentatie voor de keuze van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe dan ook gesteld dat deze kritieken onterecht zijn. We kunnen echter pas uitsluitel geven in de evaluatie van de analyse zelf. Hieronder belichten we eerst nog twee algemene kritieken en een persoonlijke kritiek die we ook in het voorgaande afzonderlijk behandeld hebben.

Het betreft hier ten eerste een kritiek op het fenomeen van *ongelijkheid in gradaties*. Het is namelijk heel moeilijk om a.d.h.v. de differentie- en equivalentiologica te verklaren hoe hiërarchische onderscheiden gemaakt worden. We stelden toen ook dat de oplossing hiervoor waarschijnlijk ligt in een verdere theoretische uitwerking van de differentiologica en het concept van tegenstanders. We hebben bij het pomen van deze kritiek echter duidelijk gemaakt dat we in deze thesis geen antwoord op deze bedenking zullen formuleren. De tweede potentiële kritiek die we hier expliciet willen afweren, heeft betrekking op het concept *ideologische fantasie*. Dit begrip impliceert geenszins dat ideologieën overbodige constructen zijn. Zo is ook het conceptuele kader van Laclau en Mouffe geïnspireerd op een ideologisch emancipatorisch project dat door de auteurs omschreven wordt als een *radical democratic imaginary*. Ideologieën zijn namelijk van fundamenteel belang voor de constitutie van het sociale. De derde kritiek was persoonlijk en had betrekking op de kwestie van bewustzijn. Bij het formuleren van deze bedenking vroegen we de lezer om deze als losstaand van de thesis in zijn geheel te beschouwen. In het kader van de aanbevelingen voor verder onderzoek, is het echter hoogst relevant om ook deze kritiek opnieuw aan te halen. We situeerden namelijk een fundamenteel probleem aan de *microzijde* van sociale verandering. Foucault, Althusser, Lacan, Žižek, Laclau en Mouffe maakten allen zeer waardevolle analyses omtrent de vorming van sociale subjecten en de wederzijdse constitutie tussen discursieve *lezing* en *constructie* van het sociale. Het probleem doet zich echter voor op vlak van het individuele *bewustzijn* wanneer het subject zich in een situatie van *dislocatie* bevindt. Hoewel de reacties op dislocaties uitermate contingent zijn, zijn deze ook niet zuiver arbitrair. De persoonlijke stelling die ik innam, is dan ook dat het de moeite loont om een *primacy of consciousness* theoretisch te verkennen. Mensen zijn namelijk in staat om de patronen die ze hanteren te herkennen en te wijzigen. Het conceptuele kader van Laclau en Mouffe is hier het ultieme bewijs voor; de auteurs overstijgen discursieve determinering niet zozeer door het feit dat ze in staat zijn gebleken om discursieve structuren aan te duiden, maar wel door hun *inzicht* dat het om *contingente* discursieve structuren ging. Een stelling die zelfs opgaat voor hun eigen theorievorming. In een dergelijke verkenning zou men echter wel een onderscheid moeten maken tussen *inzicht*, en *bewustzijn*. Het is door de primordialeiteit van *bewustzijn* dat mensen dan in staat zijn om op discursieve wijze *inzicht* te verkrijgen in de - politieke - patronen die hen determineren. Dislocaties kunnen bijgevolg de gangbare *inzichten*, *common sense*, en dus *hegemonie* ondermijnen, maar de reactie op een dergelijke verstoring kan enkel verklaard worden door actoren die a.d.h.v. een uitbreiding van hun bewustzijn in staat zijn om tot nieuwe inzichten te komen. Een onderzoek naar de rol van de bewustzijnsniveaus of –modaliteiten kan in deze context zeker gelegitimeerd worden. Nogmaals, we willen de lezer vragen om deze stellingen als losstaand van deze thesis te beschouwen. Hiermee sluiten we de kritieken die betrekking hebben op de *theoretische consistentie* van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe af.

Ook m.b.t. de *concrete toepassing* van het conceptuele kader op de documenten van *The Project for the New American Century* en de officiële toespraken van George W. Bush, hebben we een reeks kritieken geformuleerd. Het betreft hier problemen gecentreerd rond (1) gebrekkige representativiteit en receptie, (2) gebrekkige historiek en teveel homogeniteit, (3) te veel aandacht voor het

linguïstische tekstuele, en (4) teveel aandacht voor het rationele. De kritiek van *representativiteit en receptie* wijst ons op het feit dat we in de analyse geen besluiten kunnen trekken m.b.t. effectieve ideologische interpellatie of effect. De analyse die we uitvoeren is namelijk zuiver tekstueel. De besluiten die we wel kunnen trekken, hebben betrekking op de discursieve structuur en de subjectposities / identiteiten die worden aangeboden in geval van dominant hegemonische decoding. Een andere belangrijke kritiek heeft betrekking op de selectie van bronnen. Door het beperkte analysemateriaal dat we gebruikt hebben, zijn we namelijk gebonden aan een *gebrekkige historische invalshoek*. In principe is een dergelijke kritiek wel degelijk op te vangen door een uitgewerkt historisch kader, en een historisch geïnspireerde selectie van analyseobjecten, maar gezien de doelstellingen en omvang van deze thesis stelden we dat dit niet zou leiden tot noemenswaardige problemen. Bovendien houdt deze thesis geen rekening met variaties in de Amerikaanse politiek, en richten we ons uitsluitend op het neoconservatieve defensiediscours van PNAC en het discours gevoerd door George W. Bush. We zijn ons zeer bewust van het *homogene beeld* dat we schetsen. De gebrekkige representativiteit doet zich dan ook voor op vlak van de geselecteerde teksten. Een andere belangrijke kritiek heeft betrekking op het *linguïstisch tekstuele aspect* van deze analyse. Andere dan linguïstische elementen van het neoconservatieve defensiediscours worden hier niet geanalyseerd waardoor het mogelijk is dat we belangrijke symbolen over het hoofd zien. Een laatste kritiek had betrekking op de kwestie van *rationaliteit* en het feit dat we geen rekening houden met de emotionele aspecten van discursieve structuratie. Ook dit is een probleem dat onlosmakelijk verbonden is aan de beperkingen van een zuiver tekstuele aanpak.

Voor we overgaan tot de evaluatie van de uitgevoerde discours-theoretische politieke analyse, kunnen we heel wat van de bovenstaande kritieken opvangen door te wijzen op het feit dat elke analyse gebaseerd is op een *selectie van teksten*. Bijgevolg is elke theorie en empirie hoogst onvolledig in de benadering van de werkelijkheid. Dit is bovendien een opmerking die toepasbaar is op alle – ook niet-wetenschappelijke – pogingen om het discursieve universum te sluiten. In deze thesis hebben we de selectie van de teksten gebruikt in het literatuuronderzoek, gelegitimeerd op basis van de doelstellingen van *coherentie* en *theoretische clarificatie*. Ook de selectie van de teksten gebruikt voor de concrete analyse, kunnen we op deze manier legitimeren. Het meest fundamentele probleem blijft misschien nog wel het vage onderscheid tussen empirie en theorie. We hebben namelijk nergens een concrete methodologie uitgelijnd om de eenvoudige reden dat er geen voorbeelden voor handen waren. Bovendien zou het sterk in strijd zijn met een centrale stelling van deze thesis om een dergelijk onderscheid kunstmatig in het leven te roepen; het betreft hier natuurlijk het axioma van *everything is discourse*. Aangezien het onderscheid tussen empirie en theorie zo vaag is in deze thesis, meten we de toepasbaarheid van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe aan de mate waarin het de discursieve structuratie van de onderzochte discourses accuraat kon omschrijven. Laten we dan ook nagaan in welke mate dat het geval was.

3 Discourstheoretische Politieke Analyse Geëvalueerd

Aan het einde van deel D hebben we de belangrijkste conclusies uit de analyse belicht. Het ging hier echter om een enorm beperkt overzicht dat in eerste instantie gericht was op het achterhalen van concrete conclusies m.b.t. de Amerikaanse identiteitsconstructie in het PNAC discours voor en na 11 september, en in de *Bush doctrine* na de aanslagen. Hier is het de bedoeling om discours-theoretische politieke analyse *als methode* te evalueren. Hierbij zullen we zeker nog verwijzen naar concrete resultaten, maar deze verwijzingen zullen in eerste instantie *illustratief* zijn. Een beknopt overzicht van de conclusies m.b.t. de geanalyseerde discourses hebben we in het vorige deel namelijk reeds aangeboden. Wat wij gedefinieerd hebben als discours-theoretische politieke analyse was een *prototype* van de operationalisering van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe. De reden waarom we ons in deze thesis niet beperkt hebben tot een zuiver literatuuronderzoek was de algemene vraagstelling of een dergelijke abstracte theorie ook concreet toepasbaar is op maatschappelijk relevante teksten. We wilden namelijk aantonen dat een poststructuralistische, postmarxistische, en

postmoderne theorievorming als die van Laclau en Mouffe wel degelijk een bijdrage kon leveren aan de manier waarop we het sociale begrijpen. In het onderstaande zullen we in eerste instantie nagaan in welke mate we aan deze doelstelling hebben voldaan. We zullen stuk voor stuk overlopen hoe de belangrijkste concepten en theoretische vooronderstellingen zichtbaar geoperationaliseerd zijn in de analyse. Hier zullen we echter al vooruitlopen op de feiten, en vermelden dat we na het uitvoeren van deze analyse eenduidig besluiten dat de abstractie van de theorievorming geen barrière vormt om het conceptuele kader van Laclau en Mouffe in een tekstuele analyse toe te passen. Een strikte voorwaarde voor het toepassen van deze theorie was een grondige kennis van de geponeerde begrippen zonder dewelke het lezen van de analyse hoogst problematisch zal blijken. De analyse *alleen* is geen open boek.

De term die het meest illustrerend is voor de discourestheorie van Laclau en Mouffe is *the impossibility of society*. Hier zijn we onze discourestheoretische analyse begonnen, en hier zullen we ook deze evaluatie mee starten. De implicaties van deze theoretische stelling manifesteerden zich doorheen heel de analyse, maar kwamen bijzonder goed tot uiting in de mythevorming omtrent de *Pax Americana* die we in het PNAC discours voor 11 september konden isoleren. Hier werden we namelijk geconfronteerd met een discursief construct dat enorm sterk gekoppeld was aan de ideologische processen die gepaard gaan met de essentialistische fixatie van de eigen identiteit. Dit werd bijzonder duidelijk toen ook nog eens bleek dat de we hier niet met een traditionele mythevorming werden geconfronteerd waarvan het gebrek zich in het heden voordeet. We zagen ons namelijk genoodzaakt om de *Pax Americana* te omschrijven als een reeds bereikte mythe, als een *utopie réalisé*. Gebrek werd daarom geprojecteerd naar de lege betekenaar van *21st century realities*. De *impossibility of society* uitte zich in het feit dat deze mythe én als gerealiseerd, én als onvolledig werd gerepresenteerd in het licht van deze toekomst. We zijn doorheen de analyse echter meer manifestaties tegengekomen die duiden op de correctheid van dit axioma. Getuige hiervan zijn o.a. de uiteenlopende identificaties van de antagonistische identiteiten, de talloze uitspraken die wezen op een tegenstrijdigheid tussen *essence claims* en de manier waarop contestatie gerepresenteerd werd, etc. . Heel de analyse kan getuigen van de stelling die we vrij vertaald hebben als de *instabiliteit van het maatschappelijke*.

Zoals we ondertussen weten, is mythevorming een hoogst ideologisch proces. Uit de pogingen ter ontkenning van het bovenstaande axioma trachten mensen namelijk hun identiteit te fixeren doorheen uiteenlopende discursieve strategieën die allen gericht zijn op het beperken van de *infinite play of meaning*. Deze mechanismen hebben we overduidelijk aan het werk gezien in de constructie van de vele equivalentieketens die we rond de geïdentificeerde knooppunten hebben geïsoleerd. We hebben de knooppunten van de equivalentieketens kunnen isoleren door op zoek te gaan naar wat nu precies de verschillende sociale identiteiten, eigenschappen, en essenties met mekaar articuleert. We kunnen besluiten dat de identificatie van dergelijke knooppunten perfect mogelijk is, en dat het hier geenszins hoeft te gaan om een term die enkel op metatheoretisch vlak betekenis draagt. De identiteit die gearticuleerd werd met de *Pax Americana* was opgehangen aan drie knooppunten. Deze mythe konden we identificeren als een *utopie réalisé* door het feit dat de grens tussen twee van de equivalentieketens die gearticuleerd werden met de Amerikaanse identiteit sterk verzwak werd door de projectie van *gebrek* naar de toekomst toe. Dit hebben we in een aantal schema's duidelijk geïllustreerd. Hier kunnen we alvast besluiten dat we ook equivalentieketens en de lege betekenaars die de rol van knooppunten vervulden, kunnen onderscheiden in concrete discourses. Hetzelfde geldt namelijk ook voor de functies die knooppunten als *war* en *terror* vervulden voor de antagonistische identiteiten die geconstrueerd werden in de *Bush doctrine*. Hierbij dienen we voor alle duidelijkheid te vermelden dat de constructie van equivalentieketens zeker niet noodzakelijk gekoppeld is aan gerealiseerde mythes. Doorgaans vinden we deze ketens namelijk terug in de veel eenvoudigere processen van antagonismevorming. In het algemeen kunnen we besluiten dat de onderzochte discourses bijzonder sterk ideologisch gekleurd zijn. Hoewel de gearticuleerde Amerikaanse identiteiten op verschillende wijzen worden geconstrueerd en bijgevolg ook op bepaalde punten verschillen, zijn ze in al de onderzocht discourses rotsvast gefixeerd in hun respectievelijke

discursieve ketens. De *essence claims* en *universal claims* zijn in geen van de onderzochte discoursen ver te zoeken.

Ook het *constitutieve buiten* kende uiteenlopende belichamingen in de bovenstaande analyse. We zagen de constitutieve werking hiervan namelijk actief bezig in termen als *financial front*, *the front in Afghanistan*, en *the second front here at home*. Het constitutieve buiten van de Amerikaanse identiteit als gearticuleerd in het discours van George W. Bush liep parallel met deze grenzen die Amerika scheidde van hun *antagonistische* tegenstander. In het PNAC discours was dit constitutieve buiten bijzonder geografisch getint. Het liep parallel met wat *The Project for the New American Century* aanduidde als de *American security parameter*. Hoewel dit concept na 11 september in de onderzochte documenten niet meer gebruikt werd, bleek dat de implicaties hiervan allen overeind bleven staan. Tegelijkertijd maakte de articulatie van het PNAC discours met de *Bush doctrine* dat PNAC radicaliseerde in haar pogingen tot fixatie van de Amerikaanse identiteit. Hoewel de idee van de *Pax Americana* als een verwezenlijkte mythe compleet gedisloceerd was, kunnen we dit niet zeggen van het constitutieve buiten. Doorheen de processen van antagonismevorming in het PNAC discours werden de constitutieve grenzen duidelijker dan ooit. Hieruit kunnen we besluiten dat ook de fixatie van betekenis doorheen de opstelling van een differentiële relatie t.a.v. antagonistische Anderen en de bijhorende constitutieve grenzen, duidelijk isoleerbare ideologische processen zijn.

Laten we nu nagaan hoe we het concept *dislocatie* hebben kunnen isoleren. De enige dislocatie die we geïsoleerd hebben in onze diachronische analyse had betrekking tot de hierboven vermelde *Pax Americana*. Hierbij moeten we duidelijk maken dat de aanslagen van 11 september op zich geen dislocerend gegeven zijn. Zoals we in ons hoofdstuk reeds gezien hebben, kent Amerika een rijke geschiedenis van terrorisme, en kunnen we niet stellen dat de aanslagen van 11 september een volkomen nieuw gegeven waren. Omdat we de maatschappelijke effecten van deze gebeurtenissen enkel belicht hebben doorheen de tekstuele analyse en de beknopte tijdslijn, zullen we ons in dit besluit beperken tot uitspraken m.b.t. de manier waarop de gebeurtenissen van 11 september gearticuleerd werden in de respectievelijke discoursen. Bijgevolg is het niet de concrete aanslag die dislocerend werkte voor de *Pax Americana* van PNAC, maar de articulatie van het PNAC discours met de *Bush doctrine* en de bijhorende antagonismevorming. Het unipolaire wereldbeeld werd hier namelijk in belangrijke mate ondermijnd. Amerika bevond zich na 11 september dan wel nog steeds in het centrum van de wereld, het gaat hier nu om het centrum van de *beschaafde* wereld. Het is dus de articulatie van een sterk antagonistisch buiten in het PNAC discours dat aanleiding gaf tot de dislocatie van de *Pax Americana* als een *utopie réalisé*. Ook het concept van *dislocatie* bleek dus een duidelijk operationaliseerbare term in onze discours-theoretische politieke analyse.

Een iets problematischer gegeven is ongetwijfeld de kwestie van *hegemonische aanspraken* en *nationaal-populaire projecten*. We moeten ons namelijk de vraag stellen hoe we in een beperkte tekstuele analyse als degene die we uitgevoerd hebben, kunnen spreken van hegemonie – een proces dat sterk gebonden is aan de psychologische processen van ideologische interpellatie. Zoals we gezien hebben, zijn discoursen niet reduceerbaar tot ideologieën, maar is elk discours doorheen de relatieve fixatie van betekenis wel degelijk ideologisch gekleurd. Daarnaast heeft hegemonie betrekking op de articulatie van een hele waaier aan discoursen en identiteiten met een gemeenschappelijke identiteit en een bijhorend knooppunt dat de verschillende identiteiten in een relatie van equivalentie tot mekaar plaatst. Bijgevolg zijn hegemonische aanspraken wel degelijk identificeerbaar in die waarheidsclaims die de eigen identiteit articuleren met betekenaars die in die mate gelegeerd zijn dat ze met de meest uiteenlopende discoursen en identiteiten gearticuleerd zijn. Het betreft hier concepten als *democratie*, *pluralisme*, *vrijheid*, etc. die we bijna overal in de Westerse beschaving terugvinden. Doordat de Amerikaanse identiteit in zowel het PNAC discours als in het discours gevoerd door George W. Bush als *garantie*, *oorsprong*, en *verdediger* van deze lege betekenaars gerepresenteerd werd, kunnen we hier licht werpen op de hegemonische ambities van deze discoursen. De pogingen tot hegemonisering en dus totalisering van het internationale discursieve veld worden bovendien versterkt door de sterke equivalentiologica en antagonismevorming die we eveneens in beide discoursen na 11 september

terugvinden. Ook de hegemonische ambities van discoursen kunnen we dus doorheen discourtstheoretische politieke analyse blootleggen. In welke mate deze ambities ook effectief een nationaal populaire wil weergeven, kunnen we echter *niet* vaststellen. Hier kan een receptieonderzoek naar ideologische interpellatie een uitweg bieden. Desalniettemin hebben we wel kunnen vaststellen dat al de onderzochte discoursen hun respectievelijke hegemonische projecten als nationaal populaire constructen *voorstellen*. Vooral in het discours gevoerd door Bush vinden we een zeer brede *hailing*. Over of er ook interpellatie plaatsvindt doen we uiteraard geen uitspraken.

Een aspect van de discourtstheorie van Laclau en Mouffe dat we veel moeilijker doorheen deze tekstuele analyse konden operationaliseren, was de kwestie van interdiscursieve contestatie. De onderzochte discoursen liepen namelijk bijzonder parallel op de meest uiteenlopende punten. Toch vormt de selectie van analysemateriaal hier niet het grootste probleem. Aangezien veel van de discoursen die actief zijn in de *war of position* strijden om controle over politieke subjectposities die verbonden met de staat, zullen deze zich hoogstwaarschijnlijk opwerpen als nationale projecten. Dit is bovendien zeer waarschijnlijk het geval wanneer er zich een antagonistische Ander t.a.v. de nationale identiteit profileert. Bijgevolg zullen de strijdende discoursen zich steevast identificeren met een hegemonisch project met een eenduidige nationaal populaire wil. Om het eigen project niet in vraag te stellen, is het dan ook aangewezen om de aandacht vooral te richten op het *eigen* project. Accurate representaties van andere discoursen zullen we bijgevolg hoogstwaarschijnlijk niet vinden. Zo wordt Clinton door PNAC sterk gestereotypeerd als een politicus zonder eenduidige visie op de defensieproblematiek, een stelling waar we toch wel enig kritische noten bij mogen plaatsen. We kunnen dan ook besluiten dat men in discourtstheoretische analyse enkel accurate uitspraken kan doen over die discoursen die ook effectief geanalyseerd zijn, en niet over de intertekstuele referenties naar andere discoursen. Dit hebben we bovendien ook duidelijk gezien wanneer PNAC zichzelf articuleerde met bepaalde elementen van de *Bush doctrine*. Hoewel de Amerikaanse subjectposities in beide discoursen in grote mate gelijk liepen, werden deze in de respectievelijke discoursen op heel uiteenlopende manieren geconstrueerd. Ook m.b.t. de gepercipieerde contestatie van de *hegemonische wil* of *vastberadenheid* in beide discoursen kunnen we ons vragen stellen. De mate waarin de geïdentificeerde contrahegemonische wil ook effectief een hegemonisch project voor de antagonistische Ander is, kunnen we enkel nagaan indien we ook diens discours onderzoeken.

Discoursen produceren subjectposities doorheen de mechanismen van *power / knowledge*. Tegelijkertijd zijn subjectposities ook gekoppeld aan *enunciatieve modaliteiten* die maken dat het individu dat een dergelijke positie bekleedt, bepaalde waarheidsuitspraken wel en niet kan maken, en bijgevolg bepaalde machtsmechanismen al dan niet in werking kan stellen. Dit is bijzonder duidelijk in de presidentiële subjectpositie die Bush in staat stelde om de *War against Terror* uit te roepen. Meer zelfs, vanuit zijn positie bleek Bush in staat om te stellen dat het Osama bin Laden was die de oorlog aan Amerika verklaarde op 11 september 2001. Feit is echter dat bin Laden dit reeds veel vroeger deed; zijn *declaration of war* werd namelijk reeds in 1996 publiek gemaakt. Subjectposities kunnen we dus duidelijk identificeren door na te gaan vanuit welke machtsposities waarheidsclaims worden geuit en machtsmechanismen in werking treden. Hoewel het voornamelijk Foucault was die het had over het waarheidsproducerende aspect van discoursen, bleek zijn terminologie perfect compatibel te zijn met die van Laclau en Mouffe in onze analyse. Ook de Amerikaanse identiteit hebben we als een subjectpositie kunnen omschrijven doorheen een aantal waarheidsclaims die hieraan verbonden waren. Voorbeelden van dergelijke claims zijn o.a. *being American = fighting terrorism* uit het Bush discours, of de identificatie van Amerika als *the essential defender of today's global security order* in het PNAC discours. Deze laatste waarheidsclaim is een duidelijk voorbeeld van wat Norval omschreef als een *essence claim*. Al deze metatheoretische begrippen hebben we duidelijk kunnen identificeren met betekenaars in de onderzochte discoursen. Niet alleen het conceptuele kader van Laclau en Mouffe, maar ook een aantal begrippen van Foucault bleken dus productief voor onze vorm van discourtstheoretische politieke analyse.

Er is nog een ander verrassend aspect dat in onze analyse naar voren kwam. Het betreft hier de inherente verwevenheid van *moraliteit*, *waarheid*, en dus ook *subjectposities*. Hoewel de mechanismen van de productie van de Amerikaanse subjectposities sterk verschilden, waren er frappante overeenkomsten in de mogelijkheden tot gelegetimeerde actie die hieraan gekoppeld waren. In beide gevallen werd er namelijk een subjectpositie van morele superioriteit gecreëerd. De mechanismen zijn sterk verwant aan de manier waarop de respectievelijke hegemonische projecten in het leven werden geroepen; doorheen de articulatie van lege betekenaars als fundamenteel gekoppeld aan de Amerikaanse essentie. Door de Amerikaanse identiteit daarnaast te omschrijven als bijvoorbeeld de *essential defender* (PNAC), of te stellen dat Amerika zich differentieert van andere naties in de *vastberadenheid* van haar nationaal populaire wil (Bush), wordt er een subjectpositie van globale verantwoordelijkheden in het leven geroepen. In beide discoursen is het vooral de werking van *utopie réalisé* die een dergelijk moreel verantwoord unilateralisme oproept. Dit geldt zowel voor het PNAC discours van voor 11 september, als voor het Bush discours na 11 september, waarin de Amerikaanse identiteit *an sich* als ongenaakbaar en volledig gerealiseerd gerepresenteerd wordt. Contestatie doet zich schijnbaar enkel voor op vlak van de nationaal populaire wil die Bush articuleert. Hoewel de mythische *Pax Americana* door de gedeeltelijke incorporatie van de *Bush doctrine* als *verwezenlijkte* mythe ondermijnd werd, bleef de waarheidsclaim van militaire *superioriteit* = *morele superioriteit* na 11 september ongewijzigd. De analoge claim die we na de articulatie van de *Bush doctrine* in het PNAC discours konden identificeren luidde namelijk; *strategische doelstellingen* = *morele doelstellingen*. Met dit alles zijn we dus geheel onverwacht bij de kwestie van moraliteit terechtgekomen, wat verklaard kan worden doorheen het functioneren van de geformuleerde hegemonische *waarheidsaanspraken* en de *lege betekenaars* die gearticuleerd werden als Amerikaanse essenties. Hiermee kunnen we dan ook besluiten dat de toepassing van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe geenszins een strak raster is dat geen ruimte voor onverwachte vaststellingen laat. Het betreft hier blijkbaar een zeer flexibel metatheoretisch construct dat enorm geschikt is gebleken voor de vorm van discours theoretische politieke analyse die we hier uitgevoerd hebben.

Laten we tot slot terugkeren naar de kwestie van de *primacy of politics*. Onze zoektocht naar een adequate discours theorie werd namelijk gekenmerkt door een hieraan gekoppelde zoektocht naar een theoretisch kader dat sterk rekening hield met de *logic of contingency*. We wilden namelijk eerst en vooral afstappen van de gesloten en gecentreerde modellen die geen ruimte voor verandering van buitenaf lieten. De oplossing werd voornamelijk geboden door het concept van dislocatie. Hierin zou de *primacy of politics* en de hieraan gekoppelde *politics of the subject* het sterkst in werking treden. De vraag luidt nu of we ook effectief dergelijke processen aan het werk hebben gezien. Het dient hierbij gezegd te worden dat we hier opnieuw geconfronteerd worden met de beperkingen van een louter tekstuele analyse. We zijn namelijk doorheen ons onderzoek naar de gearticuleerde subjectposities enkel nagegaan op welke manier mogelijkheden tot actie gelegitimeerd en geproduceerd worden. Welke de concrete handelingen zijn die ook effectief zijn *uitgevoerd*, werden hier niet belicht. Een historisch onderzoek gekoppeld aan een onderzoek naar ideologische interpellatie bij beleidsmakers kan in dit opzicht bijzonder interessant zijn. Ook onderzoek naar de manier waarop machtsmechanismen in sterk geïnstitutionaliseerde contexten als de *Bush administratie* gestructureerd worden, is meer dan relevant. Toch werden we doorheen de dislocatie van de *Pax Americana* als een gerealiseerde mythe enigszins geconfronteerd met de *politics of the subject*. Om te vermijden dat de gefixeerde *momenten* van het PNAC discours zouden beginnen drijven was rearticulatie namelijk vereist. Dit proces hebben we dan ook uitgebreid beschreven onze analyse. Vervolgens is er nog de vraag of we na deze analyse ook effectief een bewijs hebben van de primordialeiteit van het politieke. Aangezien we het politieke omschreven hebben als een maatschappelijk structurende activiteit die in eerste instantie plaatsvindt doorheen de werking van *discoursen* zien we ons genoodzaakt hier geen uitspraak over te doen. We moeten hier echter wel bij vermelden dat we nergens in de analyse geconfronteerd werden met een gegeven dat indruiste tegen deze *primacy of politics*. Maar ook hier zullen andere vormen van onderzoek uitsluitel op dit axioma moeten geven. Na het uitvoeren van deze analyse zijn we echter volledig overtuigd van de werking

van zowel de *logic of contingency* als de hieraan gekoppelde *politics of the subject* die we aan het werk hebben gezien in de processen van rearticulatie.

4 Evaluatie van de Kritieken

Nu we de toepasbaarheid van het hoog abstracte conceptuele kader van Laclau en Mouffe hoogst positief geëvalueerd hebben, is het belangrijk een terugkoppeling te maken naar de hierboven opnieuw aangehaalde kritieken.

De stelling dat discours theoretische politieke analyse de realiteit reduceert tot taal en tekst is hier volkomen absurd. Het feit dat we ook effectief een *tekstuele* analyse hebben uitgevoerd, wil niet zeggen dat de resultaten hiervan niet kunnen dienen voor andere vormen van onderzoek. Vooral doorheen de analyse van subjectposities hebben we gezien dat een *tekstuele* analyse ons wel degelijk gevoelig kan maken voor de werking van macht. De verwante kritiek van *tekstueel reductionisme* impliceert ook een gebrekkige aandacht voor sociale structuren. Ook hier moeten we erop wijzen dat verder onderzoek geenszins in strijd hoeft te zijn met de resultaten van deze analyse. Bovendien is de aandacht voor sociale structuren niet gebrekkig. Een van de voornaamste motivaties voor het schrijven van deze thesis was het overlopen van de mogelijkheden die de onderzochte discoursen boden voor maatschappelijke structuratie. Hoewel we de concrete werking van de *power / knowledge* mechanismen niet aan het werk hebben gezien, hebben we duidelijk aangetoond dat al de onderzochte discoursen sterk geëngageerd zijn in de *war of position* en dus de organisatie van de sociale – zelfs internationale – werkelijkheid. Al de belichte discoursen zijn sterk gericht op totalisering van de eigen identiteit en het internationale discursieve veld in het algemeen. De stelling dat discoursanalyse, en in het bijzonder de vorm van discours theoretische politieke analyse die we hier gehanteerd hebben, inadequaat is om de structuratie van het sociale en het politieke te onderzoeken, kunnen we dan ook probleemloos van de kaart vegen. Bovendien gaat het hier ook geenszins om een zuiver voluntaristische benadering. De *primacy of politics* en de *politics of the subject* worden namelijk sterk beperkt door de discursieve structuren wanneer er geen sprake is van ernstige dislocatie. In de theorievorming van Laclau en Mouffe wordt dan ook duidelijk een onderscheid gemaakt tussen wanneer structuur, dan wel actie dominant is. Beide zijn echter steeds wederzijds constitutief.

Een meer relevante kritiek heeft betrekking op de structuratie van de werkelijkheid in gradaties. In de bovenstaande analyse hebben we blijkbaar het geluk gehad geconfronteerd te worden met discoursen waarin de werking van de equivalentiologica uitermate dominant is. Onderzoek naar de differentiologica is veel problematischer; de vraag hoe we verschillen in gradaties moeten analyseren blijft dan ook overeind. In het bovenstaande hebben we geopperd dat een verdere theoretische uitwerking van de concepten *tegenstanders* en *differentiologica* zeer wenselijk is. Toch kunnen we besluiten dat dit alles in de concrete analyse niet leidde tot onoverkomelijke problemen. De persoonlijke kritiek die betrekking had op wat we omschreven hebben als een *primacy of consciousness* werd noch ondermijnd, noch bevestigd door het gevoerde onderzoek. Zoals we echter gesteld hebben kan een antwoord op deze vraag enkel geboden worden vanuit verder onderzoek naar ideologische interpellatie, receptieonderzoek, en misschien zelfs effectonderzoek. Hier is het echter geenszins de bedoeling om dergelijke projecten uit te lijnen. Een kritische noot is voldoende. De kritiek van een gebrekkige aandacht voor het historische aspect van discursieve structuratie is meer dan terecht, maar kan zeker enigszins opgevangen worden door een meer interdiscursieve aanpak met meer historische duiding. Toch zal er als gevolg van het probleem van selectie van teksten steeds wat van deze kritiek overeind blijven. Tot slot kunnen we besluiten dat de kritieken van (1) gebrekkige representativiteit en receptie, (2) teveel aandacht voor het linguïstisch tekstuele, en (3) teveel aandacht voor het rationele, steeds relevant zullen blijven voor elke vorm van tekstuele

discourstheoretische politieke analyse die in de toekomst nog uitgevoerd zal worden. Elk van deze kritieken kan echter opgevangen worden door andere vormen van onderzoek.

Laten we nu nagaan in welke mate we tegemoet gekomen zijn aan de doelstellingen geformuleerd in onze inleiding. Ten eerste was er de doelstelling van *theoretische clarificatie*. Gezien de bovenstaande positieve evaluatie van de toepasbaarheid van het conceptuele kader van Laclau en Mouffe in de vorm van discourstheoretische politieke analyse die we hebben uitgelijnd, kunnen we zeker stellen dat we een aanzienlijke bijdrage hebben geleverd m.b.t. deze eerste doelstelling. Doorheen de analyse hebben we bovendien duidelijk aangetoond dat de vaak voorkomende anti-postmoderne kritieken van nihilistisch relativisme volkomen absurd zijn. We hebben nergens beweerd dat de *play of meaning* vrij spel zou krijgen. Integendeel; onderzoek naar de fixatie van betekenis is misschien wel het meest centrale project van deze thesis geweest. We kunnen dan ook besluiten dat het theoretisch kader van Laclau en Mouffe een zeer waardig alternatief biedt voor het uiteenlopend scala van structuralistische, marxistische, en neomarxistische theorieën dat we in deze thesis belicht hebben. We moeten hier wel toegeven dat de operationalisering van deze theorie een hoge mate van interpretatie vereist waardoor we geenszins positief wetenschappelijke uitspraken beweren te doen. Dit zou ook volkomen in strijd zijn met onze visie op *waarheidsproductie*. Gezien de rekening die gehouden wordt met de veranderlijkheid van discursieve structuren, de mechanismen van *power / knowledge*, en de ideologische pogingen tot sluiting van het discursieve veld, kunnen we besluiten dat de onderzochte theorievorming een nuttig alternatief biedt voor veel van de oudere modellen. Met dit alles hebben we dan ook een degelijke bijdrage geleverd aan de ontsluiting van dit conceptuele kader voor de Nederlandstalige lezer. Of deze thesis ook enige maatschappelijke invloed heeft gehad, zal volledig afhangen van de inzichten die we de lezer hebben kunnen bijbrengen. De *mogelijkheden* tot een genuanceerde visie op sterk ideologisch gekleurde discoursen zijn in alle geval uitgebreid voorhanden. Met deze laatste stelling kunnen we deze thesis besluiten en bieden we tot slot nog een overzicht van de gebruikte bronnen. De algemene conclusie luidt dat het discourstheoretische kader van Laclau en Mouffe hoogst operationaliseerbaar is in de vorm van discourstheoretische politieke analyse die we hierboven hebben uitgelijnd.

E BIBLIOGRAFIE

In het onderstaande overzicht maken we een onderscheid tussen (1) de gebruikte literatuur, (2) de onderzoeksobjecten m.b.t. het discours van PNAC, en (3) de onderzoeksobjecten m.b.t. het discours van George W. Bush.

1 Overzicht van de Gebruikte Literatuur

- ALTHUSSER (L.) . Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation) . In: ZIZEK (S.) (ed.) . Mapping Ideology . London, Verso, 1994, pp. 113-134 .
- BAKER (K.M.) . A Foucauldian French Revolution? . In: GOLDSTEIN (J.) (ed.) . Foucault and the Writings of History . Cambridge, Blackwell Publishers, pp. 187-205 .
- BAKHTIN (M.) . The Dialogic Imagination : four essays . Austin, University of Texas, 1981, 444p .
- BALIBAR (E.) . On the Basic Concepts of Historical Materialism . In: BALIBAR (E.) , ALTHUSSER (L.) en BREWSTER (B.) (eds.) . Reading Capital . Londen, Verso, 1979, 340p .
- BARNES (B.) . Functionalism . In: The Elements of Social Theory . London, UCL Press, 1995, pp.37-48 .
- BAUDRILLARD (J.) . Simulations . New York, Semiotext, 1983, 159p .
- BAUDRILLARD (J.) . America . Londen, Verso, 1988, 129p .
- BAUDRILLARD (J.) . The Spirit of Terrorism . BLOUL (R.) (transl.) . RestlessCulture.net, 02/11/2001 <http://www.restlessculture.net/discourse/story/2001/12/1/144451/310> , pp.1-9 .
- BIN LADEN (U.) . Declaration of War . In: RUBIN (B.) en COLP RUBIN (J.) . Anti-American Terrorism and the Middle East . Oxford, Oxford University Press, 2002, pp.137-148 .
- BLOMMAERT (J.) . Banditisme of Politiek? Over conceptuele onduidelijkheid . 2001, <http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/blommaert10.htm>, pp.1-4 .
- BOGGS (C.) . Gramsci's Marxism . Southampton, Pluto Press Unlimited, 1976, 147p .
- BOWMAN (G.) . 'A Country of Words': conceiving the Palestinian nation from the position of exile . In: LACLAU (E.) (ed.) . The Making of Political Identities . London, Verso, 1994, pp.138-170 .
- BUTLER (J.), LACLAU (E.) en ZIZEK (S.) . Contingency, Hegeony, Universality: contemporary dialogues on the left . London, Verso, 2000, 300p .
- CAMERON (K.N.) . Marxism: the science of society, an introduction . Massachussets, Bergin & Garvey Publishers inc. , 1985, 222p .
- CAMPBELL (D.) . Writing Security: United States foreign policy and the politics of identity . Glasgow, Bell and Bain ltd., 1992, 312p .
- CARPENTIER (N.) en DE VOS (P.) . De discursieve blik: de discours Theorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse . In: Ethiek en Maatschappij . Gent, jg 4, nr. 4, pp.3-30 .

- CARPENTIER (N.) . Het Westerse Oorlogsdiscours tijdens de eerste drie weken va de Joegoslavische oorlog: een vergelijking met de Golfoorlog . In: Extra PSW-paper: Kritische geluiden in tijden van oorlog: de Kosovo Crisis . Antwerpen, UIA departement sociale en politieke wetenschappen, 1999, <http://gopher.ulb.ac.be/~ncarpent/> , pp.11-23 .
- CELIC (N.B.) . The Constitution and Dissolution of the Kemalist Imaginary . In: HOWARTH (D.), NORVAL (A.J.) en STRAVAKAKIS (Y.) (eds.) . Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp.193-204.
- CHOMSKY (N.) . Terrorism Works . Critical Voices, 2002, www.thecriticalvoice.com/chomsky1.html, pp.1-4 .
- CHOMSKY (N.) . The War on Terrorism . In: Perspectives on Evil and Human Wickedness . <http://www.wickedness.net>, 2003, Vol 1 (2), pp. 8-11 .
- CONNOLLY (W.E.) . Identity/Difference: democratic negotiations of political paradox . London, Cornell University Press, 2001, 272p .
- DANAHER (G.), SCHIRATO (T.) en WEBB (J.) . Understanding Foucault . London, Sage Publications, 2000, 172p .
- DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . Preface and Acknowledgements . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics . Canada, Lexington Books, 1989, pp.ix-xi .
- DER DERIAN (J.) . The Value of Security; Hobbes, Marx, Nietzsche and Baudrillard . In: CAMPBELL (D.) en DILLON (M.) . The Political Subject of Violence . 1993, Manchester, Manchester University Press, pp.94-113 .
- DER DERIAN (J.) . Antidiplomacy: spies, terror, speed and war . Cambridge, Blackwell Publishing ltd., 1992, 215p .
- DERRIDA (J.) . Writing and Difference . London, Routledge, 1978, 342p .
- DE VOS (P.) en TEURLINGS (J.) . Discussion Paper for the round-table 'Discourse and post-Marxism . Brussel, VUB, Discourse Theory and Social Analysis, 10/12/2001, pp. 1-8 .
- DREYFUS (H.) en DREYFUS (S.) . The Brave New World of the Matrix . 2002, <http://whatisthematrix.warnerbros.com/>, pp.1-5 .
- ELLEMERS (J.E.) . Functionele Analyse. In: RADEMAKER (L) en BERGMAN (H) (eds.) . Sociologische Stromingen . Utrecht, Het Spectrum, 1980, pp.133-150.
- FAIRCLOUGH (N.) . Discourse and Social Change . Cambridge, Blackwell Publishers, 1992, 259p .
- FOUCAULT (M.) . Truth and Power . In: GORDON (C.) . Power / Knowledge: selected writings and other writings 1972-1977 . New York, Pantheon Books, 1980, pp. 112-132 .
- FOUCAULT (M.) . The Archaeology of Knowledge . Londen, Tavistock Publications, 1978, 218 .
- FOUCAULT (M.) . The History of Sexuality; Volume 1; introduction . Harmondsworth, Penguin, 1980, 168p .
- FOUCAULT (M.) . The Order of Discourse . In: YONG (ed.) . Untying the Text: a post-structuralist reader . Londen, Routledge & Kegan Paul, 1981, 326 p .

- GANOR (B.) . Defining Terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter? . In: Media Asia . Vol 29 (3), 2002, <http://www.ict.org.il/articles/define.htm>, pp. 1-15.
- GIDDENS (A.) . Structuratietheorie en Empirisch onderzoek . In: MUNSTERS (Q.J.) et.al., Anthony Giddens: een kennismaking met de structuratietheorie. Wageningen, Landbouwhogeschool, 1985, 137p .
- GIDDENS (A.) . A Contemporary Critique of Historical Materialism . London, The Macmillan Press Ltd., 1985, 294 p .
- GIDDENS (A.) . Central Problems in Social Theory: action, structure and contradiction in social analysis . London, Macmillan Education Ltd., 1990, 294p .
- GLUCKSMANN (M.) . Structuralist analysis in Contemporary Social Thought . London, Routledge & Kegan Paul, 1974, pp.27-56.
- GLYNOS (J.) . The Grip of Ideology: a Lacanian approach to the theory of ideology . In: Journal of Political Ideologies . 2001, Vol 6 (2), pp191-214 .
- GRAMSCI (A.) . Selections from Prison Notebooks . Londen, Lawrence & Wishart, 1971, 483p .
- GREGORY (D.U.) . Foreword . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics . Canada, Lexington Books, 1989, pp.xiiv-xxi .
- GRIGGS (S.) en HOWARTH (D.) . New Environmental Movements and Direct Action Protest: the campaign against Manchester Airport's second runway . In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp.52-69.
- HALL (S.) . Encoding / Decoding . In: Hall (S.) e.a. (ed.) . Culture, Media, Language: working papers in cultural studies 1972-1979 . London, Hutchinson, 1989, pp.128-138 .
- HALL (S.) . The Work of Representation . In: HALL (S.) . Representation: cultural representations and signifying practices . London, Sage, 1997, pp.1-51 .
- HALL (S.) . The Spectacle of the 'Other' . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . Discourse Theory and Practice: a reader . London, Sage Publications, 1997, p. 324-344 .
- HALL (S.) . Foucault: Power, Knowledge and Discourse . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) (eds.) . Discourse Theory and Practice: a reader. London, Sage Publications, 2001, pp. 72-81 .
- HEBDIGE (D.) . Postmodernism and 'the other side' . In: MORLEY (D.) en CHENG (K) (ed.) . Stuart Hall: critical dialogues . New York, Routledge, 1996, pp.174-199 .
- HEWITT (C.) . Understanding Terrorism in America: from the Clan to Al Qaeda . London, Routledge, 2003, 154p .
- HEYMANN (P.B.) . Terrorism and America: a commonsense strategy for a democratic society . Cambridge, MIT Press, 1998, 179p .
- HOLLOWAY (D.) . Reifying September 11: why the Left hasn't lost the War on Terror . In: European Journal of American Culture . Vol 21 (2), 2002, pp. 86-97 .
- HOWARTH (D.) . Discourse . Buckingham, Open University Press, 2000, 166p .
- HOWARTH (D.) en STAVRAKAKIS (Y.) . Introducing Discourse Theory and Political Analysis. In: HOWARTH (D.), NORVAL (J.) en STAVRAKAKIS (Y.) (eds.) . Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp.1-23.

- HOLUB (R.) . Antonio Gramsci: beyond marxism and postmodernism . London, Routledge, 1992, 247p .
- KOTTAK (C.P.) . Anthropology: the exploration of human diversity . Michigan, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1997, 544p .
- KRESS (G.) . From Saussure to Critical Sociolinguistics: the turn towards a social view of language . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) . Discourse Theory and Practice . London, 406p .
- LACLAU (E.) . Building a New Left . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1988, pp. 117-196 .
- LACLAU (E.) . The Impossibility of Society . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, pp. 89-96 .
- LACLAU (E.) . Universalism, Particularism and the Question of Identity . In: LACLAU (E.) . Emanicipation(s) . London, Verso, 1990, pp. 20-35 .
- LACLAU (E.) . Beyond Emanicipation . In: LACLAU (E.) (ed.) . Emanicipation(s) . London, Verso, 1994, pp.1-19.
- LACLAU (E.) . Why do Empty Signifiers matter to Politics? . In: LACLAU (E.) (ed.) . Emanicipation(s) . London, Verso, 1994, pp.36-46 .
- LACLAU (E.) . Preface . In: LACLAU (E.) (ed.) . Emanicipation(s) . London, Verso, 1994, pp.vii-viii .
- LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . Hegemony and Socialist Strategy: towards a radical democratic politics . London, Verso, 1985, 197p .
- LACLAU (E.) en MOUFFE (C.) . Post-Marxism without Apologies . In: LACLAU (E.) (ed.) . New Reflections on the Revolution of Our Time . London, Verso, 1990, pp.97-132 .
- LACLAU (E.) en ZAC (L.) . Minding the Gap: the subject of politics . In: LACLAU (E.) (ed.) . The Making of Political Identities . London, Verso, 1994, pp.11-39.
- LEVI-STRAUSS (C.) . Totemism . Harmondsworth, Penguin, 1969, 190 p .
- LEWIS (J.) . Cultural Studies: the basics . London, Routledge, 2002, 492p .
- MARX (C.) . The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte . New York, International Publishers, 1852, 162 p .
- MATTELART (A.) en MATTELART (M.) . Theories of Communication: a short introduction . London, Sage Publications, 1998, 186p .
- MCMURTRY (J.) . The Structure of Marx's World - View . Princeton, Princeton University Press, 1978, 269p .
- MCROBBIE (A.) . Post-Marxism and Cultural Studies . In: CROSSBERG (N.), NELSON (C.) en TREICHLER (P.) (eds.) . Cultural Studies . London, Routledge, 1992, pp. 719-730 .
- MCQUAIL (D.) . Mass Communication Theory . London, Sage, 1994, 416p .
- MILLS (S.) . Discourse . London, Routledge, 1997, 177p .
- MORERA (E.) . Gramsci's Historicism: a realist interpretation . London, Routledge, 1990, 171p .
- MOSCO (V.) . The Political Economy of Communication . London, Sage Publications, 1996, 307p .

- MOUFFE (C.) . Hegemony and Ideology in Gramsci . In: MOUFFE (C.) (ed.) . Gramsci and Marxist Theory . London, Routledge, 1979, pp.168-204 .
- MOUFFE (C.) . The Return of the Political . Londen, Verso, 1993, 156p .
- NORVAL (A.J.) . Social Ambiguity and the crisis of Apartheid . In: LACLAU (E.) . The Making of Political Identities . London, Verso, 1994, pp.115-137.
- NORVAL (A.J.) . Trajectories of future research on discourse theory . In: HOWARTH (D.), NORVAL (A.J.) en STRAVAKAKIS (Y.) . Discourse Theory and Political Analysis: identities, hegemonies and social change . Manchester, Manchester University Press, 2000, pp.219-236.
- PURVIS (T.) en HUNT (A.) . Discourse, ideology, ... In: British Journal of Sociology . London, Routledge, Vol 44 (3), 1993, pp. 472-499 .
- RAPOPORT (D.C.) . Introduction . In: RAPOPORT (D.C.) en ALEXANDER (Y.) . The Morality of Terrorism: religious and secular justifications . Oxford, Pergamon Press, 1983, pp.xi-xx .
- RIGBY (S.H.) . Marxism and History: a critical introduction . Manchester, Manchester University Press, 1987, 177p .
- SAID (E.) . Orientalism; second edition . Harmondsworth, Penguin, 1995, 396p .
- SALECL (R.) . The Crisis of Identity and the Struggle for New hegemony in Former Yugoslavia . In: LACLAU (E.) (ed.) . The Making of Political Identities . London, Verso, 1994, pp. 205-232.
- SHAPIRO (M.J.) . The Politics of Representation . Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1988, 203p .
- SHAPIRO (M.J.) . International / Intertextual Relations . In: DER DERIAN (J.) en SHAPIRO (M.J.) . International / Intertextual Relations: postmodern readings of World politics . Canada, Lexington Books, 1989, pp. 73 - 92 .
- SAUSSURE (F.), e.a. . Course in General Linguistics . New York, McGraw-Hill, 1966, 240p .
- SOREL (J.M.) . Some Questions about the Definition of Terrorism and the Fight against Its Financing . In: European Journal of International Law . Oxford, Vol 14 (2), 2003, pp.365-378 .
- SMITH (A.M.) . Rastafari as Resistane and the ambiguities of essentialism in the 'new social movements' . In: LACLAU (E.) (ed.) . The Making of Political Identities . London, Verso, 1994, pp. 171-204.
- SMITH (A.M.) . The Radical Democratic Imaginary . London, Routledge, 1998, 216p .
- SMITH (A.M.) . Laclau and Mouffe: the radical democratic imaginary . London, Routledge, 1998, 236p .
- STALIN (J.) . Marxism and History: a critical introduction . New York, International Publishers, 1951, 342p .
- STEVENSON (N.) . Understanding Media Cultures: social theory and mass communication . London, Sage Publications, 1995, 238p .
- TEURLINGS (J.) . Foucault en zijn Relevantie in communicatiewetenschappen en cultuurstudies (lezing). pp. 4-5 .
- THE GUARDIAN UNLIMITED . Timeline: terror and its aftermath London, 13/07/2003, <http://www.guardian.co.uk/waronterror/story/0,1361,555865,00.html> .
- THE WHITE HOUSE . Government . 12/07/2003, <http://www.whitehouse.gov/government/>, pp.1-2 .

- TORFING (J.) . New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek . Oxford, Blackwell, 1999, 342p .
- TORFING (J.) . Politics, Regulation and the Modern Welfare State . London, Macmillan Press Ltd., 1998, 300 p .
- TOWNSHEND (J.) . The Politics of Marxism . London, Leicester University Press, 1996, 294p .
- WETHERELL (M.) . Debates in Discourse Research . In: WETHERELL (M.), TAYLOR (S.) en YATES (S.J.) . Discourse Theory and Practice: a reader . London, Sage Publications, 2001, pp. 380-399 .
- WILKINSON (P.) . Terrorism versus Democracy: the liberal state response . London, Frank Cass, 2000, 255p .
- WHITTACKER (D.J.) . The Terrorism Reader . London, Routledge, 2002, 294p .
- WOOD (E.M.) . What is the 'Postmodern' Agenda? . In: WOOD (E.M.), FOSTER (J.B.) (ed.) . In defense of history: marxism and the postmodern agenda . New York, Monthly Review Press, 1997, pp.1-16 .
- ZIZEK (S.) . The Sublime Object of Ideology . London, Verso, 1995, 240p .

2 Onderzoeksobjecten m.b.t. het discours van *The Project for the New American Century*

- PNAC . Statement of Principles . Washington, 03/06/1997, <http://www.newamericancentury.org/statementofprinciples.htm>, 2 p . .
- PNAC . Letter to President Clinton on Iraq . Washington, 26/01/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqlintonletter.htm>, 2p . .
- PNAC . Letter to Gingrich and Lott on Iraq . Washington, 29/05/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqletter1998.htm>, 3 p . .
- PNAC . Letter to Clinton on Milosevic . Washington, 20/09/1998, <http://www.newamericancentury.org/Win-Apr19%20,99.pdf>, 1 p . .
- PNAC . Statement on the Defense of Taiwan . Washington, 20/08/1999, <http://www.newamericancentury.org/Taiwandefensestatement.htm>, 2 p . .
- PNAC . Rebuilding America's Defenses: strategy, forces and resources for a new century . Washington, 2000, <http://newamericancentury.org/RebuildingAmericasDefenses.pdf>, 76 p . .
- GERECHT (R.M.) . A Covering Superpower . Washington, 30/07/2001, http://www.newamericancentury.org/Editorial_Jul30_01.pdf, 4 p . .
- KRISTOL (W.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 25/09/2001, <http://www.newamericancentury.org/terrorism-092501.htm>, 2 p . .
- KRISTOL (W.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 26/09/2001, <http://www.newamericancentury.org/war-102601.htm>, 3 p . .
- KAGAN (R.) en KRISTOL (W.) . Editorial: The Coalition Trap . In: The Weekly Standard . 15/10/2001, <http://www.newamericancentury.org/Editorial-101501.pdf>, 2 p . .

- DONNELLY (T.) . Memorandum to Opinion Leaders on War on Terrorism . Washington, 31/10/2001, <http://www.newamericancentury.org/defense-103101.htm>, 2 p. .
- KRISTOL (W.) . Taking the War Beyond Terrorism . Washington, 31/01/2002, <http://www.newamericancentury.org/kristol-013102.htm>, 2 p. .
- KRISTOL (W.) . Testimony of William Kristol . Washington, 07/02/2002, <http://www.newamericancentury.org/foreignrelations-020702.htm>, 5 p. .
- PNAC . Letter to Bush on Israel, Arafat and the War on Terror . Washington, 03/04/2002, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-040302.htm>, 3 p. .
- KAGAN (R.) . Multilateralism, American style . Washington, 13/09/2002, <http://www.newamericancentury.org/global-091302.htm>, 2 p. .
- KAGAN (D.) . Reaction to 'Bush's Real Goal in Iraq . Washington, 06/10/2002, <http://www.newamericancentury.org/defense-100602.htm>, 3 p. .
- PNAC . Letter to Bush on Hong Kong . Washington, 25/11/2002, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-112602.htm>, 2 p. .
- PNAC . Letter to Bush on the Defense Budget . Washington, 23/01/2003, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter-012303.htm>, 3 p. .
- PNAC . Statement on Post War Iraq . Washington, 07/04/2003, <http://www.newamericancentury.org/iraqstatement-031903.htm>, 2 p. .
- PNAC . Second Statement on Post War Iraq . Washington, 28/04/2003, <http://www.newamericancentury.org/iraqstatement-032803.htm>, 2 p. .
- PNAC . Letter to Bush on the War on Terrorism . Washington, 26/05/2003, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter.htm>, 3 p. .

3 Onderzoeksubjecten m.b.t. het discours van George W. Bush

- BUSH (G.W.) . Remarks by the President Upon Arrival at Barksdale Air Force Base . Louisiana, 11/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010911-2.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . Remarks by the President After Two Planes Crash Into the World Trade Center . Sarasota, 11/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010911.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . President Pledges Assistance for New York in Phone Call with Ptaki, Giulaiani . (unknown location), 13/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010913-4.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . President's Remarks at National Day of Prayer and Remembrance . Wahington D.C., 14/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010914-2.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Urges Readiness and Patience . Thurmont (Camp David), 15/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010915-4.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . We've All Got a Job To Do . Washington D.C., 17/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010917.html>, 1 p. .

- BUSH (G.W.) . “Islam is Peace” says President . Washington D.C., 17/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010917-11.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Launches Online American Relief and Response Effort . Washington D.C., 18/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010918-1.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . Address to a Joint Session of Congress and the American People . Washington D.C., 20/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>, 5 p. .
- BUSH (G.W.) . President Freezes Terrorist’s Assests . Washington D.C., 24/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010924-4.html>, 6 p. .
- BUSH (G.W.) . Canadian PM: “We Will be There . Washington D.C., 24/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010924-7.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . International Campaign against Terror Grows .Washington D.C., 25/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010925-1.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . President: FBI Needs Tools to Track Down Terrorists . Washington D.C., 25/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010925-5.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . President Welcomes Sikh Leaders to White House . Washington D.C., 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-1.html>, 1 p. .
- BUSH (G.W.) . President thanks CIA . Langley, 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-3.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President Meets with Muslim Leaders . Washington D.C., 26/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010926-8.html>, 3 p. .
- BUSH (G.W.) . At O’Hare, President Says “Get On Board” . Chicago, 27/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010927-1.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . President Works on Economic recovery During NY Trip .New York, 03/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011003-4.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . German Leader Reiterates Solidarity with U.S. . Washington D.C., 09/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011009-13.html>, p. 5 .
- BUSH (G.W.) . NATO Chief Stresses International Resolve . Washington D.C., 10/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011010-6.html>, p. 2 .
- BUSH (G.W.) . President Pays Tribute at Pentagon Memorial . Arlington, 11/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011011-1.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . President bush calls for Action on Economy, Energy . Washington D.C., 26/10/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011026-9.html>, 4 p. .
- BUSH (G.W.) . President Bush: “No Nation Can Be Neutral in This Conflict” . Warshaw, 06/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011106-2.html>, 2 p. .
- BUSH (G.W.) . Prime Minister Blair Says Coalition is Stronger . Washington D.C., 07/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011107-12.html>, 5 p. .

- BUSH (G.W.) . President Discusses War on Terrorism . Atlanta, 08/11/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011108-13.html>, 5 p. .
- BUSH (G.W.) . President Delivers State of the Union Address . Washington D.C., 29/01/2002, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>, 6 p. .
- BUSH (G.W.) . President's Remarks to the Nation . New York, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/09/20020911-3.html>, 11/09/2002, 2 p. .